

ВІТРЯК

2007. 3

Василь Петрович Горленко і
Марія Костянтинівна Заньковецька

Іван Петрович Кавалерідзе

ПРИЛУЦЬКИЙ ОСЕРЕДОК
Чернігівського земляцтва в м. Києві
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
ІНСТИТУТ ЖУРНАЛІСТИКИ

Літературно-краєзнавчий альманах
Талалаївщини

Вітряк

Випуск 3

До 100-річчя від дня смерті
В. П. ГОРЛЕНКА
та
120-річчя від дня народження
І. П. КАВАЛЕРІДЗЕ

Талалаївка-Київ 2007

У третьому випуску альманаху Талалаївщини “Вітряк” представлено матеріали, присвячені 100-річчю від дня смерті В. П. Гор-ленка та 120-річчю від дня народження І. П. Кавалерідзе, а також листи Ф. Лавріненка до П. Ротача, літературна творчість регіональних літераторів та інші.

Альманах адресується всім шанувальникам рідного слова і краю.

Ідея Івана Забіяки

Упорядкування Івана Забіяки

Макет, верстка Івана Забіяки

На обкладиці використано листівку
з колекції *Володимира Яцюка*

Видання здійснено за сприяння
керівника Прилуцького осередку
Чернігівського земляцтва в м. Києві
Павла Олександровича
КРИВНОСА

© Упорядкування Івана Забіяки, 2007

© Автори публікацій, 2007

ЗМІСТ

Від упорядника	5
<i>Ротач Петро.</i> Спогад на порозі осені	6

ДО 100-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ СМЕРТІ В. П. ГОРЛЕНКА

Некролог	13
<i>Д. Д-ко.</i> В. Горленко. († 13 апріля 1907 р.)	14
<i>Стороженко Микола.</i> Василь Петрович Горленко	17
<i>Лазаревський Борис.</i> Василь Горленко	31
<i>Рош Дені</i> Лист до І. Борщака	35
<i>Лазаревський Гліб.</i> Київська старовина	36
<i>Борщак Ілько</i> Українець-європеєць Василь Горленко	41
<i>Губар Олександр.</i> Людина з добрим серцем	43
<i>Забіяка Іван</i> Дослідження Василем Горленком північної частини Чернігівщини	45
<i>Забіяка Іван</i> Василь Горленко і Франція	58
<i>Забіяка Іван</i> Василь Горленко і Скоропадські	50

ДО 120-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ І. П. КАВАЛЕРІДЗЕ

<i>Шудря Микола</i> Різьблена тінь	55
Тени быстро плывущих облаков (Воспоминания Ивана Кавалеридзе)	60
<i>Синько Ростислав</i> Поза часом і простором. Спогади про Івана Кавалерідзе	68
<i>Шудря Микола.</i> Прометей. Кіноповість	70

ЛІТЕРАТУРНА ТАЛАЛАЇВЩИНА

<i>Дзюбан Юрій</i>	113
<i>Барвінок Михайло</i> . Ріка життя	116
<i>Гостра Олександра</i> . Із серця ти мене не відпускай.....	130
<i>Гостра Олександра</i> . Перехрестя	133
<i>Гостра Олександра</i> . Пирог з капустою	134
<i>Гостра Олександра</i> . Страшний сором	138
<i>Дзюбан Лариса</i> . Не зітерти написане серцем	142

ІЗ ФОНДУ ПЕТРА РОТАЧА

<i>Ротач Петро</i> . Листи мого вчителя	155
Листи Ф. О. Лавріненка і примітки до них	157

НАШІ ЗЕМЛЯКИ

Носовська Ольга Миколаївна	179
----------------------------------	-----

ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧА, ТОПОНІМІЧНА АНКЕТА НАСЕЛЕНОГО ПУНКТУ, ЙОГО ОКОЛИЦІ

<i>Забіяка Іван</i> . До уваги краєзнавців, усіх ентузіастів!	187
Історико-краєзнавча, топонімічна анкета	189
Список ілюстрацій	195

* * *

ВІД УПОРЯДНИКА

Дякуючи Богові та добрим людям, маємо третє число альманаху “Вітряк”.

Вдячні й Землі, що на ній вирости такі люди, як Василь Горленко, Іван Кавалерідзе та багато інші.

Між Горленком і Кавалерідзе багато спільного. Вони були закохані у свій край. І це почуття передалося наступним поколінням. Вони належаєли до вищого гатунку митців. І це мистецтво інші продовжують їхні традиції. Вони вчилися у світових майстрів свого ремесла. І це ремесло набуло світового рівня. Вони багато в чому йшли попереду. І їхні сліди не замітало порохом часу.

Між ними знаходимо й відмінності. Кожен жив у дещо різний час і був відданий іншим видам мистецтва. Але це тільки збагачувало його історію. Кавалерідзе творив у цілому масове мистецтво, а Горленко був його критиком. Кожен був дитиною й продуктом своєї епохи, але власною творчістю вони значно розширили її в часі.

Нові покоління продовжують творити мистецтво вже в інших умовах. Для справжнього мистецтва ніяка епоха не передбачає сприятливих умов, бо воно завжди було і є опозиційним до існуючої дійсності. У цьому й вічність його. Тому, коли рука тягнеться до пера, а думку бентежить образ, навіяний побаченим, почутим, а серце не дає спокою, доки все не буде висловлене на папері, ще не все втрачено й принижено, ще не остаточно загублена душа, яка хоче, щоб і навколо неї не було порожнечі.

Йдучи вперед, ми просто зобов'язані час від часу оглядатися назад, щоб не забути минуле, щоб звірити з ним наші кроки, напрям руху. І прикро стає від того, що інколи цей рух відбувається по досить малому в радіусі замкненому колу, повторюючи одні й ті ж помилки. Пора. Пора вже збільшувати той радіус, переходити на інший рівень, рухаючись вперед і вперед!

* * *

Петро Ротач

СПОГАД НА ПОРОЗІ ОСЕНІ

Спогад нашого земляка – письменника Петра Ротача про події, що відбулися в районі майже півтора року тому, адресувався районній газеті “Трибуна хлібороба”. З певних причин не знайшов місця на її шпальтах. Зважаючи, що проблеми, котрих торкається автор, залишатимуться гостроактуальними ще тривалий час, пропонуємо його до уваги наших читачів.

Гадаємо, що кожне небайдуже серце не залишить у спокої тривога за майбутнє України, сумніви й надії автора, що злилися в довершеності вірша “До України”. У рядки вкладено стільки любові, стільки душевного трепету, що вони звучать, як щира молитва за благополуччя рідної землі.

Володимир ОПРИШКО, смт. Талалаївка.

Так непомітно минуло красне літечко, що тільки й вимовиш оте Шевченкове:

“Все йде, все минає...” Промчалося воно над нами спекою і бурями, палаючим подихом часу, в поспіху щоденних життєвих клопотів і відлунні жажних світових подій: війни в Іраку, авіакатастроф, повеней на Сході і Заході, “сонячними” жертвами у Франції й Іспанії...

Куди несе нас всіх
Земний коловорот?
Немов на всіх за гріх
Накинув хтось оброть.
В сум’ятті духу ми:
Так біль серце пече.
Змагання світла й тьми.
А час тече, тече...

Світлини, надіслані мені з Талалаївки, повертають пам’ять у першу половину червня, в чудові дні, проведені в рідних місцях. Серед подій цих днів висвітлюється 10 червня в Талалаївці, присвячене пам’яті Василя Горленка, нашого видатного земляка, письменника і мистецтвознавця. Тут я потрапив у коло людей, зацікавлених справою відро-

дження нашої місцевої історії, в якій немало сторінок, що викликають світлі, хвилюючі почуття в кожного, хто любить рідну історію, народні традиції, культурні надбання минувшини.

Приємно було спілкуватися з дослідником творчої спадщини В. П. Горленка – Іваном Забіякою, талалаївськими краєзнавцями, з киянами, уродженцями Талалаївки, що прибули на свято 150-річчя від дня народження Горленка. Приємно було побачити, як місцева влада, представники районної адміністрації, керівники культурних установ щиро опікувалися гостями і взяли діяльну участь у проведенні заходів, пов'язаних з ювілеєм видатного земляка. Крім конференції, до цих заходів належала і поїздка на батьківщину Василя Горленка, у с. Українське, первісну назву якого – Ярошівка – було вирішено повернути невідкладно (бо це питання порушувалося й раніше).

Приємно було з атмосфери зросійщеного міста пірнути у свою рідну мовну “стихію”. У дні мого перебування на Талалаївщині до слуху не долітали чужі слова. Більше того, в мальовничій Грабщині, де ніби сама природа промовляє до тебе рідним словом і піснею, з вуст простої селянки Олександри Іванівни почув я слова, в яких було розуміння сучасної мовної ситуації в Україні й осуд тих українців, котрі легко й бездумно цураються свого і зросійщуються. Приємно було чути рідну мову й з вуст талалаївських киян Ольги Носовської та лікаря-ендокринолога М. П. Демченка. Це була не тільки рідна мова, але мова літературно грамотна, не засуржикована. Мене це тишило. Мені думалося тоді: що буде з нашою мовою, якщо хвиля зросійщення накопиться ще й на такі провінційні містечка, як Талалаївка? Як же треба всім нам, особливо вчителям, працівникам культури, виконавцям народних пісень, журналістам, безкомпромісно захищати святе рідне слово, яке нині потерпає не лише від тиску зовні, а й від нашого безголов'я.

Ярошівку я відкрив для себе понад п'ятдесят років тому. А в 1961 році відвідав це село вже як дослідник Горленка. Тоді ще були живі люди, які пам'ятали його в сільському оточенні. Відтоді Ярошівка (нова назва села – Українське – не сприймається моєю свідомістю) стала духовно близькою: тут палав вогонь таланту Горленка, звідси летіли листи до Полтави, в скромну садибу класика рідної літератури Панаса Мирного, а сюди, в ярошівську “Палестину”, – листи від Грінченка, Заньковецької,

Кричевського, Дмитрієва... Та й самі вони навідувалися до ярошівського самотника. І коли тепер думаєш, що нема й сліду від садиби старовинного роду Горленків, що ім'я Василя Петровича протягом десятиліть було забуте, зневажене, а його чудові книжки не перевидавались, стає сумно на душі. Але ось з'явилась надія на відродження пам'яті – її породжує цьогорічний ювілей на Талалаївщині. Слідом за пошануванням Горленка прийде пошанування інших відомих уродженців нашого краю: Ганни Затиркевич-Карпинської, Івана Кавалерідзе, Олександра Губаря, Григорія Вишневого... І не тільки відомих, видатних, але й багатьох інших скромних талановитих людей Талалаївщини: кобзарів, вишивальниць, художників (згадаймо Ф. Лавріненка та І.Луценка, а також і Куїнджі, котрий відвідував Березівку), згадаймо будівничих, що залишили нам у спадок чудові зразки церковної архітектури (як у Сильченковому чи Юрківцях), згадаймо співаків, археологів (як Сергій Мазаракій). Відновлюймо стежки пам'яті до наших культурних святинь!

Вересень – і знову відчинилися двері шкіл. На жаль, не всіх. Зачиненими вони залишаються і для моєї рідної школи в Слобідці. Ось-ось їй сповниться сто років. Там учились покоління моїх односельчан, працювали вчителі, про яких лишилася добра пам'ять. Цей будинок споруджувало Роменське повітове земство. Тепер він бездоглядний. Відвідавши рідне село, я не міг не побувати там. Мій талалаївський приятель сфотографував мене на пересохлих східцях шкільного ганку. Мені було сумно не від згадок про далеке минуле, про багатьох уже покійних товаришів, але від того, що не лунатимуть тут дитячі голоси, коли настане час навчання, а тих діток, що є в селі, повезуть якимось випадковим транспортом в інше село, і таким чином буде вкрадено в них час, який вони використали б для читання, для глибших знань удома.

Я обійшов довкола цей дорогий для мене будинок. Я згадував, як у голод 33-го якась жінка варила на шкільному подвір'ї затірку для дітей, але ні мені, ні братові її не дали, бо батько був розкуркулений і вигнаний із села. Зі стін уже вилущується цегла, вікна не фарбовані, з побитими шибками... За школою починається недоглянутий сад, а за ним, за ровцем, темніють густі зарослі кущів і дерев, з обіймів яких виривається Божий храм – наша сільська святиня, Покровська церква. Вона вже перетворюється в руїну. “Набожні” сусіди обідрали аж до самого даху

шалівку. А дах трухлявіє, і падають з нього вниз, у ледве пролазні куші дерев'яні обрушини. Такий він тепер храм, в якому гніздиться разом із дикими голубами скорботний дух занепаду, байдужості, людської зневіри, безпам'ятства.

На початку минулого сторіччя дочка слобідського поміщика Василя Яковича Новицького Людмила, продавши свою частку спадкової землі, поклала в Роменський банк чималу суму, проценти з якої заповідала на ремонт церкви. Тоді ж Покровський храм був добре полагоджений. Більшовицька влада, насадивши безбожництво, ліквідувала духовне життя мого села. До стін церкви впритул підступила дика природа, коріння дерев і чагарників підриваються під основу, вилущують цеглу. Поправити все це, дати нове життя храму (тепер же ніхто цього не забороняє!), бодай законсервувати його в пристойному вигляді до кращого часу – немає кому. Дах, напевно, протікає й ось-ось упаде. Пам'ятаю, як на початку 30-х комсомольські активісти скидали дзвіницю. Це робилося на очах у всіх. Шалівку обдирали потайки, в сутінках ночі, бо все-таки було соромно. Офіційно Покровська церква зареєстрована як пам'ятка архітектури початку 19 століття. Якщо це так, то де ж охоронна дошка на ній? У селі мені розповіли, що відомий харковецький господарник пан Фесак (а може, товариш?), беручи безпорадну Слобідку під свою опіку, обіцяв селянам відремонтувати Покровський храм. І люди вкотре були обдурені. Минає час, обіцянка забулась, а дощ і сонце доруйнують людську святиню. Може, й справді немає коштів на капітальний ремонт, але на “косметичний” хіба б не знайшлась якась копійка?! Отак ми шануємо пам'ять наших предків, отак оберігаємо культурну спадщину! Пане Фесак! Панове районні радці! Чи таки немає способу врятувати святиню мого рідного села? А разом з тим відкрити й школу. У селі тепер, як сказали мені люди, є вже стільки дітей, що можна навчати їх удома. Подумаймо над цим усі разом!

Урочистості з нагоди 150-річчя від дня народження Василя Горленка переконують мене в тому, що при бажанні і відповідальності перед обов'язком посадовців і громадян можна здійснювати добрі культурні справи одночасно зі справами господарчими, економічними.

На горленківську конференцію прийшли до районного Будинку культури люди без примусу, за покликанням душі. Це тішило нас. Світлий спомин залишили хористи, кольори національної одяжі співучих жінок осяяли душу. А виставка художніх картин Надії Внукової-

Полюян, привезена з Ромнів, так широко дихнула барвами рідної природи і етнографічної минувшини, що не можна було нею не захопитись. Усе це ще більше впевнило мене в тому, що можемо одночасно дбати про хліб насущний і про духовне життя наших людей.

Як завжди, навідуючи рідний хутір Каленівщину, де минуло моє раннє дитинство, де була наша хата, в якій народився і де спочиває мій дідусь – хлібороб, пасічник і шанувальник книги, оживаєш душою, проймаєшся вічністю, шукаєш у небі перший журавлиний ключ (у передосінню пору), до якого вже пристає моя думка... Але цього разу було літо, цвілі луки, і тихо жебоніла вода в рівчаку, що колись був річечкою. І, як завжди, я відвідав мого старого друга, про якого писав вірші і до якого звертався як до свідка нашої хутірської минувшини – столітнього дуба. Він пам'ятає все, що діялось на нашій землі впродовж століть. Хтось колись цокнув по ньому – лишився знак на корі. Та вчасно опам'ятався: гріх! Хтось стріляв у нього – теж знак, мабуть, ще з панських часів, коли суперечили між собою сусіди Новицький і Мазаракій... Цього літа сумно було дивитись на крону мого улюбленця: вона була сива. Якась хвороба добралася й до нього. Мій супутник Віталій Васильович залишає на плівці пам'ять... Вилазимо з кущів. Прощаємось. Одужуй, мій вірний друже, бережи й далі пам'ять про наш хутір, про нас. Чекай, може, ще побачимось!..

Враження і спогади. Спогади і враження...

Дякую тобі, літечку, за тепло і ласку, а людям – за увагу до мене, моїх писань, моєї незрадливої любові до рідного краю. То нічого, що на порозі осені трохи журливий настрій. Літо ж було пречудове!

2 вересня 2003 р.

* * *

ДО 100-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ СМЕРТІ
В. П. ГОРЛЕНКА

Україна – це річ, що дорожче від неї для мене іншої не існує.

(Із лист В. Горленка до Д. Роща від 9 грудня 1903)

...Ми спочинемо душею в розмові про божественні, священні мистецтва. Ох, щоб життя було без них?

(Із лист В. Горленка до П. Мирного від 17 травня 1904)

Горленко найкращий майстер з теперішніх наших літературних мистців.

(Із лист Ол. Лазаревського до Г. А. Милорадовича від 21 травня 1893)

НЕКРОЛОГ¹*. 12 апрѣля умеръ на 56 году жизни Василій Петровичъ Горленко. Въ началѣ восьмидесятыхъ годахъ въ газетѣ “Голось” стали появляться литературные фельетоны, скромно подписанные буквами В. Г., но сразу обратившіе на себя вниманіе читателей. Въ нихъ виденъ былъ человекъ съ выдающимся европейскимъ образованіемъ, съ тонкимъ литературнымъ вкусомъ. Авторъ ихъ былъ В. П. Горленко. Когда въ “Отечественныхъ Запискахъ” были напечатаны его очерки “Юношескіе годы Некрасова”, – трудъ, до сихъ поръ незаменимый для всѣхъ, интересующихся біографіей поэта, – имя молодого литератора стало еще болѣе замѣтнымъ. Но жизнь покойнаго В. П. Горленка сложилась такъ, что онъ принужденъ былъ часто отрываться отъ своего любимого труда. Это былъ писатель стараго склада, благоговѣвшій передъ великими именами, видѣвшій въ литературѣ святыню. Такимъ же благороднымъ былъ онъ и въ жизни, которая манила его только своими возвышенными сторонами.

Уроженецъ Малороссіи, онъ особенно любовно относился къ ея старинѣ, нашедшей отзвукъ въ его послѣдней книжкѣ “Украинскія были”; въ значительной степени благодаря ему вышли изъ незаслуженнаго забвенія и великіе малорусскіе художники: Левицкій и Боровиковскій.

Послѣднія 10 лѣтъ своей жизни В. П. Горленко писалъ въ “Новомъ Времени”, продолжая попрежнему подписывать свои статьи старыми инициалами В. Г. или, въ рѣдкихъ случаяхъ, “Черкасинъ”. Его тонкое, милое дарованіе пряталось за этой скромностью, граничившей съ какой-то боязливостью, какъ прячутся нѣжные цвѣты въ зелени садовъ его родной Украины. Угасая здѣсь, подъ холоднымъ, сѣрымъ небомъ, онъ рвался къ этой Украинѣ всемъ сердцемъ и все ждалъ весны, чтобы встрѣтить ее въ родномъ деревенскомъ гнѣздѣ. Весна пришла, но ему такъ и не пришлось увидѣть расцвѣтшаго вишневаго сада, и зеленые тополи будутъ шумѣть надъ его послѣднимъ пріютомъ!

[*Новое время. – 1907. – 14 апреля*]

* * *

¹ Текст подається із збереженням елементів правопису того часу.

В. ГОРЛЕНКО.
(† 13 апріля 1907 р.)²

Ще одна смерть. Не дуже густі ряди дослідувачів і знавців української етнографії ще порідшали: неблаганна смерть скосила одного з найкращих українських етнографів і талановитого художественного критика – Василя Петровича Горленка. Покійний близько стояв до редакції “Кіевской Старини” з самого початку її видання і умістив на її сторінках ряд своїх цінних розвідок, заміток і рецензій по українській етнографії, письменству і штуці. Працюючи й по інших виданнях, небіжчик старався ознайомити російську публіку з українською творчістю і зробив чимало для популяризації відомостей про діячів старої української штуки.

В. П. походив з старого козацько-дворянського роду Горленків, відомого в історії України (двоє з його предків – Лазарь і Дмитро Горленки – були прилуцькими полковниками, а третій – Андрій був останнім полтавським полковником в середині XVIII століття). Родився вів 1 січня 1853 року в родовому маєтку в прилуцькому повіті, серед обстанови заможної панської сім’ї і вчився первісно в полтавській гімназії, потім в Ніженському ліцеї кн. Безбородка, але, здається, курсу там не докінчив. В. П. після ліцею поїхав за кордон – до Парижа і слухав там лекції в Сорбоні; покійний так добре навчився французької мови, що володів нею не згірше од кращих знавців тої мови з французів, досить буде сказати, що він писав фейлетони у “Figaro”. В початку 80 років В. П. повернувся до Росії. Матеріальна забезпеченість (він дістав у спадщину 400 десятин гарної землі в прилуцькому повіті) дала йому спромогу віддаватись тим заняттям, до яких він почував найбільший інтересі охоту. Невідомо, під чієм і яким впливом В. П. зацікавився українською етнографією в літературую і з 1882 року, коли засновано “Кіевскую Старину”, став її діяльним співробітником і прихильником. Не обмежуючись теоретичним, книжним і зученням української народної словесности, В. П. зробив цілий ряд етнографічних подорожів по лівій правобережній Україні. Між іншим він об’їхав по стопам Куліша Київську губернію і побував скрізь на тих місцях, де проходив і той, збираючи матеріал для своїх “Записокъ о Южной Руси”. Ці подорожі прекрасно ознайомили В. П. з побутом українського народа і його поетич-

² Текст подається із збереженням елементів правопису того часу.

ною творчістю і дали йому нагоду зробити чимало етнографічних записів. Результатом цих студій явилась стаття В. П. в “Кіевской Старинѣ”: “Бандуристь Иванъ Крюковскій” (такст з біографією), 1883, XII; “Вариантъ пѣсни о правдѣ”, 1883, VIII; “Кобзари и лирники”, 1884, I, XII та ин. Подорожі свої В. П. робив влітку, а зимою перебував у Петербурзі, де завів зв’язки в літературних кругах і, між іншим, познайомився з Миколою Костомаровим; з ним він зробив дві літні подорожі по Україні, які потім описав у статті в “Кіев. Стар.” (1886, I). В. П. любив подорожувати з метою ізнчення життя українського народу і з молодими етнографами і не в одному з них розбудив живий інтерес до студій над українознавством. Він же навернув до етнографічних студій і талановитого українського художника П. Мартиновича. Приятелював В. П. і з братами Рудченками – Іваном, українським етнографом (писав під псевдонім. Білика; тепер уже небіжчик), і Панасом – відомим нашим романистом, що пише під ім’ям П. Мирного. Один час В. П. зацікавився українським театром і кілька років їздив з трупою М. Кропивницького. Один раз йому довелось навіть виступати на сцені в ролі Ілька у “Чорноморцях” (в Чернигові). Свою глибоку повагу, яка межувала з ентузіазмом, до таланту Марії Заньковецької В. П. заховав на ціле життя.

Окрім етнографії, цікавився особливо В. П. українською красною літературою і штукою. Йому належать прегарні рецензії на твори Мирного, Щоголева та др. і ряд статей про українських письменників і художників: статті ці, що друкувались свого часу в “Кіев. Стар.”, в “Рус. Архивѣ” та др. часописах, потім вийшли окремими книжками: “Южно-русскіе очерки и портреты” (Родина Гоголя. Изъ исторіи Южно-русскаго общества начала XIX вѣка. Кіевъ въ 1799 году. Шевченко – живописецъ и граверь. Двѣ поѣздки съ Н. И. Костомаровымъ. Украина въ изображеніяхъ французовъ. М. М. Макаровскій. Г. Ф. Квитка. Аполлоновы житниці. Захолустье. Завѣты деревни). “Украинскія были”, Спб. 1999 року. (Въ стародавней обители. Крестьянская ярмарка. Послѣдніе кобзари. Коварникъ. Придворный бандуристъ въ бѣгахъ. Стихотворецъ – обыватель начала вѣка. Распродажи въ Вишневецкомъ замкѣ. Семейная драма въ военномъ поселеніи. Бабушка Полуботкова. Левицкій Боровиковскій). В 1905 році вийшла його остання збірка “Отблески”, де зібрані його статті по словесності й штуці, українознавства торкаються тут статті: “Записки Филиппа Орлика”; “И. П. Котляревскій”; “Завѣты деревни” (передрук з “Южнорус. очерковъ”).

Покійний, як ми вже згадували, був прекрасним знавцем французької мови й літератури і присвятив їй чимало гарних нарисів; особливу увагу звертав він на те, як і на скільки ознайомлені французи з російським та українським життям, маючи на увазі відгуки цього ознайомлення у французькому письменстві. Між іншим, перу В. П. належить переклад на російську мову кількох оповідань П'єра Лотті.

Знаходячись в останні роки свого життя в скрутних обставинах, В. П. був змушений брати участь у літературно-артистичному відділі “Нового Времени”; хоча участь ця обмежувалась строго зазначеними відділами і не доторкалась жадної політики, але В. П. живо відчував ніяковість свого перебування в нововременському болоті, і його участь в ньому завжди його муляла й гризла. З цим співробітництвом у “Новому Времени” зв'язано було в житті В. П. кілька дуже прикрих епізодів, як наприклад на археологічному з'їзді у Києві 1899 року, коли він, присланий яко кореспондент “Нов. Врем.”, примушений був покинути з'їзд, щоб не відігравати тут своєї двозначної ролі підчас відомої антиукраїнської кампанії д. Флорінського з братією.

Взагалі В. П. стояв осторонь від політики. Його тонко розвинута естетична вдача тягла його до сфер чистої штуки, до літератури, яку він любив як в її класичних зразках, так і в новітніх, сучасних напрямках, за якими пильно стежив. Він був надзвичайно глибоким знавцем малярства і вважався одним з найкращих художественних критиків у Росії. Його блискучий легкий стиль примушував дорожити його співробітництвом як французьке “Figaro”, так і “Новое Время”, де він вів художественно-артистичний відділ. Останніми часами В. П. особливо цікавився старими українськими художниками Левіцьким та Боровиковським, яких він видобув з забуття і познайомив з ними ширше громадянство. Окрім нарисів у книзі “Украинскія были”, йому належить велика праця про Д. Левіцького, замаскованя іменем видавця у розкішно виданій книзі “Русская живопись въ XVIII в. т. I. Д. Г. Левицкій. 1735 – 1822. Составиль Т. П. Дягилевъ”. Спб. 1900. Другу таку працю готовив В. П. про Боровиковського, але їй вже не судилося бути скінченою й побачити світ.

Під кінець життя, перебуваючи переважно в Петербурзі, В. П. почав часто нездужати. Самітний жив він у північній столиці, загублений серед її безчисленних вулиць і будинків, одпочиваючи духом тільки серед своїх улюблених класичних авторів, стежачи за всіма видатними появами, як європейських (особливо французької) літератур, так і славянських. В минулому році він схопив скоротечні сухоти, які звели його

го в домовину. Перед смертю, лежачи у шпиталі, В. П. мріяв про подорож до Криму і писав про це за три дні до смерти одному своєму приятелю. Але докінчити своє життя довелося йому не на півдні, а в холодному Петербурзі. Тіло В. П. перевезли родичі на Україну і поховали в рідному селі у Прилуччині.

Д. Д-ко.

[Україна. – 1907. – Травень. – С. 214–217]

* * *

Микола Стороженко

ВАСИЛЬ ПЕТРОВИЧ ГОРЛЕНКО

(1853 – 1907 рр.)

(Двадцять п'яти роковини смерті)

Було це, здається, перед Різдвяними святами 1884 р. Повернувся мій брат Андрій В. з Полтави, де брав участь у губерніальному земському черговому зібранні як голова під той час Переяславської повітової Земської Управи, та й каже мені: “Ну, брате, познайомився я оце у Полтаві з дуже цікавою людиною, Василем Петровичем Горленком. Він таки з того самого козацько-старшинського роду, що й наші заїздські Горленки, нащадок полковника прилучького Лазаря Горленка; брав він участь у губерніальному земському зібранні як губерніальний гласний від Прилучького повіту, бо він має там 300 десятин біля села Ярошівка недалеко від станції Дмитрівна Лібаво-Роменської залізниці. Він незабаром приїде до Києва, то й ти із ним познайомишся, бо його покликав, так як і нас з тобою, Феофан Лебединцев, як стало співоробітника “Киевской Старини”.

Народився він у 1853 (чи що) [*1 березня 1853 р.*] році у Ярошівці. Батько його вже давно помер, а паніматка Марія Дмитрівна з родини Мамчичів у Кременчуцькому повіті ще й досі жива, то й живе найбільш у Ярошівці. А він таки немало вештався по світу. Почав він вчитися у Полтавській гімназії та, не скінчивши її, подався до Лицею кн. Безбородька у Ніжині, та чи то скінчив його, чи ні, бо кортіло його побачити великого світу. А ще змалку він добре балакав по-французьки, то й опинився він у Парижі та, щоб заробити скільки грошенят, бо з дому мало його підраховували, зробився він репортером “Figaro” [*репортерство документально не підтверджено. – І.З.*].

Це була для нього добра школа, бо й не тільки займався він репортажем, а й почав пробувати свої сили у фейлетонах тощо. То, як повернувся до Петербурга, відвідав він Краєвського, редактора часопису “Голос”, то й покликано його як сталого співробітника того часопису.

А це він навідався до своєї Батьківщини, щоб привітати свою стару матір та свого зятя, звісного лікаря Ізмаїла Васильовича Чешихіна, що був домашнім лікарем у князів Рєпніних у Яготині, з його дочкою Ольгою, небогою В. П. Коли почули про його поворот до Батьківщини прилучани – Г. П. Галаган, М. М. Домонтович, Влад. Вас. Тарновський, то й вибрано його повітовим та губерніяльним гласним.

Як почув я таке про В. П., то й згадав, що, мабуть, це його я бачив 1882 р. чи 1883 р. на бенкеті у так званих “Мінерашках” у Києві.

Було це саме тоді, як лунала слава української трупи під проводом М. Л. Кропивницького при участі М. К. Заньковецької, М. К. Садовського та ін. Щоб їм щиро подякувати та привітати, влаштовано було М. П. Старицьким, М. В. Лисенком, В. П. Науменком, М. Ф. Конором, лікарем Панченком та ін. бенкет у залі “Мінеральних вод”, де тепер “Купеческий клуб”.

Зібралось чимало людей, мабуть, кількасот. Я був ще молодим студентом, то й мене потягло побачити той бенкет, що мене повідомив про нього один з менших артистів української трупи Стоянов, молодий тенор, що виступав на хлоп’ячих ролях.

Підмовив я ще свого приятеля по Київській Другій гімназії Сашка Горового, що вмер ще студентом (хай царствує!), списавши тільки розвідку під проводом проф. Ф. Я. Фортинського на золоту медаль про Папу Сільвестра II (Герберта), то й пішли ми вдвох до тих “Мінерашків”.

Вхідних карток ніхто в нас не вимагав, то й увійшли ми у залу без заборони, а там нас стріли Стоянов та ще артистка Верина.

Побачили ми там усю тодішню блискучу плеяду українських професорів, артистів, громадських діячів тощо.

Коли дивлюсь, по залі іде поруч з М. К. Заньковецькою, ступаючи помалу та тихесенько розмовляючи, якийсь невеличкий кругленький панок, гарно одягнений. Стоянов і каже мені: “Це якийсь багатий полтавський чи чернігівський пан, що дуже закоханий у М. К., то і їздить з нами, куди ми тільки подамось, та й підсобляє нам матеріально, а як коли, то й бере участь у спектаклях у тенорових ролях. На ім’я Горленко”.

Через якийсь час після розмови моєї з братом моїм Андрієм приходять вони вже вдвох з В. П. Горленком, який тільки що приїхав до Киє-

ва та й оселився у мебльованих номерах Іллінського на Театральній вулиці. Я відразу пізнав того “багатого пана” Горленка, що про нього оповідав мені Стоянов, і ми усі гуртом дуже реготали з того наївного оповідання богеми-артиста та й ще болгарина. З того часу ми зробилися, незважаючи на різницю наших літ, ширими товаришами. Так нас один до одного й тягло.

Треба сказати, що В. П. не можна було зовні дати того віку, що він вже у той час досяг. Зросту мало що більш двох аршин, натоптаний із чималою округлою головою, немов “сир голландський”, як дражнила, було, його небіжчиця Емілія Львівна Прахова, дружина звісного професора Адріана Вікторовича Прахова, з голеним обличчям та тільки низенько підстриженими вусами, з невеличким носом та сивенькими оченятами, немов, як згадував небіжчик П. Я. Дорошенко, у татарина, з невеличкими вушками, а голова сиділа на куцїй товстїй шиї – ото такий був зовні В. П. Горленко; ще й до того додати маленькі ступні та куценькі пучки на руках. Зате повсеґда із тонкою усмішкою в очах та з готовою приказкою та *hon mot* [дошкульним словом (фр.)] на вустах.

Одягнений він був завжди однаково: у сірих смужастих широких штанах *tricot*, у жилетці чи чорній шевїот зимою, або піке літом, завжди у чорному піджаку шевїот, застібнутому на три гудзики, білий блискучий відлогий комір сорочки з чорною чи *fantaisi* [видимою, ілюзорною (маленькою, зав’язаною на шиї і ледь видною)] краваткою; на голові чи сірий фетровий бриль, чи літом солом’яний; зимою, як великі морози, пальто на ватині з низеньким стоячим чорним смушковим коміром, застебнутим на два крючки, та такою ж низенькою шапкою; й зимою, й літом, рукавички замшові, хоч не обтяжені [не обличчасті], а у руках ще й до того ціпок із срібною голівкою; на ступнях шкіряні галоші під дощ або сніг. Отакий він був незмінно, як, було, каже на нього мені небіжчик Феофан Гаврилович: “Заходив до В. П., сподївався, що вже в нього щось готове для чергової книжки “Киевской Старини”, коли він узяв шапочку та ціпочок, та й побіг на Хрещатик!”

(Моя мати Варвара Ананїївна дуже зраділа, уперше побачивши його, бо він нагадав їй своєю появою її молоді літа. Після смерті п’ятьох братів та сестер ще малими та наприкінці її батька Ананія Порфіровича Олександровича у молодих літах вона залишилася саме удвох із своєю матір’ю Марією Давидівною із заїздських Горленків, молодою удовою, що любила ще їздити по гостях, то й росла її дочка в найбільш у діда та баби, Давида Семеновича та Богдани-Федосїї Василівни Лизогубівни Горленків у селі Заїзди біля Прилук, де був у них величезний

палац етріге [у стилі ампір] посеред стодесятиного парку, а в них було ще дві дочки – дівчата Варка та Наталка, що були однолітки із мою матір'ю, то й заодно вчилися та гралися, сподівалися своєї долі.

Отже у Д. С. Горленка як великого магната та ще й маршалка Прилуцького повіту бували часто бенкети, то й збиралися сусідні пани, а в тому числі й Горленки, що поводилися від одного предка полковника прилуцького Лазаря та вже розріднилися, бували і Ярошівські Горленки, себто батько та дід В. П.

Про одного із своїх родаків Петра Андрійовича, поета, В. П. згадував на сторінках “Киевской Старины”. Отже, як зійдуться, було, В. П. та моя мати, то й почнуть згадувати старовину аж до гетьманських часів. А В. П. добре знав не тільки генеалогію Горленків, а майже усіх українських козацько-старшинських родів. Він романтично любив рідну старовину, то й любив він слухати оповідання старих людей не тільки про панський побут, а ще й про лицарсько-козацький, а то й посполитський, себто сільський.

Як перебував він у Києві, то, було, щонеділі уранці відвідував базар на площі поміж Братством та Самсоном⁵ та й скуповував, оскільки був впосиллях, Братським Богоявленським монастирем та фонтаном “Самсон” (нині – Контрактова площа) чи то якусь антикварну книжку, чи то якийсь малюнок, чи то якусь плахту, чи то опішнянський глечик абощо.

Щоб ближче придивитися до людського побиту на Україні, не раз улаштував подорож на підводі, чи то сам, чи то з ким-небудь, а то саме з М. І. Костомаровим, що описав він опісля “Две поездки с Костомаровым”, а то ще з художником Мартиновичем, то й здобув матеріал для своєї розвідки “Кобзари и лирники”. Бував він скрізь по ярмарках, щоб почути отих “сліпців” та бандуристів та побачити сільських людей різних місцевостей, почути їхню балачку.

Проте треба зазначити, що хоч він гарно проказував чи то українські вірші, чи то пісні, а звичайна розмова йому не далася – не приходилося мені почути, щоб він хоч у своїй Ярошівці балакав з “дядьками” на рідній мові, може, воно і через те було, що його паніматка, тиха добра людина, була справжня пані ще за панських прав.

Багацько тих мебльованих покоїв перемінив В. П. за ті роки, що перебував він у Києві: й на Театральній у будинку Іллінського, й на Володимирській у друкаря Фріца, й на Кузнечній якраз навпроти будинку Кістяківських тощо, й скрізь навідувалися до нього наші люди, скрізь вабив він їх своєю рівною вдачею, тихою розмовою, щирою

любов'ю до своєї батьківщини України. В думках, піснях, олійних малярнях, гравюрах тощо, він був справжній знавець, що кожному, хто цікавився отими речами, міг дати якусь пораду та докладно з'ясувати.

Феофан Лебединцев раз у раз до нього навідувався, щоб примусити його списувати [*писати статті*] чи те, чи інше для “Киевской Старини”, то й у бібліографічних покажчиках до “Киевской Старини” густенько стоять числа сторінок проти Г., В. Г., В. Г-ко, бо він був такий соромливий, що рідко коли підписувався повним своїм ім'ям. В. В. Тарновський заїздив до нього, щоб хвалитися куплею новинок для свого музею, чи то, щоб умісті [*разом*] кудись їхати дивитися на якісь старовинні речі. О. М. Лазаревський заходив до нього радитися чи за “Историю руссов”, чи за “Густинський літопис” та таке інше. І. Я. та О. Я. Рудченки, як приїздили до Києва, то, мабуть, перш від усього знаходили його, щоб похвалитися якимись своїми новинками. Мені з братом моїм Андрієм кортіло, було, з ним побачитися та укупі з ним оглянути київську старовину, та набалакатися про буде та минуле. Тодішня молодь С. П. Шелухін та В. Самійленко навідувалися до нього, то й рецитував [*декламував*] йому Самійленко “Люєву свічку” та інші свої вірші.

Мені були дуже до вподоби його твори, то й спитав я його якось, чого він не зложить їх в одну збірку та не заходиться видати їх під загальним заголовком, а він і каже, що в нього ніколи нема грошей. На це я йому відмовив: “Зберіть, а я видам!” Ото й постали таким способом оті дві збірки: “Южнорусские очерки и портреты” та “Украинские были”. Коштували вони мені, якщо не помиляюся за давнім часом, перша 4000 крб., а друга – 3000 крб. Сам В. П. вибрав маленьку ще тоді друкарню Францкевича під фотографським ательє Володимира Висоцького на розі Лютеранської та Хрещатика. Забажав В. П., щоб видання тих обох книжок було люксове на зразок французьких – на твердому папері із білою палітуркою. Коректуру він держав сам, а мене попрохав про експедицію, то я по згоді з тим продав більшу частину видання книгарні М. Я. Оглобліна у Києві та Петербурзі, повернув свої гроші, а бариш В. П. одержував від Оглобліна, як навідувався до Києва. Декілька примірників сам В. П. роздарував, а дещо попродав по різних книгарнях у Петербурзі. Я радив йому видати таким же засобом й збірки митця Мартиновича, та він усе відкладав. Отож у моїм з ним листуванні, що велося кілька літ, обговорювали ми з ним оті наші видавницькі заходи. На жаль, не посів я видати того листування у 5-му томі нашого родинного архіву, де малося умістити моє листування з П. О. Кулішем, М. І.

Стороженком та В. П. Горленком. І вже був заготовлений і переписаний оригінал, зроблено було необхідні коментарі, залишалося тільки друкувати, коли вибухнула війна, революція, дорожнеча, брак грошей тощо. Радився я якось із небіжчиком Вадимом Львовичем Модзалевським про видання 5-го тому його “Родословника” та також 5-го тому “Стороженки”, так куди?! Якщо коштував один том того чи іншого нашого видання 3000–4000 крб., тепер ціна підвищилася до 25000 крб., а то й більше, та без гарантії, що видання книжки буде завершено. Та й де ж здобути отакі гроші?

То й не тільки тим спільним інтересом про видання його розвідок був я зв’язаний з В. П., ще й шуканням нового архівного матеріалу.

По дорученню проф. В. Б. Антоновича їздили ми вдвох з В. П. до міста Березань у Переяславському повіті, де жив у своєму чималому маєтку старий-престарий, що обличчя його аж мохом вкрилося, пан Платон Якович Лукашеввич, який ще у 1836 р. зібрав та видав у Петербурзі книжку на 170 сторінках in 8° [у вісімку (формат видання у восьму частину аркуша)], під заголовком “Малорусские и червонорусские народные думы и песни”.

Був той Лукашеввич з молодих літ великий бабник, то й міняв отих полюбовниць, найбільш зі своїх ще панських дівчат, як рукавички, а дітей своїх підкидав, як зозуля, по чужих гніздах. Ну, раз якось двоє його байстрючат, хлопчик та дівчинка, вчепилися за нього, що мусив він їх виховувати, а було їхнє ім’я Карасевичі. Вчилися вони обоє по гімназіях, ще й до того хлопець вивчився на ветеринара, то й вирости вони обоє дуже гарні, мабуть, в матір – стрункі, з білим як льон волоссям, палкими очима, та веселі, співучі. Почули вони, що їхній батько надумався зробити тестамент [*заповіт*], то й навідалися до нього, чи не перепаде щось і на їхню долю, саме у той момент, що ми з В. П. приїхали до того діда, таки справді із тестаментом та ще й на кого?! На професора В. Б. Антоновича!

А той дідуган наприкінці свого живота збожеволів та й почав складати та друкувати у незчисленних примірниках якісь російсько-монгольські словники, мріючи, що колись російську високу культуру засвоять якісь майбутні монгольські народи та й зроблять щось таке, що тепер кажуть на те “Євразія” – а тоді дражнили його “чаромутом”. Й отой “чаромут” заповідав по своєму тестаменту оті усі кілька тисяч словників професорові Антоновичу, щоб він їх розповсюджував та ширив по широких колах його божевільну ідею. В. Б., як доручав мені з В. П. Горленком навідатися до пана Лукашевича у справі того тес-

таменту, мислив, що той пан передасть йому по тестаменту через нас свій архів, що мусив бути дуже цікавим, бо могли бути у ньому перешовані акти з недалекої до того часу, як той архів мав складатися, Гетьманщини. Ми не прийняли від старого, як того він бажав, отих словників, та й чимало потай поглузували з нього з тими його дітьми, що дуже з нами зійшлися, та за їхньою поміччю здобули-таки від нього деякі старі шпаргали, а оригіналу тих “дум та пісень”, що він колись видав, так він і не дав, чи, може, вони раніше десь пропали. Нашу архівну здобич ми передали О. М. Лазаревському, то він надрукував у “Киевской Старине” памфлет Піскарєвського чи що (гаразд не згадаю!) про стародавній людський побут на Україні.

Карасевичі як щирі наші приятелі, приїхавши на Водохреща до Києва, знайшли нас, і ми гарно з ними погуляли на масковім балу [*на маскарадї*] в Купецькому клубі.

Друга подорож моя з В. П. Горленком була до князя М. В. Рєпніна у м. Яготин. Ще давно кликав мене князь як мій сусіда по Пирятинському повіту до себе у гості та щоб підсобити йому розкласти до ладу старовинні шпаргали у його родинному архіві, що займав декілька чималих покоїв у одному із флігелів колишнього палацу гетьмана Розумовського, що згорів ще на початку XIX віку. Після пожежі залишилося саме п'ять флігелів – один двоповерховий, частина таки самого палацу, та чотири одноповерхових: у одному містилася князівська родина, а саме – князь М. В. Удовець щось 50 літ чи що, дочка Ольга 16 тоді літ, що удалася пізніше за герцога Георга М. Лейхтенберзького, та син Вадим, що оженився опісля на Семічевій та мав двох синів Дмитра та Ігоря та дочку Ольгу; у другому флігелі була родинна церква; у третьому перебували гості; у четвертому містилися велика книгозбірня ще з давніх часів та архів; а у найстаріших двох двоповерхових у нижчому поверсі містилися деякі князівські офіціалісти, а у верхньому були покої також для гостей із старовинними меблями.

Отже, як я вже згодився із князем, коли до нього навідатися, покликав я таки за згодою князя й В. П., бо князь знав його віддавна як родака Чєшихіних. Прогостювали ми у князя, мабуть, з тиждень, одначе не вдовольнили гаразд нашого любознавства, бо умови нашої праці були неприємні, а саме: усі ті старовинні акти, листування тощо, були сховані у декількох здоровенних скринях без усякого ладу.

Нас найбільше цікавила доба, коли князь Микола Григорович Рєпнін (по батьку князь Волконський) був генерал-губернатором Лівобережної України та мав таких співробітників, як Дмитро Миколайович

Бантиш-Каменський та Андріян Платонович Чека, а князь М. В. не згоджувався на те, щоб ми перекидали усі шпаргали по тих скринях та відібрали ті, що нас цікавлять. У 8 годин уранці він персонально приходив до архіву, садовився у фотелі та й приказував своєму камердинерові відмикнути якусь скриню та й подавати йому оті часом подовбані червою та жовті від лежні без повітря манустрипти, то й найбільше попадалися ті, що торкалися діяльності фельдмаршала князя М. В. Рєпніна за часів цариці Катерини II як посла її у Польщі. Та й найбільша частина тих манускриптів була раніше перебрана князем М. В. та відіслана до редакції “Сборника Императорского Российского Исторического Общества”, то й були вони вже надруковані. Ми кипіли нетерплячкою, щоб досягти отих манускриптів, що нас цікавлять, а князь М. В. нудно відчитує те, що подасть йому камердинер, та ще, як нефаховий архівіст, покіль розбере, що до чого торкається, то й час проходить марно, і вже кличуть чи то на сніданок, чи то на обід, чи то на гулянку.

Билися ми билися, дещо відібрали, про що я повідомив у своєму “Отчете о занятиях в архиве князя Рєпнина в г. Яготине” на сторінках “Киевских Университетских Известий”, та усе вмовляли князя М. В. перевезти усі манускрипти до Києва, щоб зробити їх доступнішими. Та оце вже тепер після смерті князя М. В. у 1918 р. та зруйнування його величезної оселі у Яготині перевезено було, як повідомлено було по газетах, той архів до Полтави.

Крім тих двох спільних подорожей навідувалися ми один до другого по наших сільських домівлях – він бував у мене у Кручі, я в нього в Ярошівці. Треба зазначити, що В. П. мало того, що був добрий у крайнознавець, був ще він і ґрунтовний знавець французької літератури та загального західноєвропейського мистецтва.

У Кручі була велика книгозбірня і, як то велося ще з XVIII віку по великопанських будинках, були там майже усі німецькі письменники – Віланд, Лєссінг, Уланд, Гейне, Шіллер, Лонау, Тік, Коцебу, та ін., щось до 200 томів, та й французькі – Корнель, Расін, Мольєр, Жорж Занд, Беранже, Віктор Гюго та вже новіші – Дюма (батько й син), Додє, Оне, Терріє, Фейльє, Прево, Золя, Альфред Мюссе. Гонкурн. Стендаль та ін. То й найбільш чарували В. П. Мольєр, Беранже, Мюссе, Гонкури, Стендаль та ін. Було, візьме з шкафи того чи другого та й рецитує [*читає вголос*], гуляючи по парку, немов уперше їх побачив.

Було ще у Кручі чимало малюнків звісних митців – Тенієра, Тінторетто, Остаде, Пітера де Лаара, Бітнера, Покарського (поляка) та ін., то й стоїть, було, В. П. перед ними і подовгу та докладно роздивляється.

І ото він, гостюючи, мало куди виходить із покоїв. Було скажеш: “Може, підем кудись у поле, чи на тік, чи у гай?” То він всміхнеться та й відмовить своєю звичайною приказкою “a d’autre!” [*себто для других!*]. Й оті усі літні спорти були не для нього – верхи він не їздив, човна не гнав, купатися не любив.

І так само, як я довідувався, було, до нього у Ярошівку. Просиди-мо, було, у покоях, набалакаємось до схочу, а щоб він коли повів по господарству, так ніколи! Я так і не зазнав, чи був у нього якийсь тік та клуні, комори, стайні, чи якісь повітки. Забачалося йому показати мені сусідні села Іржавець, Верескуни, Тростянець, Качанівку, то й відкілясь з’являлася натачанка чи тарантас, ще, мабуть, Гоголівської доби, з двома кіньми та сільським дядьком за кучера, то їздили ми по тих селах, і були ті подорожі для мене дуже цікаві. Село Іржавець – це було стародавнє гніздо Стороженків. Казали мені там, що ще за наших часів був у тамтешній церкві дубовий сволок з вирізаним написом, що церква була збудована бунчуковим товаришем та якийсь час генеральним бунчужним Григорієм Андрійовичем Стороженком; себто тим, що їздив з гетьманом Данилом Апостолом та Забілою у надзвичайному посольстві до Москви та був опісля постійним членом Комісії книг правних. У тій церкві була ще чудовна ікона Іржавецької Божої Матері, що козацьке військо під проводом якогось Стороженка знайшло на дереві у гаю, як верталось з якогось щасливого походу проти татар та повернуло заграбованих полоненників.

У Іржавці ми довідалися до моєї родачки, що задержала там маленьку оселю та якийсь шматок поля від старовинної батьківщини, до сестри мого дядька у других професора Миколи Ілліча Стороженка – Варвари Іллівни, що була двічі замужем та мала від першого сина Мануїла та дочку, а із другим, Петром Івановичем Левицьким, була безплідна, то й посварилися та й розійшлися. Вона була типова українська пані, то й зраділа дорогим гостям та потчувала українською смачною стравою, наливками та запіканками. Смачно ми попоїли та попили, та й рушили до Качанівки.

Одначе Качанівка не була вже прежня [*колишня*] за часів володіння нею В. В. Тарновського, бо він продав її звісному слобідсько-українському цукровару П. І. Харитоненку, а той наділив її своїй дочці по першому шлюбу княгині Урусовій, а по другому, як розійшлася із першим чоловіком, світлійшій княгині Горчаковій.

Була та Качанівка, може, й пишніша із її Гворенгівським палацом [*архітектор Джакомо Кваренгі (1744–1817)*] ще графа Рум’янцева-

Задунайського, що похований у Києво-Печерській Лаврі у Великій Церкві під мармуровим пам'ятником славетного італійського скульптора Канови з вміщеним на ньому написом: “Внемли, о Росс, здесь почитет Задунайский!” Та з її чудовим шістсотдесятинним парком, що обколює з усіх боків той палац, та стильною навпроти нього збудованою оддалека на краю широкої лінії алеї церквою. Та не було вже того широкого гостелюбства, що з давніх часів існувало у тому палаці та так гарно люб'язно проводилося В. В. Тарновським.

(Урусових під той час, як ми довідалися до Качанівки, саме не було вдома, що сказав нам швейцар у пишній лівреї з позументами та блискучими гудзиками із князівською короною, то ми обійшли навкруги той парк з його довженними алеями, ротондами, статуями, з прочищеним Лисогором та декоративним на ньому млинком та хаткою. І якось сумно було нам, що таке диво та мов винесли тільки що звідтіля якісь мерці, то й за ними оті усі рослини та незчисленні птахи тужать.

Поїхали ми після того до села Верескуни, що дісталось колись у продаж Юлії Василівні Смирновій, народженій Тарновській, тітці В. В. по батьку. Від того шлюбу вона придбала сина, що блукав найбільше за кордоном цілий свій вік, то й привіз якраз тоді, як ми його довідалися, з Відня якусь німкеню та ще й чи то з її, чи то з його сином, ще й бароном Офенбахом (?). Чудно було дивитися на тих екзотичних людей у Верескунах на Україні в умовах життя у старенькому будинку з низенькими покоями під солом'яною укрівлею, тільки итого було, що усі стіни та й долівка були покриті гарними широко розстеленими килимами, й то найбільш ще їх залишилося по скринях баби чи прабаби того Смирнова з доби за панських прав.

Перебувши кілька годин у Верескунах, повернулися ми додому.

Оце не згадаю, чи цього-таки разу, що я був у Ярошівці, чи може другого, поїхали ми з В. П. до Тростянця, родинного маєтку Скоропадських.

Ще як за кілька верстов близилися ми до Тростянця, побачили ми, що дороги обсажені по боках високими та товстими деревами – берестами, осокорами, в'язами тощо, та ще осторонь поміж полями розкидані левади із садовленим деревом. Отож, дід гетьмана Павла Петровича Скоропадського Іван Михайлович, що прожив щось 90 літ та був довгий час прилуцьким повітовим та полтавським губерніяльним маршалком шляхетства, захищав таким способом свої лани від морозу та засух и, взагалі від недороду, то й згадували старі хлібороби, що в його коморах були повсєгда повні закромки [засіки] зерна, що він не встигав випродувати від одного до другого року.

А у самій своїй оселі у Тростянці так він зробив таку чудасію. Звелів він покликати якогось п'яницю та й наказав він своєму головному садівничому, ученому на те німцю, щоб він пильно стежив за тим п'яницею, як він “мислите” ногами писатиме* [**Тут закреслено пояснення автора: плясатиме раки, чи то плентатиме із боку на бік*”], та й черкав ту криву лінію на білому папері. Після того як зроблено було по тому зразку справжній план та виміряно довжину та ширину тих ліній, зігнано було з усієї округи його величезного маєтку юрбу людей, що сапами та заступами прорізали дерен та проклали лінії для гулянок. То й тим він ще не вдовольнився. Забачалося йому, щоб був у нього не на рівному той майбутній парк, а щоб чергувалися глибокі долини із горами, то й звелів він підглибити натуральні долини та підсипати якомога вище пригорбки, а де були болотця з криницями – поробити ставки, так щоб з одного у другий вода пробігала самопливом.

Тоді, як були завершені усі ті роботи, було посадовлено-таки по зарані заготовленому плану різної верстви [*різного віку та розмірів*] деревину, кущі, пороблено було клумби для квіток, ще й до того порозкидано скрізь по тому парку, а найбільш по пригорбках, бесідок, якихось пам'ятників із чулими надписами про кохання, приятельство, якісь світлі, щасливі, незабутні часи.

Кажуть, нібито, як усі ті роботи були пороблені, І. М. обійшов увесь той парк, що скидався на якесь чудовне місце у Тіролі, та й сказав (як колись той Юстиніан Великий, збудувавши Св. Софію, – “Я перевершив тебе, Соломоне!”): “Тепер і у мене буде Качанівка!” То й справді, хоч Качанівський парк по площі більший, проте у Тростянецькому більше мистецтва, видно, що той садівничий, що був у Скоропадського, був великий мастак, митець-пейзажист.

Із краю того парку чимале дворище із кам'яною огорою, то посеред нього стоїть двоповерховий будинок небагатьох покоїв, де й перебував у той час, що ми довідалися до Тростянця, кволий брат Павла Петровича Михайло Петрович, бо Тростянець був тоді його спадщиною. Він нас люб'язно привітав* [**Далі закреслено: “Коли незабаром приїхала до танку невеличка відкрита коляска, запряжена трійкою шведок, то й вишили із неї князь та княгиня Урусови, молода гарна пара. Почалася загальна розмова, княгиня багацько оповідала про своє перебування у Римі, про колекціонування нею каменей, кращих від славетної колекції графа Строганова, про свої подорожі до Неаполя, Флоренції тощо, а час біг”*] і ми так загуляли у нього, що ледве змогли обійти хоч частину того парку та подивитися на дивну неве-

личку церкву, що стояла у дворіщі праворуч в'їзних воріт.

Стіни її були облицьовані фарфоровими кахлями, а увесь іконостас був заготовлений на фарфоровій фабриці Миклашевського у Глухівському повіті на Чернігівщині.

Прогостювавши допізна, повернулися ми до Ярошівки, то й поїхав я звідтіля через Дмитрівку, Ромни, Лохвицю до мого дядька професора Миколи Ілліча Стороженка у Мармизівку.

У своїх загальних споминах, що передав я до схованки високоповажному проф. Д. І. Дорошенку, я згадую, як я якийсь проводив Великодні святки із В. П. та ще і у товаристві з І. Я. Рудченком, і особливо на Великодньому бенкеті у К. П. Михальчука, де були усі значні наші громадські діячі, себто В. Б. Антонович, В. П. Науменко, М. В. Лисенко, П. І. Житецький, М. В. Пахаревський (великий знавець стародавнього Києва) та ін., то й не описуватиму того вдруге.

Таким ото був В. П. на Україні, таким же він був й у Петербурзі.

Того року, а саме 1888 р., що довелося мені через суворий педантизм київських професорів Кулаковського та Лучицького складати за порадою мого вічнопам'ятного професора-керівничого В. Б. Антоновича магістерський іспит та здобувати приват-доцентуру у Петербурзі, прибув я туди напровесні, то й ще захопив там В. П., що залишився там ще з осені попереднього року. Перебував він там, так як і у Києві, у мебльованому покої на Італійській вулиці у будинку Бодіско навпроти цукерні Кочкурова, аж на четвертому поверсі. Маленька кімнатка із якимсь специфічним смородом, з дверима у темний брудний коридор. То він там мало й сидів: якщо щось складав для друку, то найбільш працював у Публічній бібліотеці, а вільний час проводив у численних своїх знайомих, а то ще в Олександринці [в *Олександрійському театрі*], чи у Михайлівському театрі, де вистави тоді велися по-французьки. То й був він і там, і там знайомий майже з усіма артистами.

А знайомих було у нього найбільше по редакціях деяких часописів, щоденників, чи по місячниках.

Хоч я й дуже був зайнятий своїми іспитами, таки він заходив до мене у мою також мебльовану кімнатку на Невському, то й кликав до якогось ресторану, найбільш Палкіна, то й проводили ми якийсь час із його приятелями І. Л. Щегловим (Леонтьєвим), М. М. Мінським (Віленкіним), Максимом Бзялинським (І. І. Ясинським), С. О. Венгеровим, І. Ф. Болдаковим, митцем Бодюрєвським, його кузеном гвардійцем Бобровським та ін., а то таки й вони, як коли до нього навідувалися, щоб кудись його покликати, бо дуже його поважали за високу культурність.

Справді, був він, як то кажуть, з ласки Божої, письменник. Якби можливо було б йому не клопотатися про “хліб насущний”, а щоб якась “манна небесна” діставалася йому без турбот, то й сидів був би він і писав, та чим більш був би писав, тим за кожним разом був би краще складав, особливо, якби хто його силував писати так, як небіжчик Феофан Лебединцев. Бо він не годився для долі звичайного українця, щоб бути хліборобом. До землі його не тягло, він любив Україну, романтично ідеалізуючи українське село та людей, що там живуть, а навсправжки він гребував сільським побутом та працею. Для нього дуже смердів той гній, що вивозив смердючий тютюном та дьогтем хлібороб на свою ниву, щоб її підобрити. Для нього були брудні ті стайні та загоны, де стояли коні чи товар. Для нього були тісні та брудні оті біленькі мазанки під солом’яними стріхами, що так соромливо ховаються по вишневих садках. Для нього далекою та нудною була та віковічна невсипуща праця здобути від ниви щось, щоб себе воспитати та нагодувати оті маленькі вуста, що виглядають з хати, так як ластівки із зліпленого гнізда. *A d’autres! [для іншого (фр.)]*.

Отож він не зміг користуватися зі своєї гарної спадщини отієї Ярошівки, та й занехаяв її. А гроші треба було відкілясь тягти, бо заробітків за літературну працю було мало, то й почав він помалу розпродувати свою гарну діброву жидам на зруб. А ті його обдурювали: що десятина коштувала найменш 1000 крб., давали йому сто–двісті; він їх і лаяв, і судився з ними, а вони ще й з нього глузували. Отак перевів він оту діброву до пня. Тоді прийшлося переступити поріг Дворянського банку. Віддав він у заклад своє майно уперед по нормальній оцінці – 50 крб. чи що за десятину, а після того почав переоцінювати та підвищувати заклад, то й більше процентів прийшлося відсилати. І то вже, як звичайно ведеться, заплутався, бідолаха, то й попав на сторінки тих публікацій, які щорік розповсюджував Дворянський банк, прикладаючи до щоденних часописів, та вже й залишився на тих сторінках до смерті.

Одержав я якое від нього депешу: “Буду завтра Київ”. Я відразу зрозумів, що щось лихе скоїлося з ним. Дзвонить, виходжу я у передпокій йому назустріч. Блідий, знервований. “Їду до Полтави. Продають Ярошівку по ліцитації. Дайте 800 крб., щоб відсунути продаж, поки зберуся з грішми, ось Вам квиток!” Поїхали ми зараз вдвох до банку “Общества взаимного кредита”, видав йому тих 800 крб.; провів його до вокзалу. Дякує мені листом, що зняли Ярошівку з ліцитації [з аукціону], що незабаром покрие свій довг [борг]. Так куди, хіба було те можливо із його вдачею. Пишу йому й не раз: “Викиньте із голови про той

борг, мені ті гроші не потрібні, влаштуйте свої діла, то й усе буде добре!” Так ні, таки раз у раз на краю листа згадує про той борг: “Таки покрию, та й годі!” А умови життя його із тими боргами усе гіршали, й морально, й фізично, та гіршали.

Важко йому стало перебувати у Ярошівці, усе довше та довше залишався він у Петербурзі, то й рідко коли подавав мені звістку за себе та усе таку сумну, що боляче, коли й зовсім замовк.

У Києві була під той час його небога Ольга Ізмайлівна Чехихіна, по шлюбу Думитрашкова. Чоловік її був звісним лікарем-окулістом. Були у нас з нею спільні знайомі, то й переказувала вона мені, що В. П. усе хворіє, то й не кидає Петербурга, як вона його не вговорює у листуванні. Коли прийшла вістка, що він тяжко занедужав бронхітом та ще запаленням легенів, а нікому біля нього піклуватися, та й відвезено його до шпиталю... де він і вмер на чужих людях.

Через якийсь час прийшла до мене О. І. Думитрашкова та й каже: “Небіжчик дядько мій, хворіючи, усе журився, що не покрив Вам боргу, то чи маєте якийсь квиток та скільки того боргу?” Ледве знайшов я по шухлядках мого стола той квиток, що він колись мені передав, лежав він під стосами листів до мене небіжчика В. П., що були перев’язані шворками, хронологічно поскладені. О. І. подивилася на той квиток, повернула мені тих 800 крб., узяла собі на спомин його з моєю розпискою про одержання грошей та із журбою сказала: “Я здобула від небіжчика спадщину, то й як ми роздивилися, він міг був би добре жити з того його майна без боргів, саме на щорічний з нього здобуток, та й, якщо вже зробив які борги, міг був би їх покрити з того ж таки здобутку. Так не така була у нього вдача, й то, коли б чи пив, чи у карти гуляв, чи баб ганяв, чи кутив, а то ж був як святий, а давати лад тому його майну не розумів, через те заплутався й себе замучив”.

Я прохав О. І., щоб вона або мене покликала до Ярошівки подивитися на його книжки та листування, або перевезла усе те до Києва, вона й, було, пообіцяла та так і залишилося, мовляв: “Казав пан кожух дам, і слово його тепле!”

Отакий то був мій щирий приятель В. П. Горленко.

4.01.1933 р.

[*Стороженко М. З мого життя / Упор. і вст. ст. В. Ульяновського. – К., 2005. – С. 312–321*].

* * *

Борис Лазаревський

ВАСИЛЬ ГОРЛЕНКО

(Спогад)

Бувають такі обличчя, такі постаті, що їх бачив на віку три або чотири рази, але не забудеш вже ніколи. А з іншою людиною цілісний рік проживеш у одній хаті, а потім і не згадаєш, яка вона була, чи чорнява, чи русява.

Отже Василь Петрович Горленко належав до першої категорії. Як приїхав він із своєї Ярошівки вперше у гості до батька, в нашу Підлипінську садибу на Коногіпщині, то було мені тоді мабуть років сімнадцять, і до всього я тоді придивлявся, і до всіх розмов прислухався.

Здивувало мене, що пан Горленко дуже добре одягнений, цілком по європейському, а підстрижений був наче на старовинному портреті, по козацькому: увесь чуб рівнесенько начесаний на чоло, потилиця підголена, й вуси навколо підголено – зовсім коротенькі. Роток невеличкий, губи пухкі, наче дитячі. Піджачок чорний, штани сірі, в смугу, черевики до жіночих подібні, на гудзиках, тільки що на зовсім низеньких підборах. Краватку зав'язано, як то кажуть, “бантом” – чорна з крапками.

Спочатку сидів наш гість у батьківському кабінеті на великій канані, і ноги його, здається, підлоги не досягали.

Розмовляв він не поспішаючи, тенористим голосом, раз чи два вимовив якісь французькі слова, але наче справдішній француз, без жадного акценту, ще й всміхнувся якомсь соромливо.

У батька мого, О. М. Лазаревського, був звичай кожного любого йому гостя водити по саду, показуючи та оповідаючи, коли яке дерево посаджено, якої породи така-то яблуня чи ялинка, в який спосіб завівся сосновий лісочок на тім боці ставу.

Пішли вони і з В. П. Горленком, а я слідкував за ними по садових стежках.

Батько високий, стрункий, у солом'яному брилі з широкими крисами (багато вже років носив він його у Підлипному шоліта), з грушовим сучковатим ціпком у руках. А в пана Горленка на голові брилик із малими крисками, новенький, так званий “canotier”, і сам Василь Петрович низенький, переступа дрібненьким кроком.

Насамперед пішли тоді ще зовсім молодою липовою алеєю, потім підійшли ближче до ставу, спинилися там на декілька хвилин.

З тих часів став наш іще не заріс кропивкою і не затягнувся ряс-

кою.

Тиша навколо. Опівдні жаби не гудуть, инколи квакне якийсь розморений солодкою спекою самотний болотяний соловейко.

У траві чичикає сарана чи коник. Плещуться десь у очереті каченята – їх не видно.

Але всі ці звуки такі музичні, такі гармонійні, що зовсім не порушують загальної тиші.

З батькового обличчя видно, що він задоволений і з погоди, і з власної садиби, повної поезії, і з свого гостя, який з свого боку також прихильно посміхається, добре розуміючи велику ціну сільського життя – ціну справжнього життя.

Я не знаю, чи писав коли Василь Петрович вірші, але несвідомо почувалося мені, що душа його – то душа поета.

І вже багато років пізніше довідався я, що ця людина мала великі здібности до красного письменства, що кохалася вона взагалі в мистецтві.

Мені здається, тепер уже, що такий-сякий, але безумовно розумний старий О. С. Суворін, який знав ціну й М. К. Заньковецької, й Антона Чехова, не помилився, коли запрошував за співробітника до свого часопису В. П. Горленка.

Постоявши декілька хвилин, пішли батько з Василем Петровичем далі, вже низом, понад самим ставом м'якенькою, трохи вогкою стежечкою. І знову спинились біля збитої з шалівок купальні. Навколо росли тополі, шелестіли своїм блискучим листячком.

– Оці тополі посаджено року 1871, – вимовив батько й додав: – Коли народився Борис...

Потім підвів ціпок догори, наче показуючи, які вони високі стали.

Далі дерев'яними східцями підішли на вищу стежку, де починалися овочеві дерева.

І дивувався я, що наш не дуже-то балакучий татусь сьогодні так багато оповідає.

Побували й у сосновому ліску, а потім попрямували додому та посідали на стільцях на ганку. Батько, підложивши під себе ліву ногу, зняв бриля, праву руку поклав за пазуху.

Почали розмовляти про “Київську Старину”, згадували, посміхаючися, її “співробітника”, генерала графа Григора Олександровича Милорадовича, великого багатія, та велику скупість цього пана.

Горленко тихо посміхався своїми дитячими губами.

Сам батько знав ціну кожної копійки, бо не в спадщину дісталась

йому Підлипінська садиба, а тяжкою працею. Пишу – тяжкою, бо не вмів він виконувати своїх обов'язків абиак, а весь свій вільний час віддавав улюбленій справі – історії України. Одружився він тоді, як мав змогу збудувати свою власну хату. Але ніколи він не жалував грошей на те, щоб купити якусь цікаву книжку чи видати щось власним коштом.

І йому була незрозуміла психологія графа Милорадовича, який їздив залізницею вагоном першої кляси, а як доводилося давати гроші до друкарні, чи до земства, то треба було йому про це нагадувати, та ще й не раз.

Щодо Василя Петровича, то він теж ніколи б не поїхав вагоном третьої кляси, але на яку-небудь книжку не пожалів би витягнути з кишені останнього карбованця або позичити на таку справу.

І тоді ще, юнаком, з інтонації батькового голосу, почув я прихильність батька до цього свого низенького гостя. Мабуть відіграла тут роль їхня спільна любов до України, до її минулого.

По першій годині, коли тричі прокричав далекий гудок конотіпських залізничних майстерень, моя мачуха, Ганна Миколаївна, попросила на обід, але не до їдальні, а теж до саду, де у холодку, під кленками було накрито білою з червоним крелевецькою скатертиною стіл.

Батько налив чарку горілки Василеві Петровичеві й сам трохи пригубив, а він не любив тих, хто багато пив.

До обіду подавалося у нас чорне, холодне, так зване солодке пиво з конотіпської броварні, що її збудував чех Гернер.

І постаттю, і звичками, і характером не були О. М. Лазаревський та В. П. Горленко подібні один до одного. Батько цілком віддавався історії України, Василь Петрович тяжив до мистецтва, до малярства, театру.

Але було між ними і щось спільне. Не кажу вже за спільну любов до України, як у минулому, так і в сучасному. Жили вони по своїх садибах так, що виходило – вони для селян, а не селяни для них. П'яниці боялися батька, а Василя Петровича – так виходило з його розмов – ніхто не боявся. Батько підходив до праці з холодним розумом, не ідеалізуючи історичних героїв.

Коли якусь там людину називали доброю, батькові було того замало, він хотів знати ще, яку користь для рідного краю принесла та людина. Він часто повторював російську приказку: “хорош не хорош, а документи подавай”, тобто доведи, що ти не дурно на світі живеш.

І Василь Петрович недурно жив на світі, бо, перебуваючи і в Петербурзі, і в Парижі, ніколи не забував рідної землі, рідної культури,

рідного мистецтва, про яке писав.

Батько мій чи не перший із українських істориків дослідив і торкнувся в своїх творах св. Йосипа Білгородського (Горленка), й інші автори, що досліджували життя цього святого (наприклад М. Жевахов родич В. П. Горленка), не могли писати, не цитуючи О. М. Лазаревського.

Може й це притягувало В. П. Горленка, прямого нащадка святого, до мого батька, якого він дуже шанував.

Але мені, зовсім молодому тоді, не заходили до голови такі думки. Наче мисливський пес, пильнував я кожний рух нової людини.

Василь Петрович їв борщ помалу і ложку брав до роту не з краю, а зпереду, а смажене курчатко різав ножом, притримуючи виделкою. А я дивився та думав: “Воно ж незручно, та й найкраще м'ясо, крім того, залишиться біля кісточки”.

І пиво він ковтав помаленьку, дарма, що того дня повітря було дуже гаряче.

І знову аж до вечора розмовляли вони з батьком.

Здається, того дня Горленко й ночував у нас, у батьковому кабінеті на ліжку за перегородкою, де розвішано було різні фотографії і малюнки. Там був і Йосип Бодяньський, і Скворода, і офорт “Свята родина” власноручної роботи Шевченка.

Чи спалося йому добре, чи ні, не знаю, а я, лежачи в своїй кімнаті, ще таки згадував про цього гостя. Наче і зовсім закордонний пан, а проте ніби з стародавнього українського портрету знятий.

А другого дня ввечері запряг наш Іван фаєтон та й відвіз Василя Петровича на залізничу станцію Конотоп. І хоч молодий я тоді був і не знав, куди саме поїхав він, чи до своєї Ярошівки, чи до Петербургу, чи до Парижа, але чув, що від'їхала від нас добра людина.

І тепер, у Парижі, коли минуло з того часу більш, як сорок років, іноді згадую я цю милу людину, яка часто була в батька.

Не знаю, що стоїть на могилці Василя Петровича, чи самий хрест, чи й пам'ятник, але знаю, що цілком відповідали б на тому пам'ятнику слова:

“Щасливі чисті серцем, бо вони Бога побачать” – і не були б ці слова банальні...

[Календар-альманах “Дніпро” на 1935. річник XII. У Львові, 1935. – С. 124–127].

* * *

Дені Рош

ЛИСТ ДО І. БОРЩАКА³

Дорогий друже!

Наша жвава зацікавленість листами Василя Горленка, що їх він мені писав, мене не здивувала, бо ви ж так активно слідкуєте за всім тим, що торкається України. Ви зробили мені велику приємність, які щасливі спомини молодости ви викликали в мене!

Коли ще молодий й мало відомий автор оповідань я прибув до Петербурга, кілька років до кінця минулого століття, це було для мене – тепер я це добре знаю – щастя зустрінути Горленка. Старший за мене 20 роками, ваш дорогий земляк умів добре скористати зі свого короткого життя. Співробітник “Нового Времени”, що в його “Літературному додатку” він був одним з редакторів, у сердечних зносинах із силою письменників і артистів, поінформований збирач великого смаку – Горленко, як через своє довге перебування в Парижі так і через свій упорядкований “малоросійський” (як тоді говорили) характер – більш упорядкований, здається мені, ніж великоруський, був для мене першорядна зустріч.

Горленко познайомив мене з Чеховим, що його твір “Мужики” я мав саме перед тим велику відвагу перекласти. Потроху, завдяки Горленкові, я пізнав Розанова, Анатолія Коні, Дорошевича, Модзалевського. Мій артистичний клімат – щоби вжити старомодний вираз (що його особисто я люблю) – я його теж зобов’язаний Горленкові. В музеї Олександра III-го і в галереї Третьякова я негайно був вражений й дуже принажений творами Левицького, й як раз один лише Горленко зробив про цього артиста оригінальні розшуки й був за автора єдиної розвідки, що тоді існувала, про портретиста внуків Катерини II-ої. Завдяки Горленкові я міг досить швидко видрукувати в Gazette des Beaux-Arts статтю про Левицького. Завдяки йому з потроху ближче познайомився з Боровиковським, Мартосом, Шевченком і потроху з цілою Україною, що про її історію, літературу й релігійні настрої Горленка мені коротко оповідав. Він водив мене на гарні вистави української трупи, що була переїздом у Петербурзі, і завдяки тільки Горленкові я пізнав радість і інтимність українського театру.

По передчасній смерті мого друга, смерті, що так жорстоко мене

³ Текст подається із збереженням елементів правопису того часу.

вразила, я не міг у короткій біографічній замітці висловивши все, що я втратив. Я тоді зрештою не зрозумів ясно цієї втрати, як я її розумію тепер. Треба було в тій замітці сильніше підкреслити його сердечну привабу, його глибоку культуру, його вірну дружбу й його веселий гумор, що світився з його великих гарних очей. Таж, сердечний й симпатичний Горленко – одна з моїх найкращих і найдорожчих пам'яток про давню Росію. Якби він жив, моє життя було б, напевно, більш полегшене й більш забезпечене, ніж воно було... (Рош помер 1-го серпня 1950 р.).

Ви відчуваєте, мій дорогий друже, як я співчуваю вашій задумі збудувати побожний пам'ятник одному з найновіших, з найоригінальніших і найшляхетніших нащадків давніх українських отаманів. Я, який гадаю, що добре знав силу й ширість його духу, – я вважаю, що він був цілковито достойний, щоби поховали покритого славною червоною китайкою, яка певно покривала труну кількох його предків, і якою покрили численні земляки в останню хвилину труду Шевченка.

Прошу прийняти, мій дорогий друже, запевнення в моїй ширій дружбі

14 лютого 1938 р.

[Україна / Париж. – 1953. – Ч. 10. – С. 857–858]

* * *

Гліб Лазаревський

КИЇВСЬКА СТАРОВИНА.

Спогади.
(Уривок)

На годиннику понад дверима 8 година. За столом біля самовару мама. Ліворуч од неї сестра Катруся. Праворуч од мене брат Борис і сестра Галя. П'ємо чай. Тата ще немає.

Але у коридорі до батькового кабінету запалено теж лампу, отже у тата хтось є в гостях. І справді, трохи згодом до їдальні входять батько і досі незнайома мені людина. Дуже низенька. Товстенька. Повне обличчя, невеличкі чорні вуси донизу, низько підстрижене чорне волосся. Жваві карі очі трохи монгольського типу. Одяг якийсь не зовсім звичайний. На коротеньких ніжках, що ледве досягають підлоги, коли людина сидить на стільці, особливі черевики на гудзиках, яких мені ще не доводилося бачити. Маленькі пухнаті ручки...

Але як цікаво умів розповідати цей новий гість, навіть для мене, якому було тоді років 8 – 9. Він оповідав про свою подорож до Німеччини, звідки щойно повернувся, наводив різні дрібниці. Як німці дивуються, що росіяни мають на ногах зразу по дві пари взуття – тобто черевики і калоші. Як для росіян дивно, що німці замість того, щоб спати на перинах, укриваються ними. Як на собаках возять молоко та інше. Розпочавши оповідати про собак (він дуже любить різні тварини), Василь Горленко, – так звали нашого нового гостя – згадав про власних трьох мопсиків (була така дуже модна тоді порода невеликих кімнатних кирпатих чорномордих собачок, з закрученими, як у свині, хвостиками, що за останніх часів зовсім перевелися), як вони люблять свого господаря, як нудьгують без нього, як призвичаїлися спати тільки на його ліжку, часом уночі зовсім випираючи його із ліжка, як він возить їх з собою. Оповідючи про це, Горленко цілком оволодів моїм дитячим серцем. І я, не дивлячись на те, що був дуже соромливого і нерішучого характеру, не витерпів і голосно запитав: “А чи Ви приведете коли-небудь до нас ваших мопсиків?”.

Пестливо посміхаючися, Горленко пообіцяв мені навіть подарувати згодом маленького мопсика. І дійсно, декілька років жив у нас його “Чорномордик”, а у мене, не дивлячись на таку різницю віку, постали справді дружні стосунки з Горленком. Він охоче і так уміло, а одночасно цікаво завжди розмовляв зі мною, завітаючи до нас, чи в Києві, чи на хуторі. Надсилав мені, ще хлопцеві, свої статті, чи то у відбитках, чи в окремих брошурах, завжди з приязним написом (ніби вчора тільки бачив я його характерно, нерівне, якесь розкидане письмо!), а потім листувався зі мною, правда, досить неакуратно, зрозуміло, через мою провину. Чимало чого недооцінюєш за тих молодих, таких рясних на вражіння, на успіхи, на щастя років.

Якщо їхати півднем од великого села Парафіївки, що стоїть на прилуцькому шляху, їхати посеред океану жовтогарячої пшениці або безмежних темно-зелених бурякових та тютюнових плантацій, то з далечини можна було побачити невелике село Ярошівку, що мальовниче розкинулось своїми хатами садками, городами на взгір'ї. А там, далі поза вітряками, поза старою церквою розпочиналася майже вся вже вирублена довга старовинна тополева алея. Вона приводила до великого, позарослого травною, лопухами кропивою подвір'я. Навколо його ще залишилися рештки колишньої мурованої огорожі, ще збереглися цегляні стовпи брами. Посеред цього подвір'я купи уламків старої цегли, брудного вапна, якісь давні ями і поруч самотній височенний стовбур старезної липи. Це все, що залишилося від колишньої великопанських палат. Ліворуч низький, продовгуватий старий облуплений дімок та якісь дві повітки. Поза цими рідкі старі дерева колишнього парку, а

понижче зарослий очеретом і осокою, зтягнутий ряскою, став.

У цьому домику колись то офіціантському, тобто для челяді, і мешкав під час своїх приїздів Василь Петрович Горленко, останній нащадок по мужській лінії старовинного і колись то дуже багатого українського роду, що виділяв не одного видатного свого представника, починаючи від прилуцького полковника Дмитра Горленка і кінчаючи, “святим” православної церкви Іоасафом, єпископом Білгородським.

Від усіх багатств Василеві Горленку і залишилися ці рештки садиби та кілька десятків десятин закладеної і перезакладеної землі.

Здебільшого Горленко перебував у Петербурзі, частенько виїжджаючи за кордон і взагалі подорожуючи. Прекрасно освічена людина з белетристичними здібностями, з м'якими гарними письменницькими фарбами, цілком вільно володіючи французькою, німецькою, англійською, італійською мовами, знавець середовічного і нового мистецтва, він добре заробляв літературною працею в петербурзькій пресі, переважно в “Новому времени” і “Историческом Вестнике”, головне з питань, зв'язаних з усіма галузями мистецтва, ну і, зрозуміло, з Україною та її минулим.

У низеньких кімнатках Ярошівського будиночка багато цікавого збереглося з речей українського мистецтва давніх часів.

Горленко був одним з діяльних співробітників “Киевской Старини”, вміщаючи там і великі статті, як, приміром “Кобзарі і лірники” і чимало заміток та рецензій, написаних дуже легко, живо.

У своєму черговому доносі до Побєдоносцева міністр Делянов писав, що зі слів кийського цензора Рафальського, “Киевская Старина” зовсім не є такий вже невинний журнал, бо в ньому беруть участь такі люди, як емігранти Драгоманов, Вовк, як Горленко та інші.

І мав рацію з своєї точки зору Делянов, бо “нововременець” Горленко більшу частину своєї землі віддав ярошівським селянам, бо “естет” Горленко сварився з цими селянами через те, що вони приходили до нього запитувати дозволу рубати дерева в гайку, який він віддав їм.

– Я казав їм, що хай рубають дерева навіть у гаях Кулябок і Скоропадських, не запитуючи жодного дозволу, – жартуючи, оповідав Горленко про свої розмови з ярошівцями.

В особистому житті Горленка була драма. Він дуже був закоханий у Марію Заньковецьку, і це своє почуття проніс крізь усе життя, так і залишившись неодруженим, після відмови Заньковецької йому в цьому. Велика артистка дуже приязно ставилася до цієї маленької людини, але не більше. Горленко часто подорожував, щоб спеціально побачитися з нею, писав у різній періодичній пресі рецензії – перлини про цей ні з ким не порівняний своєрідний український талант. Вони

завжди листувалися. А незмінним супутником Горленковим у всіх його подорожах був великий портрет Заньковецької з написом: “Моєму вірному другові”. Цей портрет завжди стояв коло ліжка Горленка.

Якось, цілком випадково, довелося мені зустрінутися з Горленком на пароплаві. Мені було вже років 25, а він дуже постарішав, але був, як завжди, одягнений чепурно, по-європейськи. Після спільної вечері вийшли на палубу та там і залишилися, сидячи і розмовляючи теплої літньої ночі. Машина ритмічно гула у середині. Колеса лопотіли по воді. З димаря летіли один за одним рої вогняних бджіл. Темні контури берегів швидко посувалися назустріч з обох боків усіяної серпневими зірками Десни, зеркальну поверхню якої зараз же каламутили пароплавні хвилі. Усі на палубі спали. Зрідка пробігав на ніс матрос і кричав звідти, вимірюючи глибину – пароплав уповільнював хід. Та матрос, нарешті, вигукував “повномьотний!” і колеса знову лопотіли частіше.

Багато про що ми говорили, справді ніби давні приятелі. Оповідав Горленко, як важко було йому, коли він довідався про смерть мого батька, як він, не соромлячись, плакав з приводу цього, як він любив і поважав мого батька. Зрозуміло, після цього ми стали ще ближчі інтимно один до одного. Говорили про Київ. І Горленко оповів, як що молодим журналістом він інтерв’ював у Петербурзі знамениту французьку драматичну актрису Сару Бернар і як вона сказала, що найкрасивіші міста, які вона бачила у своєму навколосвітньому мандрівному житті, – це Київ і Прага чеська. Це обом нам було дуже приємно.

Надалі Горленко цілком несподівано для мене, та здається, й для себе, почав говорити, що, теж, ще за молодих, порівнюючи, років, він зустрів жінку, подібної до якої йому вже не доводилося побачити. Він полюбив тоді ж цю чарівливу жінку, цю прекрасну душу, цей великий артистичний талант. Покохав її поважним коханням. Але ця жінка любила інших, а не його, не погодилася стати йому за дружину, про що він мріяв. Тому він і пропарубкував все своє життя. Правда, ця жінка викликала його телеграмою, коли вона випадково ніби отруїлася рибою в Харкові. Він покинув усі справи, але коли приїхав, то вона вже видужала і провечеряла десь після вистави аж до ранку, а він очікував біля дому. І тільки єдиний раз вона, ця жінка, щаслива після свого бенефісу якось, у Катеринославі, поцілувала його. Він переходує в надійному місці чимало цікавих листів од неї. Та тільки що робити з ними надалі, коли життя щодня уходить, як вода крізь пальці?! Знищити – рука не піднесеться, а кому ж залишити їх після смерті?!

І тільки тоді, коли згасли зорі на небі, а воно посірішало, коли з води закурився туман, приховуючи вже зовсім видні береги, коли попереду пароплаву трохи ліворуч, на пояснілому небі з’явилися рожеві

смуги, тільки тоді скінчилася наша розмова, властиво, його оповідання. І за весь цей час Горленко ні разу не назвав імені і прізвища героїні свого оповідання.

Коли ми вже збиралися до каюти, я, бачачи його хвилювання і бажаючи змінити тему розмови, досить невдало запитав Горленка про його собачок. Він невесело відповів, що вже біля двох років їх немає у нього – пропали від якоїсь хвороби, але що за останніх часів йому чомусь досить часто сниться Гурхан – так звався родоначальник цього мопсиного роду.

Залишивши мокру від роси палубу і, лежачи вже на червоній оксамитній твердій канапі в каюті, я мимоволі думав, засинаючи молодим сном, про духовну самотність людини, якій сниться тільки давно загинулий пес...

Горленко того ж дня увечері виїжджав з Києва до Петербургу. Ми умовились зустрінутись удень, та молодість рідко може дотримуватися своїх обіцянок. І я не побачив його ані вдень, ані ввечері на вокзалі, обидва рази спізнившись.

А щодо листів Заньковецької до нього, то не пощастило і без того небагатій українській епістолярній літературі. Після смерті Горленка, все його майно перейшло до його родича, князя Жевахова, одного з численних кавказьких виходців, які за часів цариці Анни Іванівни понаїхали на Україну. Цей князь Жевахов вирішив використати одного з своїх предків, “святого” Іосафа Горленка. І в 1915 році Жевахову вдалося перекопати Распутіна, ніби цей “святий” предок щоночі з’являється у сні до нього, князя Жевахова, і говорить йому, щоб провезти його, Іосафа, ікону по цілому фронту і тоді швидка перемога буде забезпечена. Коли Распутін разом з Жеваховим оповіли це цариці Олександрі І, та захопилася цим, Жевахов логічно заявив, що незручно возити ікону по фронту звичайній людині. Похапцем Жевахова було призначено заступником оберпрокурора Синода і вже з наказу царя, як верховного командувача, Жевахов повіз ікону Іосафа на фронт.

Зрозуміло, такому спадкоємцеві було не тільки не до видання Горленкового листування, але й до переховування його. Листування це, мабуть, загинуло за днів революції, коли Жевахов утік за кордон.

Вже у двадцятих роках мені пощастило декілька разів зустрінутися з Заньковецькою. Якось ми йшли з нею Червоноармійською вулицею, де вона мешкала. Зовсім старенька вже, сива бабуся, неначе вона змінилася, понижчала. Пожовкле личко. Глибокі зморшки на ньому, особливо на чолі. Білі вуста повужчали, ввалилися. І тільки очі, ці згаслі, каламутні, втомлені життям очі, що іноді на декілька хвилин набирали барв, і руки, властиво пальці, теж жовті, зморщавілі, своїми

прегарними рухами говорили про минуле сонця нашої сцени, “божественної” Марії Заньковецької.

Не дивлячись на теплий, осінній, золотий, наче акварелями намальований, київський день, Заньковецька була зап’ята у велику темну хустку. І невідступне слідкував за нею теж старий, сумний, великий чорний сетер.

Я в розмові згадав про Горленка. Марія Костянтинівна трохи допомогла і сказала, що, мабуть, Василь Павлович був єдиною людиною, яка справді любила її. І знову замовкла. Видко було, що вона не бажає говорити на цю тему. Незабаром ми попрощалися біля її помешкання.

Я їхав трамваєм додому і мені якось образливо було за мого колишнього приятеля, за цю маленьку людину з великим серцем, бо та жінка, якій він присвятив усе своє життя, вже забула, що його звали Василь Петрович, а не Василь Павлович.

* * *

Ілько Борщак

**УКРАЇНЕЦЬ-ЄВРОПЕЄЦЬ
ВАСИЛЬ ГОРЛЕНКО
(1853–1907)**

ВІД АВТОРА⁴

Було це геть вже давно, більше тридцяти років тому, за часів тієї першої світової війни, що її наївні люди мого покоління вважали тоді за останню. Молодий старшина царської армії, я перебував у літі 1916 р. в півзруйнованому маєтку на Волині, що його й досі мені невідомий господар кудись був зник. Наш відділ був на відпочинку, й я вельми нудився. Можна уявити собі мою приємність і задоволення, коли одного ранку, мандруючи по руїнах гарного колись маєтку, я натрапив на купу книжок, зложених в клуні, жалюгідну решту колись великої бібліотеки, що її господар видко вмів вибирати.

Поміж книжками, що їх я кинувся поживати, я натрапив на дві великі розміром; вони так захопили мене, що впродовж мого короткого

⁴ Текст подається із збереженням елементів правопису того часу.

перебування в волинському маєтку я тричі перечитав їх. Були то книжки Василя Петровича Горленка: “Южно-русскіе очерки и портреты”, “Украинскіе были”... Ніколи я не забув цих книжок і, працюючи в Парижі в ділянці франко-українських взаємин в минулому, я шукав за слідами Горленка у французькій столиці, але ці розшуки дали нажаль малі наслідки.

Та ось 1929 р. потрапила до моїх рук гарна київська книжка Є. Рудинської “Листи Василя Горленка до Панаса Мирного”, що з неї я довідався вперше, що В. П. був у дружніх зносинах з Дені Рошем, французьким письменником, що його твори я знав, але якого особисто рідко зустрічав.

Незвичайно зворушений був Дені Рош, довідавшись од мене про появу на Україні праці про його дорогого друга. Він одчинив мені свою скарбницю – архів і бібліотеку, де я знайшов листи В. Горленка. Оці листи разом з листами, писаними до Панаса Мирного, й легли в основу книжки, що її ми підносимо читачам.

Певно, що життя й творчість Горленка заслуговують на докладнішу монографію, можливу лише на Україні, після довгої дослідницької праці в відповідних бібліотеках і архівах. Сподіваємось, що така монографія колись з’явиться, а поки що, читальники цієї першої книжки про життя й творчість Горленка, нехай не ремствують, коли знайдуть в ній прогалини й огріхи: ця праця писалась за кордоном, в умовах еміграційного життя.

* * *

Більше 50 літ минуло з того часу, коли Василь Петрович Горленко відійшов у останню путь. Невідомо, чи заховалась Горленкова могила, загал забув його праці, тільки одиниці тремтять, чуючи Горленкове ім’я. Може оця книжка – що є наше найщиріше побажання – переверне ті одиниці в широку верству читачів Горленкових творів, що їх треба буде колись конче перекласти на українську мову...

Капризна доля, що має свої таємниці, захотіла, щоби перша книжка про оригінального українського письменника й симпатичну людину побачила світ у Парижі, в тому Парижі, в якому так кохався небіжчик Василь Петрович, вихованець і прихильник французької культури.

Нехай же ця книжка буде за вислів пошани нашого покоління до пам’яті людини, що працювала на українській культурній ділянці за тяжких часів, що його переживало українство в XIX віці; людини, що, незважаючи на своє бідолашне життя, ніколи не сумнівався в велич-

ності тієї української культури, якій служив, бо Василь Петрович Горленко був хороший син народу, що ніколи не визнає себе за переможеного.

[Україна / Париж. – 1953. – Ч. 10. – С. 858–859]

* * *

Олександр Губар

ЛЮДИНА З ДОБРИМ СЕРЦЕМ

Спогади про В. П. Горленка

Уже після закінчення війни, 1949 року, побував я у своїй рідній Ярошівці. Живими побачив бабу Марту, Діда Захарія, дядька Андрія, тітку Параску. Жили вони однією сім'єю. Трудилися, горювали, раділи. Все було. Була і колективізація, і голод 1933 року, і поневіряння під окупацією. Ось якраз 1949 року мій дідусь, Захарій Матвійович Губар, заговорив зі мною, як з дорослим. Почав згадувати про своє життя-буття. Виявилось, що у нього була десятинка землі. Злидні заїдали. Доводилося їздити в Крим на заробітки до німців-колоністів. Працював на “лобогрійці” – на жатці в жарюці, в пилюці, заливаючись потом. А потім згадав дідусь і про Василя Петровича Горленка. Запам'яталися окремі епізоди з життя і самого дідуся, і пана, якому він, дідусь, служив. Доручав пан дідусеві коней, а також відправляти пошту.

З того, що я дізнався від дідуся, Василь Петрович Горленко був дрібним поміщиком. Постійно він тримав на господарстві тільки повара, який вигодовував кабана. Страву готував повар смачно. По натурі своїй Василь Петрович був добрим. В село він приїжджав весною. Жив до зими дома. А на зиму від'їжджав до Києва. Сім'ї у нього не було. Він нібито любив М. Заньковецьку.

Мій дідусь нічого не знав ні про освіту В. П. Горленка, ні про те, що він робив. Знав, що відсилав якісь папери до “Киевской старины”. Він доручав дідусеві відвозити до Блотниці на пошті папери. Мій дідусь і повар дізналися: Василь Петрович не любив мідних грошей. А трапилася нагода дізнатися про це випадково. Одного разу мій дідусь привіз здачу за відправлений пакет мідяками.

– Привіз я цілий касет з-під тютюну тих мідяків. Виставив їх на стіл. А Василь Петрович і каже:

– Захарий! Это отрава, Возьми это себе.

– З того часу і далі так водилося. Привезу здачу мідними монетами. Виставлю на стіл. А Василь Петрович своє: “Это отрава. Возьми себе”.

– Було так, що й з троячки здачу на пошті давали. І все нам з поваром ішли мідяки. За них тоді можна було дещо купити.

А одного разу Василь Петрович, виїжджаючи до Києва, велів поварові купити кабанця. Той так і зробив. Кабанчик сподобався панові.

– Назовем его Васькой, – сказав та й поїхав.

Весною чи влітку приїхав у Ярошівку. Перед приїздом ми вирішили зарізати кабана, щоб пригостити пана свіжиною. Не встиг Василь Петрович відпочити, та до повара:

– Покажи-ка мне Ваську.

Дізнавшись, що Ваську закололи, пан почав дорікати поварові. Тоді той відповів панові, що більше “поварувати” не буде. Василь Петрович помовчав. Потім тим же своїм якимось співучим тонким голосом озвався:

– Пусть будет так, как случилось. Купим другого Ваську.

У селі в нашому був іще один пан: Золотаренко. Лихий чоловік. Одного дня його займанщик зайняв коней. Я пішов до нього, щоб він їх одпустив. Але не тут-то було: заправив Золотаренко такі гроші, що коли б я продав хату і те, що в хаті, то не розплатився б. Розхвилювався я. Пішов до Василя Петровича. Розповів йому все.

– Сейчас... Захарий, я напишу письмо Золотаренко. А ты отнесешь его. Поніс я листа. Оддав Золотаренку. Так той, як прочитав, почервонів, та як крикне на мене:

– Забери тих своїх коней, щоб вони здохли... І геть звідси!.. Ось так без грошей я привів на панське подвір'я коней.

Усе, що я тут пишу, відноситься до початку віку. Уже наростали заворушення. Наближалася перша народна революція в Росії. Може бути. Що В. П. Горленко відчитав Золотаренка за його агресивність. Нагадав про ситуацію. Щодо розуміння ним ситуації, то можна бути в цьому впевненим. У Сорбоні він дістав знання не тільки з філософії, а й з історії, в тім числі з історії французької революції. Будучи людиною ліберальних переконань, В. П. Горленко дав свій урок загребушому Золотаренкові.

Десь у кінці 20-х років пізньої осені, коли вже не виганяли корів пастиись у Морданівщину, а на городи (було багато капустиння, бурячиння і т. п.). Ми, пастухи, пішли на кладовище. Це недалеко од нашої до-

мівки. На Антонівці. Забув точну назву кладовища: козацьке? Було моторошно від кладбищенської тиші. Під ногами шаруділа тільки суха запилюжена посивіла трава. Могилки порослі тією травою. Деякі запали. Хрести – одні мовчки стояли цілі, також сиві від часу, дощів, вітрів. А деякі з хрестів зігнулись, зламались. І враз на могилі з чорного каменю плита. Прізвище похороненого під нею В. П. Горленко.

Ще дідусь розповідав, що після революції він бачив: від оселі В. П. Горленка були розкидані аж до зборні (приміщення біля сільської церкви. Там була вже сільрада) книжки.

– Я запам’ятав, – каже дідусь, – багато книжок, на яких написано було “Киевская старина”.

– Мені б оті книжки. Як вони б пригодилися, – сказав я.

Дідусь похитав головою, мовив:

– Якби ж я знав, що тобі пригодяться ті книжки, то позбирав би, приборегі би... А то...

Згадав про Василя Петровича і мій покійний батько, Іван Захарович Губар.

– Пасли ми скот. Ішов мені тоді десь сьомий рік. А по шляху з Дмитрівки на возі, в якого впряжені були воли, везли чорну труну. Потім нам сказали, що мертвого пана, Василя Петровича, везли...

Дідусь відповідав мені на запитання – як зовні виглядав Василь Петрович?

– Що я пам’ятаю, так це, що у Василя Петровича очі якось розставлені були широко. А підстригався він коротко. Волосся неслухняно їжачилося. На обличчі зла не було...

[Трибуна хлібороба. – 1993. – 23 січня. – С. 3]

* * *

Іван Забіяка

ДОСЛІДЖЕННЯ ВАСИЛЕМ ГОРЛЕНКОМ ПІВНІЧНОЇ ЧАСТИНИ ЧЕРНІГІВЩИНИ

Незважаючи на те, що Василь Петрович Горленко відверто зізнався у своїх найкращих почуттях до Київщини і Полтавщини, часто відвідував ці регіони, чому засвідчують як друковані його праці⁵, так і

⁵ Бандурист Іван Крюковський // Киевская старина, 1882, № 12, с. 481-

величезна кількість свідчень, збережених у його листах, він час від часу вирушає в подорожі і до північної частини Чернігівщини. Ці екскурсії хоча були й не такі часті і продуктивні, як по Полтавщині, але дають можливість зробити висновки, що Горленка-фольклориста в даному випадку цікавили залишки народних дум, які до цього були записані його попередниками М. Костомаровим, П. Кулішем та ін., їх варіанти, школи кобзарів і лірників, про існування яких робив висновок із однакових варіантів дум, записаних від різних кобзарів і лірників із різних місць і навіть регіонів. Власне В. Горленко намагався відвідати з одного боку всі ті місця, де бував і записував П. Куліш, з іншого – виправити похибки Пантелеймона Олександровича, який не проникав у етнографічні закутки, де В. Горленко вважав, що можна знайти дуже цікаві й оригінальні сюжети.

Із листів В. Горленка очевидно, що він у північній частині Чернігівщини був, зокрема, в Сосниці і її повіті щонайменше двічі. Першого разу в самій Сосниці в кінці травня на початку червня 1885 р. в період ярмарку на десяту п'ятницю, коли, в ярмаркові дні, найвірогідніше можна відшукати кобзарів чи лірників. Другого разу – у першій половині серпня 1886 р.

Під час першого відвідування Сосниці В. Горленкові вдалося зустріти двох кобзарів. Першого, вже немолодого, без бандури, Олексія Рака, від якого В. Горленко записав думу “Про козака Летягу” (або Голоту) і “Олексій Попович”. Іншого – молодого (прізвище В. Горленко не зазначає), який дум не знає, а співає лише жартівливі пісні. І це в нього виходить добре. В останнього В. Горленко придбав бандуру “дуже оригінальну, не таку, які бувають у Полтавській губернії, а не фарбовану і з різьбою”⁶. В повіті В. Горленкові було названо ще двох кобзарів. Один з них співає думу про Хмельницького, але він учень кобзаря А. Шута, отже, й репертуар у нього схожий і відомий.

Після цього перебування в Сосниці, ознайомлення із репертуаром місцевих кобзарів, В. Горленко приходять до висновку, “що в тих місцях, де думи вже збирали і де були відомі в давнину кобзарі, знайти що-небудь нове неможливо... Треба шукати кобзарів у тих місцях, де

518; Кобзари и лирники // Там само, 1884, № 1, с. 21-50, № 12, с. 639-657; Две поездки с Н. И. Костомаровым // Там само, 1886, № 1, с. 111-123; С дороги // Там само, 1889, № 4, с. 206-207.

⁶ Лист В. Горленка до П. Мартиновича від 5 червня 1885 р. // ІЛ, ф. 102, № 2.

їх ще не шукали”⁷. Що ж до дум про Б. Хмельницького, то В. Горленко був переконаний, що “вони існували і співалися ще не так давно, але, за дивним збігом умов, які ми не можемо ще пояснити, не знаючи в достатній мірі долі історичних пісень, вони трималися тільки на півночі, в Чернігівській губернії”⁸. Хоча кобзарі цього регіону В. Горленкові не дуже подобалися⁹. Фольклорно-етнографічний феномен півночі Чернігівщини (чи його відсутність через втрату завдяки “цивілізаційним” процесам за роки більшовицької влади) потребує на сьогоднішній день уважного вивчення, оскільки, на нашу думку, він сьогодні найбільш законсервований порівняно з іншими областями, скажімо, тією ж Полтавською чи Київською областями, в яких свого часу В. Горленко, П. Мартинович здійснили багато записів.

Під час другої поїздки до Сосницького повіту В. Горленко познайомився з кобзарем Думченком (Лука Дума), який вже майже не ходить з кобзою. Від нього В. Горленко записав одну єдину думу, яку він знає, “Про Азовських братів”. Вона виявилася не зовсім оригінальною. “Дивовижно, – пише В. Горленко, як в одній і ті ж місцевості завжди варіанти подібні!”¹⁰, але, додамо від себе, не ідентичні абсолютно, оскільки учні вносили свої правки в тексти або через свою забудькуватість, або підходячи до текстів творчо. Останнє найвірогідніше. Від цього кобзаря В. Горленко ще записав варіант “Правди”, текст якої він чомусь не надрукував¹¹. Псалмів записувати не захотів, хоча кобзар їх знав біля 40. З лірником Левком Синчеком В. Горленкові зустрітися не вдалося, оскільки того не застав дома (в Мені). Цей лірник, за словами Л. Думи, знає одну чи дві думи про Хмельницького, що й викликало інтерес у В. Горленка.

Підсумовуючи свою другу поїздку, В. Горленко пише: “Відносно взагалі сосницьких старців – повідомлення не втішні. Кажуть, що ко-

⁷ Там само.

⁸ Лист В. Горленка до П. Мартиновича від 12 червня 1885 р. // Там само, № 3.

⁹ Лист В. Горленка до П. Мартиновича від 4 липня 1886 р. // Там само, № 10.

¹⁰ Лист В. Горленка до П. Мартиновича від 14 серпня 1886 р. // Там само, № 12.

¹¹ Один із таких варіантів, записаного від лірника в Роменському повіті Полтавської губернії, В. Горленком було повідомлено в журналі “Киевская старина” (1883, № 8, с. 769-770).

бзарів, окрім Думи і Рака (я обох знаю), скільки-небудь непоганих немає. Я приходжу до того висновку, що ми повинні шукати лише в тих місцях, де ще ніхто не записував і де ніхто не був”¹². До таких місць в Чернігівській губернії належали Новгород-Сіверський, Глухівський і Кролевецький повіти.

В кінці серпня 1886 р. В. Горленко повідомляє П. Мартиновичу, що в Л. Синченка ще не був, але висловлює сумнів з приводу того, що йому вдасться записати від нього щось нове, оскільки цей лірник вчився в учня А. Шута Оліфиренка бабського. Школа А. Шута, про яку треба справді говорити, як про школу, недостатньо вивчена у плані варіантів дум його і його учнів. Самі кобзарі і дослідники текстів дум у минулому столітті до них ставилися досить серйозно. Варто було б і сьогодні це зробити вже новому поколінню дослідників.

У плані дослідження Чернігівщини В. Горленко зробив зовсім небагато тому, що він тоді жив у Полтавській губернії, і своя сорочка була ближче до тіла. Однак цей начерк не є вичерпним у рамках даної теми і бажаючі ще немало можуть знайти різного роду і характеру інформації і висновків В. Горленка в його листах.

Свого часу величезний вклад у вивчення Чернігівщини зробив Б. Грінченко своїми “Етнографическими матеріалами”. Було б цікаво, якби нове покоління фольклористів пройшлося по тих же самих місцях і з'ясувало, що ж збереглося до сьогоднішнього часу, що з'явилося нового. Процеси вивчення і творчості не можуть завмирати надовго. Вони подібні до хвиль великих і неспокійних океанів.

* * *

Іван Забіяка

ВАСИЛЬ ГОРЛЕНКО І ФРАНЦІЯ

Минулого року виповнилося 55 років від часу появи першого номера журналу “Україна”, що виходив протягом 1949–1953 рр. у Парижі. Редагував його і був автором більшості матеріалів визначний український історик, публіцист Ілько Борщак (1895–1957). Незважаючи на свій

¹² Там само, № 12.

піввіковий ювілей, дане видання ще не поціноване належним чином ні українськими істориками, ні філологами, оскільки багатьом науковцям воно недоступне і невідоме. Нині вже побачив світ покажчик журналу “Україна”. З нашого боку також ведуться переговори і шукаються можливості для перевидання цих 912 сторінок. Упевнені, що українська наука збагатиться надзвичайно цінним джерелом.

Журнал на сьогодні ні скільки не втратив свого наукового значення. Більшість матеріалів уже самі служать першоджерелом. Усе це завдяки тому, що свого часу редакція намагалася відгородитися від усіляких політичних впливів, дрібномістечкових еміграційних амбіцій. І тут найбільша заслуга його редактора.

Мені б хотілося сьогодні звернути увагу лише на один сюжет, своєрідний трикутник: Ілько Борщак, Василь Горленко і Дені Рош.

Постать В. Горленка у площині історії українсько-французьких зв'язків кінця XIX – початку XX століття посідає, без перебільшення, особливе місце. І хоча дослідники українсько-французьких культурних зв'язків вважають, що В. Горленко, незважаючи на те, що жив у кінці минулого – на початку нинішнього століття, був піонером у цій галузі, на нашу думку, вони багато в чому мають рацію. Хоча ці зв'язки насправді мають значно глибші традиції. Згадати хоча б одруження французького короля з дочкою Анною київського князя.

Та поки що Ілько Борщак постать В. Горленка в цьому контексті усвідомив найглибше. З тією наростаючою методичністю, з якою він уміщував матеріали про В. Горленка, можна зробити висновок, що тема “Горленко” для нього була соборною поміж багатьох інших. Тому поступово – від короткої замітки-інформації, уміщення витягів із листів В. Горленка до М. Стороженка (підготовлених О. Оглоблиним) – найбільший матеріал в усьому виданні, – до власної монографії із промовистою назвою “Українець-свропесць Василь Горленко” реалізовував не лише свої плани, а й віддавав належне. На превеликий жаль тільки й встиг надрукувати вступну частину в останньому числі журналу.

Зі слів І. Борщака можна зрозуміти, що монографія була вже написана ще в кінці 30-х рр., однак слідів про її наявність немає. Можливо, вона є за іншою назвою. Але творчість І. Борщака в Україні також маловідома. І на сьогодні заслуговує більшої уваги від українських дослідників, від самої держави України.

Франція, як і вся Європа за межами західних кордонів України, для В. Горленка була материком цивілізації. Там він одержав освіту в Сорбоні, за неперевіреними джерелами певний час співпрацював у

“Фігаро”. А повернувшись в Україну, протягом усього свого творчого життя тема “Французької культури” була однією із провідних. На сторінках журналу “Киевская старина”, газети “Новое время” можна зустріти його матеріали. Е. Золя, А. Стендаль були улюбленими письменниками, яких він перекладав російською мовою.

Власне на літературному ґрунті і відбулося знайомство Василя Горленка із Д. Рошем (1868–1951), письменником, драматургом, знавцем мистецтва і відомим перекладачем. За свідченням самого Роша, В. Горленко познайомив його із П. Чеховим, який, ознайомившись із перекладом твору “Мужики”, віддав право йому на переклад усіх своїх творів. Поступово через Горленка він познайомився із В. Розановим, А. Конгом, В. Дорошкевичем, В. Модзалевським. За свідченням І. Борщака, протягом 1900 – 1907 рр. В. Горленко написав до Д. Роша 180 листів, віднайти яких поки що не вдалося.

Під час роботи над розкішним як для того часу виданням альбому “Русская живопись в 18 веке. Д. Г. Левицкий (1735 – 1882)” В. Горленко передав свої матеріали з біографії художника, і Д. Рош використав їх для написання про Д. Левицького уже своєї статті, яка вийшла значно раніше, ніж сам альбом. Це було своєрідною рекламою творів українського художника у Франції.

Справжньої історії українсько-французьких (чи навпаки) зв’язків ще не написано. Є тільки загальний обрис. Багато чого ще треба переписувати. Можна було б, скажімо, провести круглий стіл чи й конференцію, присвячену 60-річчю від виходу першого номера журналу “Україна” (Париж).

* * *

Іван Забіяка

ВАСИЛЬ ГОРЛЕНКО І СКОРОПАДСЬКІ

(Фрагмент)

Не всі дворянські роди в народній пам’яті залишили не злий спогад.

Сьогодні народ пам’ятає рід Горленків і рід Скоропадських (зрозуміло, мова йде про тих людей, де були маєтки та садиби Горленка й Скоропадських).

Автор цих рядків був свідком, як нинішні старожили вже не хутора Тростянця з любов'ю зверталися до пані Олени Павлівни Скоропадської (дочки гетьмана Павла Скоропадського) і говорили, що Скоропадський (який – не уточнювали) був добрий пан. Олена Павлівна, можливо, думала, що це стосується її батька.

Так відфільтрувала народна пам'ять минуле і передає з покоління в покоління про цей рід. Хоча, безумовно, багато в чому вона фальшивить, не усвідомлюючи того, що бажане видає за дійсне. Про експлуатацію селян треба говорити окремо, але й без документальних джерел ми є свідками, як народ швидко забув серію голодоморів, репресій, ідеологічних експериментів, національних геноцидів, колгоспного рабства і намагається довести, що саме тоді їм жилося добре. І намагається знову наступити (та й наступає ж) на ті ж самі граблі...

І тільки в одному можна погодитися про геніальність народної пам'яті, що вона не зла. І, можливо, саме в цьому й полягають усі негаразди, експерименти і використання цієї пам'яті не на користь цього ж народу.

Ось ще одна – комічна і мудра розповідь, що теж збереглася в народній пам'яті.

Запросив Скоропадський Горленка на банкет. Гості зібралися, пора б і розпочинати торжество, а господар не запрошує до столу.

Питають:

– Чому не сідаємо?

– Горленка чекаємо, – відповідає господар.

А час іде. Горленка немає. Виглядає господар, виглядають і гості. Всі хвилюються.

Аж ось помічають: далеко-далеко в полі з боку Ярошівки щось дуже повільно рухається. Довго ще чекали. Коли ж підвода під'їхала, і з неї зліз Горленко. То гості були здивовані, щоб не сказати ображені: коні, якими приїхав Горленко, – одна коняка була сліпа на одне око, інша шкутильгала.

Майнова різниця між Горленком і Скоропадським була величезна, та повага останнього до першого була незрозуміла гостям.

– Зате в нього розуму на півсвіту, – сказав Скоропадський.

Про якого Скоропадського йде мова, домогтися від розповідачів не можна, бо не знають. Але в цьому не варто вбачати брак народної пам'яті, тому що в цій розповіді не лише зафіксований епізод із життя Василя Петровича та Павла Петровича чи його батька, брата, дядька чи ще когось із Скоропадських, а маємо вже збірний образ кожного

окремого з родів, із їхніми недоліками і перевагами, бачимо стиль їхнього життя. Власне, це вже зразок фольклорного сюжету, на які багата народна пам'ять. Тільки не всім їм вдається потрапити на сторінки друкованого аркуша, продовживши цим самим життя цього сюжету, народивши, цілком можливо, ще не один варіант.

* * *

**ДО 120-РІЧЧЯ
ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ
І. П. КАВАЛЕРІДЗЕ**

При чверті двадцятого століття знаходила свій яскравий вияв в Україні багатогранна творчість Івана Кавалерідзе (1887 – 1978) – скульптора, художника екрану, кінорежисера, театрального діяча і драматурга.

*(Нонна Капельгородська,
кандидат мистецтвознавства)*

Микола Шудря

РІЗЬБЛЕНА ТІНЬ

Коли архітектуру вважають кам'яним літописом доби, то скульптура – образ часу в особах, знову ж таки у бронзі чи мармурі. А от як тоді назвати кінематографіста, який “різьбить” або “ліпить” на екрані?

Природжений скульптор Іван Петрович Кавалерідзе, потрапивши зі своїм фахом у кіномистецтво, так і залишився, за визначенням зарубіжних енциклопедистів, – фільмовим різьбярем. А сам він навіть відверто признався: “Світло в кіно – мій різець”.

Отож, його картини – не що інше, як тінь, різьблена променем. Ще до нього кінематограф використовував досягнення театру, літератури, музики й балету, він же спробував залучити і своє пластичне вміння: віднині мов би ожило на заслоні скульптурне зображення. Свої найперші кроки в кіно – фільм “Злива” 1928 року Іван Петрович затитував “офортами з історії гайдамаччини”. Він надав екранові нової, відчутної майже на дотик, скульптурної виразності. Особливо вразила глядача не плоска, рівна поверхня кадру, а тривимірна глибина малюнка – із гранями, виступами й западинами. Плуг у режисера не просто орав поле, а перегортав геометричні скиби землі, й історичні герої поставали перед камерою справжніми велетами-статуями – Гонта й Залізник.

Народ в іпостасі орача підноситься у просторі як монумент – нехитний і величний. А експлуататори (потворний пан-товстун, дворяни, їхні лакеї й польська шляхта) чимось нагадують іграшки з музею старовини; палацові панночки, що танцюють менует, скидаються на заведених ляльок.

Шукаючи монументальної передачі думки на екрані, постановник (він же і сценарист) вдався до метафоричної мови, поетичної деталі й винахідливого монтажу, який вияскравлює образне вирішення й підкреслює романтичне світовідчуття. Звеличений герой І. П. Кавалерідзе не втрачає на екрані своєї людяності, хоча він знятий із багатирським розмахом, поруч із велетенськими круторогими волами – попередниками легендарних волів із “Землі” Олександра Довженка.

Ніби продовження офортів “Зливи” був інший фільм Івана Кавалерідзе – “Коліїщина” 1933 року. Його присвячено найвищому вибухові селянського повстання коліїв у 1768 році. Народні ватажки закликають населення Правобережжя до спротиву – “за всі кривди й муки від панів”. Це вже не узагальнені постаті, а чітко окреслені дійові особи – носії певних суспільних ознак. Щоправда, на вимогу тодішньої ідеології автор змушений був порушити “самособойність національного фро-

нту” селянського визвольного руху. Проте доля Семена Неживого простежується за всіма правилами кінодраматургії, в зіткненні з польськими завойовниками, в борні з українським панством та в обстоюванні власної волі й гідності. З великою напругою тут змальовано сцени помсти за смерть батька, одруження з Оксаною та змагання серед повстанських лав, що закінчується загибеллю цього самовідданого коляя.

Критика часто дорікала режисерові за те, що він, передаючи у фільмі настрої трудових верств та епічну картину подій, не дотримується у творі наскрізного сюжету; тоді ще кінознавці не могли втямити, що душею й рушієм в кіноепопеї виступає образ Неживого, оспіваний у народно-піднесеному ключі.

Ці твори – “Злива” й “Коліївщина” склали першу частину задуманої трилогії І. П. Кавалерідзе. Вони охоплювали епоху з кінця XVIII століття. Наступна стрічка “Прометей” розвінчувала загарбницьку політику російського царату на Кавказі. Цей фільм був знятий 1935 року, але негайно на нього наклала волохату лапу радянська цензура. Третя ж частина – “Дніпро” – так і не була здійснена.

Трилогія, зупинена владою, обірвала “золоті версти” українського кінематографу. А замислювався неабиякий шедевр із шевченківським підтекстом.

Іван Петрович уже визрів на визначного майстра не лише національного, а й світового кіно. Створене ним у 1930 році полотно “Перекоп” стверджує його як небувалий талант безмежного довженківського засягу, але соціально-політичний клімат у країні не дозволив режисерові випростати крил. Ні сучасної тематики “Штурмові ночі” і “Стожари”, ні фільми-опери “Наталка Полтавка” й “Запорожець за Дунаєм”, а поготів – “Сковорода” й “Повія” нічого не додали до слави “скульптора в кіно”.

Саме “Прометей” визнаний у кінознавстві вершиною творчості І. П. Кавалерідзе. І хоча ця картина не мала широкого показу, вона стала стрічкою із Золотого фонду українського мистецтва. Сьогодні цей фільм не тільки не збляк та тлі поетичного екрану – він здається піонерним і незрівнянним, справжньою школою для прийдешніх поколінь кінематографістів...

То хто ж такий цей неперевершений діяч національної культури? Грузин? Українець? Скульптор? Кінорежисер? Драматург і сценарист? Чи, може, в його особі воедино злилися геніальні здібності універсальної людини XX століття?

Зазирнемо на мить у досє нащадка українського степу й кавказьких гір.

Прийшов на світ Іван Кавалерідзе 14 квітня 1887 року на хуторі

Ладанському (згодом с. Новопетрівське) Роменського повіту на Полтавщині (нині Роменського району Сумської області) в родині Петра, сина Васо Кхавлерідзе (у перекладі – Гонтаренко) і Килини Кухаренко. Мати – з українських хліборобів, а батько – із грузинських нагорян, яких російський генерал Ладанський привіз на Україну після підкорення Кавказу.

Малий Івась попервах виростав у селі на Роменщині (тоді це Роменський повіт), а потім забрав його до себе в Київ на виховання дячко грецького роду маляр-музейник Сергій Мазаракі.

Із закінченням земської початкової школи хлопчик відвідував гімназію Валькера. Разом із ним навчався майбутній скульптор-новатор Олександр Архипенко.

Мистецтво ліплення вабило школяра з дитинства. У нього залюбки виходили з вологої глини різні фігури й іграшки. Тому і вступив до класу скульптора Федора Балавенського в міському художньому училищі. Щоб мати якісь статки, учень вечорами підробляв статистом в оперному театрі. Тут він під час гастролей і познайомився з Федором Шаляпіним: створив портрет співака з натури та зобразив його в ролях.

Невситима жадоба знань привела юнака в Петербурзьку академію мистецтв; звідти він поїхав на запрошення видатного митця Наума Аронсона до його майстерні в Парижі. Самобутня творчість українця зацікавила славетного володаря різця Огюста Родена. Коли новачок показав французькому метрові фотографії власних скульптурних робіт, то на одній із тих світлин кумир Європи залишив свій напис: “Це сильно. Вгадується талант. Але потрібно працювати, працювати і працювати”.

Ім'я молодого митця стало знане на батьківщині після перемоги, здобутої під час конкурсу на кращий проект пам'ятника руській княгині Ользі в Києві. Тоді композиційна група виросла в осередді міста; вона й нині височить після відновлення.

Працьовитого скульптора помітила й поклікала на роботу до себе кінофірма Павла Тімана і Франца Рейнгардта. На Сирці, біля ставка, вона розташувала своє знімальне ательє. Тут підприємці налагодили випуск “Російської золотої серії”. Художник і скульптор мав забезпечувати виробництво фільмів – од атракціону до справжнього мистецтва. Він працював із режисерами Яковом Протазановим, Володимиром Гардінім, оператором Ж. Мейером та О. Левицьким, акторами В. Максимовим, П. Орленевим, В. Шатерниковим, М. Германовою. Цей досвід на знімальному майданчику знадобився І. П. Кавалерідзе з його цілковитим переходом у кінематограф, бо за словами самого митця: “Скульптура – моя дружина, кіно – моя коханка”. І він, коли йо-

му з руки, трудився то в одній царині, то в іншій.

Забраний до війська на початку 1915 року, скульптор став рядовим 119-го запасного батальйону у Вятці, а вже у квітні був переведений до Петергофа гвардійцем 3-го зведеного батальйону. І йому навіть довелося вартувати біля покоїв царя і його наступника. Та й у ці напружені роки солдат не забував свого ремесла: ліпив. У московському музеї Льва Толстого збереглося скомпоноване ним погруддя великого письменника зі стеаринових свічок.

З революційним буревієм на Україні Іван Петрович оселився вдома, в Ромні, й опинився в самісінькому вирі життя: він – засновник театру, викладач малювання, творець пам'ятників для міста. А в душі не вгасала мрія про кіно. Працював у поті чола: спершу – в міському обширі, а далі – на всю Україну. Його монументи здіймались увись, мов гриби. Григорій Сковорода. Тарас Шевченко. Богдан Хмельницький. Марко Кропивницький. Максиміліан Бучма. Артем (пригадуєте: “Неорганізованість мас мені нестерпна?”), Алеко Дундич... Ціла історична галерея національних образів: княгиня Ольга, Святослав, Ярослав Мудрий. Звичайно, були й Ленін, і Горький, і Калінін; ба, нічого гріха таїти, й Фелікс Дзержинський. А скільки наліплено його руками “жінок у хустках”, героїнь соціалістичної праці?! Але ні, – зведено пам'ятники лише тим, кого увічнив український народ у своєму серці. Це – прометеї духу, виразники мрій і сподівань, подвижники-велети. І вони стоять на землі не тільки в Україні, віхами на шляху нашого поступу, нашої самобутності й жаданої незалежності.

Фільми, як і різьблені силуети, відсвічують, мов маяки у синьому розбурханому просторі. Їх не можна вважати просто знаками, це – архітектурні споруди й картини-світлини. Вони з'явилися (так уже склалося) внаслідок особистого прочитання безсмертних національних корифеїв: Тараса Шевченка, Івана Котляревського, Григорія Сковорода, Панаса Мирного й Семена Гулака-Артемовського. Сценарії за їхніми творами переважно написані самим режисером чи, принаймні, зрежисована ним літературна основа Юрія Тютюнника та Вадима Охріменка. Згодом, на пенсії, митець узявся за створення сценічних драм: “Вотанів меч”, “Перекоп”, “Перша борозна”, “Григорій і Параскева”, “Яв”, “Миша в порожньому кошику”, “Сіль” тощо.

Член трьох творчих спілок: художників, кінематографістів та письменників, Іван Петрович заявив себе в мистецтві як універсум. На жаль, майстерність генія відзначено лише в кіно: орденом Червоної зірки № 456 та із запізненням звання Народного артиста України. Але його таланту й доробку вистачило б із верхом на декілька художніх особистостей. Та найголовніше: І. П. Кавалерідзе, поряд із О. Довженком, О. Ар-

хипенком і Лесем Курбасом, застовпив новаторські шляхи в розвії національного театру, кіно і скульптуру на рівні світових звершень. А його фільм “Прометей”, що так і не побачив широкого екрану, сприймається досі як незабгненний подвиг і мистецьке кредо Майстра.

Сьогодні мало хто знає цю картину, яка знаменувала собою з’яву нового напрямку в кіно – “монументального реалізму”. Це, справді, фільм високого громадсько-публіцистичного звучання, що обстоює право кожного народу – українського, грузинського, російського – на волю, на свою державність, мову й культуру. В кадрах “Прометея” лунає тринаціональне різноголосся. Гине під кулями розіп’ятий на скелі солдат-бунтівник Гаврилов; усвідомлює нарешті своє покликання борця кріпак Івась; тримається до кінця захоплений у полон гірський ватажок Шота. Тільки провідний зверхник збройного знищення Кавказу російський купець Жуков, розкидаючи перед собою загребущі руки, вгамовує солода-вими речами купку грузинських селян: “От ми вас завоюємо, приєднаємо, тоді ви дістанете справжню волю...” Та лестощами не приборкати народні сили. Незламний бойовий дух відчувається в усій стрічці І. П. Кавалерідзе: й у навальному русі повстанців, і в запальному танці нагорян і навіть у страйку дівчат із “будинку розпусти”. На кожному кроці, куди лишень глянь: понівечені душі простих людей – на панщині, серед поля битви, в “розважальних” закладах. Автор фільму, слідом за Шевченковою поезією, виступає на захист уярмлених гір:

За горами гори, хмарою повиті,
Засіяні горем, кровію політі...

Поет славить “лицарів великих” і закликає їх не здаватися супостатам: “Борітеся – поборете!..”

Підхопивши цей пророчий клич, режисер так вибудовує кожную сцену й епізод, що вони в нього пронизані нестримним прибоєм народного гніву, клеочуть людською зненавистю, вирують од кривавих сторік. І все ж, над скелями, підносяться слова невмирущої правди:

“Солдати! Мужики! Був Прометей... Такий... Він приніс на землю вогонь... І скутий ланцюгами, повис на скелі. Над самісінькою безоднею. Могутній орел довбе його серце... П’є його живу кров... Нам, солдати, серце мужицьке клює підступна, двогорова ворона... обскубана у війнах із народом... до останньої пір’їни...”

Сценарій “Прометея”, за свідченням кінознавця Сергія Тримбача, належить Юртику – тому ж таки генерал-хорунжому військ УНР Юрію Тютюннику, який спільно з Майком Йогансенем виклав для Олександра Довженка свій задум “Захованого скарбу”, переробленого режисером у “Звенигору”.

Із “кавалерідзевським” твором історія значно складніша. Особисто

Іван Петрович розповів мені, що сценарист лише подав до ВУФКУ (Всеукраїнське фотокіноуправління) заявку на фільм, яка сподобалась кінематографістові, й він самостійно, щоправда, на її основі, написав власний матеріал, але з режисерським прицілом (збереглася чернетка покадрових зйомок), а згодом і кіносценарій, який набагато образніший, стисліший і більш літературно опрацьований (він відклався в особистому архіві асистента кінокартини Тимофія Левчука). Під час роботи над “Прометеєм” преса охоче друкувала уривки з режисерських розробок. Вони, як правило, повторюють текст І. П. Кавалерідзе, хоча в одній публікації зазначено: “Змонтував Лука Ляшенко”, отже, нібито це авторство другорядного письменника й актора.

На підставі монтажних аркушів, літературного сценарію, перегляду кінострічки й режисерських матеріалів та розповідей самого режисера, мені заманулося створити кіноповість “Прометей”. Важко було заповнювати вилучені в ході монтажу місця, передані у слові, часом розлого та з уповільненням дій, або викидати зайвини, які у сценарії порушують канву розповіді й одволікають увагу вбік.

Своєрідна й афористична мова режисера-сценариста в українському тексті (за російським варіантом) потребувала додаткових пошуків відповідних висловів; стрімка зміна картин за монтажного зчеплення передавалася з нового рядка (уступу), а в літературному викладі їх доводилося писати суцільним текстом для зручнішого читання.

З упорядкуванням знятого матеріалу режисер неодноразово вдавався до скорочень окремих місць у сценарії: випадали не лише поодинокі сцени й епізоди, а й цілком зникали персонажі (скажімо, Айра Олдрідж), чи їхнє змістове навантаження перебирали на себе інші діючі особи.

Треба зауважити, що навіть за деякої текстової розбіжності (описи, діалоги, епіграфи) укладач кіноповісті “Прометей” усе-таки намагався дотримуватися сценарної манери і стилю Івана Петровича Кавалерідзе.

* * *

ТЕНИ БЫСТРО ПЛЫВУЩИХ ОБЛАКОВ (Воспоминания Ивана Кавалеридзе)

Всегда поражает Ваша неуывдаемая душевная молодость.

Г. Мелехов. Из письма И. Кавалеридзе

Нелегко вспоминать тех, кого пережил за девяносто лет – людей, которых встречал, знал, любил...

Еще труднее оценить то, что сделал. Или хотел сделать...

Рассказать о прошлом, которое живет в твоём настоящем, рвется в будущее. Чувствуешь себя путником, старающимся навечно запечатлеть идущие по небу облака...

Ускользают детали, но общее ощущение остается. Это ощущение красоты жизни, неповторимости своего времени. И... радости. Радости от соприкосновения с искусством.

В РУБАШКЕ РОДИЛСЯ

В середине девятнадцатого столетия генерал Ладанский, командир Нижегородского полка, воевавший на Кавказе, привез в Полтавскую губернию несколько семейств “непокорных” грузин, подозреваемых в сочувствии Шамилю. Независимо от звания генерал сделал их своими крепостными, поселил на своем хуторе Ладанском (сейчас село Новопетровка) Роменского уезда. Здесь я родился.

Утром 1 апреля (ст. ст.) 1887 года семью крестьянина Петра Васильевича Кавалеридзе и Килины Лукиничны Кухаренко пришли поздравить соседи – украинские крестьяне Цинаридзе, Чониа, Каркузаки, Орбелиани – с рождением сына Ивана.

Позже, когда старые даты будут переписываться согласно новому стилю, милая девушка-паспортистка побоится поставить несчастливое число 13. С ее легкой руки я еще раз появлюсь на свет. На этот раз уже 14 апреля.

Рождением своим я никому не доставил особых хлопот, так как появился на свет без претензий и одетым с головы до ног – что называется, родился в рубашке.

Бабка так и сказала:

– Счастливым будет – в рубашке родился!

Все, побывавшие у моей колыбели, старались уже тогда определить меня в должности, хотя было это, может, и преждевременно. Бабка Лыкерия – мачеха моей матери – пожелала мне быть попом: “Поп–золотой сноп”. На что мой дед Лука Иванович Кухаренко – отец мой матери, сверкнув черными глазами, сквозь зубы процедил:

– Черт знает что нашла – поп! Терпеть не могу этих патлатых!

Кто-то восхвалял должность волостного писаря:

– Писарь, что ни говорите, всегда навеселе!

Дед со стороны отца – Василий Иванович Кавалеридзе, чисто-

кровный грузин, был глубоко убежден, что вообще ничего не надо загадывать: все само придет. Он на практике убедился за свою долгую жизнь, что “пить приятно, работать – глупо” если пьешь воду из родной реки, а трудишься на пана.

Зато тетка моя Иулитта Лукинична – родная сестра моей матери, она же и моя крестная, уронив в пеленку слезу и молитвенно сложив на груди руки, горестно простонала:

– Все, что угодно, кем угодно, лишь бы Ваня не был художником! Господи, отведи и сохрани!

Она была женой Сергея Аркадьевича Мазараки – художника ищущего, человека необычайной душевной красоты и простоты, дворянина, женившегося на своей крестьянке, отказавшегося от рода, звания и состояния, жившего для других, в постоянном труде и нищете.

Мазараки учился в Академии художеств одновременно с Репиным (в его доме висел этюд Репина – набросок для медальной работы, подаренный товарищу знаменитым художником). Окончив образование, вернулся в родную Поповку и... увлекся раскопками, превратился в страстного археолога. Сергей Аркадьевич вдоль и поперек изъездил Роменский уезд, раскопал несколько сот курганов. Ему посчастливилось найти несколько неограбленных могил скифского периода. Все это было передано Киевскому историческому музею и Эрмитажу. Судьба не баловала Мазараки. После смерти отца ему пришлось платить долги, помогать матери, оставшимся без гроша родственникам. Тут-то и пригодилось его художественное образование. Переехав в Киев, он взялся опять за живопись, писал копии с картин и портретов из собрания В. В. Тарновского для исторического музея, где работал хранителем скифского отдела, делал модели курганных погребений и античных портретов, воспроизводил быт украинских крестьян для этнографической экспозиции.

Я молча слушал высказывания близких мне людей и “наматывал себе на ус”.

Высунув из пеленок ногу и пошевеливая пальцами, я рассуждал:

– Конечно, искусство – надстройка. Конечно, тете нельзя не верить, может, и я всю жизнь прохожу в потертом пиджачке и стоптанных ботинках, как Сергей Аркадьевич, и квартирку свою в тридцать квадратных метров получу разве что к семидесятипятилетию

жизни, пятидесятилетию творческой деятельности. Может, даже у меня будут случаться ошибки, когда я начну искать и отстаивать свой почерк, свое лицо? С другой стороны, – продолжал я рассуждать, – волка бояться – в лес не ходить. Что мне, молодому, неженатому? Будет день – будет и пища!

Я беззаботно пускал пузыри и, конечно, был прав в своих рассуждениях – мать тут же взяла меня на руки, чтобы покормить. Моя дальновидность сразу определилась.

СЕЛО ТАЛАЛАЕВКА.
НАЧАЛЬНАЯ ЗЕМСКАЯ ШКОЛА.
СЕРГЕЙ АРКАДЬЕВИЧ МАЗАРАКИ

Природа в нашей Талалаевке, где я рос, поистине волшебная. Отцовская хата стояла у озера, возле мельницы. Она буквально утопала в зелени. В окна заглядывала любопытная груша, которую мы всю облазили, когда были детьми (а было нас семеро, – кроме меня, старшего, еще два брата и четыре сестры). Груша казалась великаном среди кустов сирени, которую так любила мать... Эта хата пережила многое. Только в 1969 году она была снесена по решению председателя местного колхоза, который не нашел применения опустевшему строению. Вскоре после этого я побывал в Сильченкове, на месте старой Талалаевки. Груша (а может быть, уже один из ее отростков) все еще зеленела...

В детстве я мало отличался от своих сверстников. Пас скот, посещал начальную земскую школу, которую окончил в 1899 году, играл с товарищами в бабки, сделанные из свиных костей.

Семья наша была дружная: каждому приходилось работать по хозяйству. Рано, еще до восхода солнца, я уже в поле. В ложбине лежит туман. Близко от меня, в серой предрассветной мгле фыркает мой жеребенок, громко щипля молодую травку. Розовеет восток. Я стою у брошенной заячьей норки. Она затянута паутиной, на которой бриллиантами горят капли росы.

Восходит солнце! Нежно зазвенели стройные хоры насекомых. Дурманяще запахла трава. Налегает дремота... И грезится мне... гибкая, стройная фигурка девочки со светло-золотыми кудряшками... Скоро опять начнем ходить в школу. Будет ли она и в третьей группе сидеть рядом со мной?! Глаза мои жжет слеза... Женя!! С каким волнением смотрела она на меня, когда я отвечал урок. Я лю-

бил отвечать уроки. Отвечал всегда громко и без запинок. Ее глаза тогда блестели голубизной и лаской. Я был счастлив. Как-то в перерыве мы бегали с ней наперегонки, забежали далеко. Она покраснелась, тяжело дышала, мне так захотелось (с ума сошел!) прикоснуться к ее щеке. Я чуть сознание не потерял. И трепетно, и мучительно было, но какое это счастье! Овладев собой, я приблизился к ее маленькому розовому ушку и зашептал несвязно: “Я скажу тебе секрет...” Женя прижалась ко мне: “Что? Что? Не слышу!” Она прижалась ко мне! Ее белые кудри щекотали мои губы, лезли мне в глаза. Я потерял дар речи, не знал, как выразить мое состояние, готов был разрыдаться...

Сейчас, в поле, слезы опять сдавили мне горло. Сам не знаю, зачем я, варвар, бросился в глубь белого поля, топтал ногами цветущую гречиху и с азартом шептал, как мне казалось, сильные, но лишённые всякого смысла слова. От счастья я задыхался. И поклялся я тогда Солнцу всю жизнь носить в сердце радость, ибо нет ничего на свете, что могло бы омрачить счастье, а оно есть, есть и вечно будет!

После школы Женя с сестрой поедут учиться в Полтаву. Я тоже поеду – в Киев, дядя обещал помочь получить образование.

В Киеве я был всего один раз – приехал с матерью к родственникам. Город рассмотреть не удалось: мать заболела свинкой. Запомнился мне только иллюзион на Бессарабке, где мы успели побывать. Давали какую-то комедию. В детстве всегда нравятся трюки, неожиданности. Я был долго под впечатлением увиденного, не раз “прокручивал” картину в своем воображении...

Как-то ночью я проснулся и услышал кашель. Такой знакомый, такой близкий (отец говорил: “Кашель курящего”), кашель Сергея Аркадьевича. Я уже не спал всю ночь. Заснул под утро, потому и заспался. А когда проснулся, мама и тетя готовили завтрак. Отец и Сергей Аркадьевич (я увидел их в окно) шли по тропинке с поля, беседовали.

За завтраком Сергей Аркадьевич заговорил со мной так, будто я уже еду в Киев и этот вопрос давно решен. Остается подумать о пустяках: что брать с собой, во что уложить. Я молчал. Сергей Аркадьевич понимал, что я огорошен: это рубеж, новая жизнь. Отец спросил:

- Ты как будто недоволен?
- Я доволен!

– Переживает... Ошибку сделал в диктовке на экзамене, написал “клуб”, а надо было “клюв”.

Отец сказал это Сергею Аркадьевичу и положил тяжелую руку на мою голову.

– Описку, а не ошибку! – промычал я.

Сергей Аркадьевич, помолчав, обратился ко мне:

– Учиться в Киеве – не отказывайся!

Мазараки уехали на этот раз неожиданно и были чем-то взволнованны. Тетя укладывала в ручную корзинку еду в дорогу, а Сергею Аркадьевичу в карман пиджака положила чистые носки. Это значило, что он ехал не в Киев, а в Москву. Возможно, его вызывали на съезд археологов. Сергей Аркадьевич изобразил на обложке моей тетради ломаную линию, положил тетрадь на стол. Сказал:

– Так как ты будешь ехать в Киев один, выслушай меня внимательно. Этот кружочек – станция Талалаевка. Тут отец тебя посадит в поезд. Ночью – Бахмач, не проспай! Сразу же переходи с роменского Бахмача на киевский. В два часа ночи прибудет поезд из Конотопа. Не потеряй билет! Когда отец получит от нас телеграмму, ты не мешкай!

Через три недели пришла телеграмма – и я поехал.

Земская школа, ветряки на выгоне, Миша Зимбалевский, Женя – прощайте!

КИЕВ. ГИМНАЗИЯ ВАЛЬКЕРА. ВОЗВРАЩЕНИЕ В ТАЛАЛАЕВКУ

Учебный год в Киеве уже начался, я много пропустил. В казенные гимназии прием был прекращен. Меня принял в свою прогимназию Готтлиб Андреевич Валькер при условии, что до конца первого полугодия я догоню пропущенное. Я наверстал упущенное и был в классе по отметкам четвертым.

Гимназия Валькера – это “босяцкая гимназия”. Тут было все и всякое – “с бору по сосенке”. Меня посадили на одну парту с Сашко Архипенко – оборванцем, замкнутым чудаком, а главное – двоичником. Однажды он похвастался перед кем-то, что получил тройку.

– Ты – тройку?!

– Да, тройку – по поведению! Перевожусь в третью подольскую гимназию.

Туда шли все “отпетые”.

Из третьей гимназии Сашко сбежал – “эх, пропадай моя телега” – в художественное училище. Когда “молодым, неженатым” некуда уже было деваться, шли туда. Шли из роскошных гостиных и с бедных окраин, шли мечтательные девицы, потерявшие надежду на замужество, и переростки-бездельники, шли “униженные и оскорбленные”. Приходили и уходили... Сашко, говорят, тоже пришел туда ненадолго. Почувствовал в себе тяготение и одаренность к прекрасному, махнул в Париж – центр мирового искусства. К Сашко я привык и теперь скучал. Времени для этого было, правда, мало.

В доме Мазараки царила удивительная атмосфера. У него часто собирались артисты оперного театра, товарищи по Академии художеств – П. Мартынович, П. Сластен, И. Селезнев, С. Васильковский, киевские художники С. Светославский, Ф. Красицкий. Бывал тут и А. Куинджи. Из Львова приезжал И. Труш. Какие беседы и диспуты они вели!

Но вернемся к Валькеру. Гимназия “босяцкая” – отсюда озорство. Но это же у любого мальчугана есть, и такая ли уж это несусветная нелепость?!

Была весна. Окна открыты. Воздух чистый, ароматный, близко “Хортус ботаникус” [Ботанический сад (*лат.*)], машин нет. Лошадь, даже вспотевшая, пахнет приятно. У подъезда гимназии стоит шикарное ландо. Почувствовав вожжи кучера, лошади перестали фыркать, насторожили уши. Из подъезда вышли: приехавший с ревизией инспектор округа Прелин в майском сюртуке, его супруга в белом платье, Валькер с супругой, преподаватели – профессор Лециус (латынь), профессор Сонни (греческий), профессор Довнар-Запольский (история), Чаговец (русский язык).

На всех этажах праздничное “бесение” юношей, шум, как птичий гам над рощей. И вдруг... из окна класса, сверкая на солнце, летит чернильница, и обильно льются чернила на белую с зеленым околышем фуражку инспектора округа, на его белый китель, на белое платье жены инспектора округа!!!

Дело серьезное. Еще звонка не было, еще перемена не закончилась, но все мы бросились в класс, сели за парты, учим уроки. Дверь открылась, и в класс вошел Валькер. Все встали.

– Кто бросил?

Содержательная речь директора, и опять:

– Кто бросил?

В классе как будто ни одного живого человека нет, не слышно дыхания, стоят белые мертвецы. Все мы знали, что чернильница летела из нашего класса, и знали, кто бросил.

– Кто бросил?

Следуют еще и еще грозные слова и условие:

– Ни один человек не выйдет из класса, пока не будет назван виновный!

Но ни в шесть часов, ни в восемь виновный назван не был. В десять часов, когда все классы, кроме нашего, давно уже были опущены, опять вошел директор.

– Ну?!

Молчание.

– Молодцы! Я горжусь вами!!

И он вышел из класса. Мы молчали. Раздался звонок. Мы стояли и молчали.

В этом же 1905 году из материальных соображений я должен был оставить гимназию Валькера.

Время, как известно, было бурное. О моих настроениях того времени свидетельствуют два донесения царской охранки, сохранившиеся в полтавском архиве. В рапорте уездного исправника начальнику Полтавского губернского жандармского управления от 20 марта 1906 года сообщалось, например, что гимназист Кавалеридзе собирает в Талалаевке и окрестных селах народ, проповедуя, что не нужно земских начальников и полиции, подстрекая крестьян добиваться упразднения косвенных налогов, волнуя своими речами население и поселяя в нем смуту.

В другом аналогичном документе подчеркивалось, что я особа политически неблагонадежная, подозреваемая в агитации против существующих порядков, о чем производилось дознание.

Два года жил в Талалаевке, помогая родителям. Бродил по полям, думал и думал... Отец кормил, урядники надзирали. Сергей Аркадьевич и тетя писали из Киева, что быть неучем нельзя – приезжай, сообразим что-нибудь!

[Кавалеридзе И. Сборник статей и воспоминаний. – К., 1988. – С. 8–13]

* * *

Ростислав Синько

ПОЗА ЧАСОМ І ПРОСТОРОМ.

Спогади про Івана Кавалерідзе

ГОВЕРЛА ДИТИНСТВА

Приїхали з Кавалерідзе на Чернігівщину, в село Сільчинкове [Так у спогадах. – І. З.], де пройшло дитинство митця. Стоїмо біля воріт колись заможної садиби, милуємося й сумуємо. Бовваніють лише залишки стін двоповерхової будівлі та стара груша посеред двору, як свідок колишньої давнини. Вдивляється Кавалерідзе у все до болю рідне, швидкоплинно змарніле; обертом все попливло буремною рікою у зворотньому напрямку, від океану життя аж до першого струмочка, звідки все починалося...

– Ніби вчора це було: зліз із цієї груші з повною пазухою соковитих, пахучих плодів. Ось тут – мати, батько. Гуси біля ставу, воли в полі, і я, малюк, тупцюю за плугом у глибочезній борозні, дурманію від пахоців землі; птахи падають на свіжих червві, тріпочуть хмарою в небі, сонця не видко. Ніби ніколи й не полишав це, не блукав по світах, нікого нічим не дивував.

Кавалерідзе згадує, а мені дивно: людині за вісімдесят, а вона на груші злазить; іноді не пам'ятає вчорашнє, а тут зазирає в минуле століття. Ось воно – дитинство, вічне завзяття митця, коли борозна здається яругою, а на горб зійдеш, мов на Говерлу...

ДЯДЕЧКО НЕ ЗАЛИШИВ ГОСПОДИ

Лежить Кавалерідзе недужий – жодних надій... Пристосувався працювати лежачи. “Приготуй мені каркас сантиметрів 25, – просить. – Меншого не бачу, а на більший сил не вистачить”.

То творчі муки чи заробіток? А жити на щось треба. Щомісяця клав господині на стіл 300 карбованців, тільки ж як зараз? (Пенсія ж не генеральська – 120 крб., а збережень ані-ні). Доведеться Ользі Сергіївні вклонитися, якусь роботу прилаштувати. А яку? Всі “безідейні. поза часом і простором”: музеям оця продукція не потрібна.

Ольга Сергіївна Чорнобривцева – заступник міністра культури. Чуйна жінка, вона прониклася турботами хворого майстра. Откаих конаючих мамонтів у її господарстві два – Кавалерідзе і Глущенко; відвідує їх по черзі, потім, коли піде з міністерства, книжку спогадів видасть [*Чорнобривцева О. І. Кавалерідзе // Художник. – К., 1987. – С. 168–174*], справжнім комуністом назве Кавалерідзе. Така вже доля

генія: хвалу і наклеп водночас возводити. Все життя був без партквітка, а на тому світі зарахували великомученика до своєї партії. Невже і там на рай претендують...

Чорнобривцева якось влаштувала кілька робіт: жалюгідні суми тимчасово підтримали, а що далі...

Поглядає Кавалерідзе, лежачи, на портрет благодійника свого – дядька Сергія Аркадійовича Мазаракі. Здавен висів той портрет-талісман у нього над ліжком – високохудожня робота самого Івана Труша у скромному збляклому від років багеті. Чорнобривцева казала, що в Києві заявився збирач художніх коштовностей – відомий оперний співак Дмитро Гнатюк. Він благоволить вдовам померлих художників. “То, може, хай не чекає на мою смерть, а зараз візьме дядька?”

Загорнув Ользі Сергіївні портрет і... будьте здорові, дядечку, понудьгували в нашій хаті ціле життя і йдіть собі в люди, як той казав: “мистецтво належить народові”. А що ваш портрет є справжнє мистецтво, – даю повну гарантію, повірте мені хоч раз, хоч перед смертю.

Минав час, а Ольги Сергіївни не чути. Нарешті приїздить з портретом у руках. Стан гості сумний, ніби хтось її скривдив. Та виявилось, що ображено не лише її й Кавалерідзе, а знецінено талановитого художника – Івана Труша: видатного археолога та мецената Сергія Мазаракі.

Колекціонер портретом не зацікавився, послався на матеріальну скруту.

Кавалерідзе відмовляли впродовж усього життя, він звик до того, але такої наруги не зазнавав. Боляче дивитися було на вираз його змарнілих очей, він рідко шкодував за чимось, але зараз картав ту мить, коли спало йому на думку продати портрет – розпрощатися з людиною, яка вивела його у світ мистецтва.

Пізніше пропонували за портрет значні суми, нащадкам можна було б порозкошувати, але дядечко Сергій Мазаракі більше не полишає дім Кавалерідзе.

ЗВІДКИ ОТЕ “С”?

На Сумщині, у селі Новопетрівка у кінці дороги на кладовище, – класична українська хата, де народився Іван Кавалерідзе. Напроти неї, десь у хащах кладовища загубилася могила полоненого генералом Ладонським грузинського воїна, оплічника Шаміля Вано Кхварідзе, чи Каваладзе, бо у Грузії прізвище Кавалерідзе не існує. Чув у дитинстві Іванко, як його прадід Вано готував з полоненими єдинородцями

втечу до рідних земель, але зазнав поразки й поліг назавжди в чужому краї, який став для його правнука Івана найдорожчим у світі.

На дорозі, між хатою і кладовищем, встановили ми пам'ятний знак. Власноручно написав я текст, дипломовані мовознавці відредагували і... вішаємо простирadlo на обеліск перед урочистим відкриттям. Підходить одноокий голова колгоспу: читає-перечитує напис...

– Ростиславе Олександровичу, а хіба в нашій мові слово “режисер” з двома “с”?

Жарко і морозно стало мені водночас, сором і біль – писали, перечитували, сам режисер, сто разів писав це слово, значуся як “режисер” у півсотні фільмів і – на тобі: “режисер”, тотальна ресифікація дістала й у глухому селі, на хуторі. Ах, Ваню Кхварідзе, чому ми і ви по цей день раби?..

Вилучити з граніту друге “С” було неможливо, так і полишили, зробили ще одну поступку “руці Москви”. Вона ще довго схилятиме нас на С...С, а там і “Р” підсуне, ще й нагадає нам, нетямущим: “что написано пером, не вирубішь топором”.

[*Синько Ростислав*. Поза часом і простором. Спогади про Івана Кавалерідзе. – К., 1997. – С. 67 – 68, 71 – 73, 81]

* * *

Микола ШУДРЯ

ПРОМЕТЕЙ

Кіноповість за однойменним фільмом
Івана КАВАЛЕРІДЗЕ

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

I.

На обрії клубочаться грозові хмари: волохаті, тьмяві, із синіми подолами. Вони, набухаючи, стають химерами й чорною навалою сунуть до села. Вдалині цьвохкає, озивається весняний переґрім. Розкішний, із білими колонами, панський палац на пагорбі в садку мовби згасає й осідає. Начищений до блиску паркет на ганку й кам'яні сходи блякнуть і темніють.

Із молоді зелені прожогом кидаються врозтіч налякані зміною у природі барвисті пави, сторожки цесарки й поважні індики, що завжди

боятися дощу. Слідом за ними з'являється на подвір'ї, мов тінь, по-стать заклопотаного дворака з випростаними перед собою руками й розщепленими пальцями. Він силкується загнати наполоханих птахів до загороди.

Тим часом у палаці відхиляються важкі різьблені двері: на ганок виходить босоніж вродлива дівчина в картатій плахті, із квітчасто-вишиваними рукавами білої сорочки, з рожевою стрічкою в туго заплетеній косі. Вона несе відро з віхтем. Не без вагання, озирнувшись довкола, опускається на дощаний настил, перепілкою припадає до підлоги, тре й вимиває її.

Юнак мимоволі помічає сяйнисті дівочі литки й завмирає від несподіванки. Несміливо глипаючи з-під лоба, Івась тихо мовить: “Катерино...” – і в цьому слові і його докір, і засторога, й осуд. Тлусті індіки слухняно прямують до загону; цесарки, зачувши наближення грози, біжать абикуди, зате пави зупиняються, ніби вкопані, – кричать, хвилюються.

Дівчина, не відриваючись од праці, підводить голову й, від сорому, заплющує на мить свої гарні з підмальованими бровами очі.

– Не знаю, – каже Івась сам до себе: – то справді так... чи, може, тільки приманджурилося. – Женеться з лозиною за вередливою цесаркою і враз вертається назад. – Але мені здається...

Катерина всім тілом зливається з ганком. Вона несамовито миє паркет, вишкрібує його ножем, споліскує водою й висушує ганчіркою з баєвої онучі.

– Я йому все викажу... – й Івась сердито плескає в долоні, лякаючи пав, які порозбігалися й не тямлять, куди їм подітися.

Через усе небо гіллясто креше блискавка, наче із землі вивертається корінням догори велетенський стовбур. І раптом грім, аж лящить у вухах. Непроглядне хмаровиння геть затуляє сонце. Хоч в око стрель.

II.

Катерина, задкуючи, сповзає навколішки, з віхтем і відром, залишаючи чистими сходи. Ось вона вже дістає підощвами ґрунту.

З ганку сходить поважно пан Свічка: невисокий, натоптуватий, вгодований, мов кабан. Він у чоботях, у військових штанях на підтяжках, у білій сорочці наопащ. Поволі наближається до наймички, виставляє перед нею носок. Дівчина старанно, аж присідає навпочіпки, чистить тканиною взуття. Затамувавши подих, спійманою пташкою тріпочеться біля чужого чобота.

Зпідтишка підступає до них Івась. Якусь хвильку він стовбичить перед їхніми очима, не в силі щось сказати панові. Й мимохіть із його бентежних грудей (ледве чутно) виринається:

– Я її молодий... – і ніби збайдужило: – Вона – моя молода... Ви – наш пан...

Та й кам'яніє, заворожений, у темній свитині та у смушевій шапці: такий маленький, із вигляду непоказний, але незрушний, тільки тремтять у нього руки.

Остовпів із подиву і Свічка: очі – щілинками, на вустах скрадлива посмішка. Та зненацька він насуплюється – стоїть глухий, німий, осліплений.

Рвучко відвертається і зникає.

Катерина знову береться за діло: гонобить останню сходинку; Івась ні з місця.

А тут із палацу випливає покоївка (відьма й вовкодух), бридко тримаючи пальцями собачу попону. Вона зверхньо, хрипким голосом, наказує дівчині:

– Йди. Управитель кличе... – й витрушує на Івася закіптюжену покривку.

Порохнява ховає постать юнака.

* * *

Допоки Катерина пораяється біля цеберки, Івась змахує із себе пил, увесь розгублений і розлютований. Нарешті, оговтавшись, озивається, наче з льоху:

– Катерино... Оце, як трохи оброблюся, закладу стелю очеретом, а мати завалькують... – Йому бракне повітря, він зітхає: – Ти їй допоможеш... А восени й переберемося, – в нього щастям спалахують очі. – Буде в нас тепла хата... – Чоло брижиться від замрії. – Купимо в цигана за гривень лоша... Випасемо... – та й мовкне, знічений; гірко ворушить спраглими від хвилювання губами: – Наша лялька випасе...

Наречена випростує спину, не зводячись із колін, дивиться на Івася із жалем і задумою. Відповідає:

– Піду... – й хоче шезнути.

Юнак, поруч із нею, стримує її своєю присутністю. В нього у скронях роєм б'ються думки: одна випереджає іншу... “От виплету мотузяну обротьку... Чого той управитель кличе?.. Та хай він западеться!.. А може, то велить сам пан?.. Та кат його бери самого пана!..”

Він так змінюється з лица, що аж лякається Катерина. Вона підходить упритул і хрестить його. Івась ніби прокидається зі сну й задубіння, хапає дівчину за руку й запально шепоче:

– Тікаймо, Катерино...

– Куди?

– У світ за очі!..

Наречена жахається й не без погорди відказує:

– Та мене пан і з-під землі дістане...

Ці слова до знемоги приголомшують юнака. Він не знає, де себе діти, що його вдіяти... Що? Хоч із мосту – та в воду!..

А згори вмить ллється безугавний дощ. Довкола темніє. Грякає в пітьмі раз і вдруге. За безпросвітною пеленою зливи не видно ані природи...

III.

Біля панської брами жіночий натовп. Серед інших голосить й Іва-сева мати. Вона кланяється в ноги управителеві, що, знявши до неба руки, намагається заспокоїти стривожених людей.

– Я що? – каже він, – і радий би допомогти вам. Але на все – воля пана...

Управитель удавано зітхає, хитає головою, навіть трохи сумує і співчуває юрбі. Йому на гадку спадає слухний вірш із Шевченка. Він читає його рядки відразливим голосом:

Діждалася вдова долі,
Зросту свого сина.
І письменний, і вродливий –
Квіточка дитина!
Як у бога за дверима,
Вдова панувала:
А дівчата лицялися
І рушники дбали.
Крались злидні із-за моря
В удовину хату.
Та й підкрались... Стали хлопців
В кайдани кувати.
Та повезли до прийому
Битими шляхами
Пішла й вдова з матерями
З дрібними сльозами.
Ой привезли до прийому
Чуприну голити:
Усе дрібні, усе малі,
Все багатих діти.
Той каліка недоріка,
Той не вміє стати.
Той горбатий, той багатий,
Тих чотири в хаті.
Усі невлад, усіх назад
В усіх доля мати.

А у вдови один син
Та й той пішов під аршин.

– Пустіть нас до пана! – волає з'юрмисько.

Западає тиша.

Управитель складає навхрест руки на своїх грудях й ніби з якоюсь доброзичливістю каже, що господар весь у клопотах...

– Ні, ні. В них справи...

Мати бачить пана на терасі. Він сидить у кріслі за столом, ще не вбраний. П'є чай. Бавиться з болонкою. Розмовляє з собачкою, як із дитиною. Посміхається у вуса, зовні лагідний такий. А спробуй-но підступись...

До гурту смиренно чимчикує піп у церковних шатах. Дає всім поцілувати хреста. Івасева мати, дочекавши своєї черги, вустами прикладається до його ряс; потім, не відпускаючи святошу від себе, вклякає перед ним у поклоні...

Піп знічев'я махає долонею, показує всією п'ятірнею на небеса. Але що то за знак – так ніхто й не здогадується.

Жінки насторожуються, ще дужче журияться, а тут невідь-звідки долинає рекрутська пісня. Всі обертаються на її звуки:

“То не туча-хмара
З поля наступає –
Невелика армія
В похід вирушає...”

З-за рогу витикається колона молодих, ще безвусих, бранців. Мати, вихопивши поглядом із загалу Івася, падає в нестямі на шлях. Вона люто гамселить кулаками вологу землю й то нестримно кляне життя, то молиться на церкву, що височить неподалік.

Син попід плечі підводить матір, зазирає їй ув очі й мовить на прощання:

– Дарма, матусе... Пани не чують... Та й у бога вухо олов'яне...

З ним порівнюються останні ряди. Він і собі прилучається до лави: стає, як й інші, зі своїм клуночком серед новобранців.

Підбирає, йдучи, ногу і з військом, як і наказали, покірливо крокує до столиці – Санкт-Петербурга.

Людська вервечка тягнеться у безвість. За нею лише кушпелить у далечині.

IV.

З опочивальні тихо, мовби надзирці, виходить Катерина з мундиром напереваги; поруч із високими одвірками, вона зовсім низенька, і її ледь видно з-за одягу. На ній – розхристана сорочка, скуйовджене волосся на голові. Не збагнути: заплакане чи заспане обличчя.

Затримується в коридорі, біля вікна; дивиться в шибку.

На подвір'ї поважно розгулюють індики; під крислатим деревом, у якого гілля звисає додолу, блукають цесарки; золотом і синькою виблискують розпушені віялом хвости у пав.

Уже не Івась – якийсь інший підліток – доглядає птиць. Краєчком ока він спостерігає, як ладнають кріпаки в дорогу вози; виводять із конюшні мити й чистити коней, а окремо, посеред подвір'я, майстри оглядають берлин. Скрізь і за всім наглядає управитель Сидоренко; він безугавно метушиться й репетує. Чимось невдоволена клюшниця лається на всі заставки.

* * *

В палаці споряджають пана в подорож: ось камеристки прасують йому білизну; камердинери вкладають валізи. Вся кімната забита речами.

Катерина в малій їдальні порастається, схилившись над мундиром; за столом двоє сьорбають гарячий чай: один – пихатий піп, а другий – почесний гість дому – московський купець: із народницькою борідкою й гострими масними очицями, вбраний у клітчасту “трійку”. Він поглядом уп'явся в дівчину й каже попові:

– Народ у вас великолепный, – примружує лукаво око, – удивительный...

Піп, приставивши блюдко до рота, дмухає на рудувату рідину і знехотя відповідає:

– Ленивый... Бунт любит... За работу норовит получить деньги...

А гість безперервно милується дівочою красою. Катерина ж пильно оглядає розшитий золотою ниткою мундир, щоб не було на ньому найменшого ганджу... Одяг обвішаний безліччю блискучих бляшанок... Як його носити – така вага?

Пан непокоїться перед від'їздом. Катерина оберемком подає йому вбрання, але господар відмовляється зараз одягатися, й наймичка – куди пан, туди й вона з мундиром.

Купець, зіткнувшись із Свічкою, вклоняється в захопленні:

– Рогожский церковно-торговый союз, вашескородь, что и Макарьевское братство...

Пан Свічка тим часом натягає на плечі підтяжки, щоб узяти з рук Катерини свій визолочений мундир.

– Для вас, помещика, с таким райским оперением это царствие небесное и путь к Нижнему Новгороду – прямой.

Поміщик посмикує у відповідь вуса: він не заперече, але й не сприймає поради:

– Для моего сбыта хватает и Ильинской ярмарки...

Купець од здивування лише лясає себе в поли:

– Вашескородь!!! Да разве бог, что родился в яслях, среди простого хлева, не простирает руки, чтобы обнять весь мир... Вот и мы завоюем Кавказ, протянем свою руку к Персии – и образуется кольцо: Кавказ-Персия-Астрахань-Нижний Новгород-Украина – опять же Кавказ... Пыхтит пароход, гремит чугунка, народ быстро оборачивается рублием...

– Тебе, Петр Жуков, – відгукується, посміхаючись пан, – не ходебщиком быть...

Гостя це аніскільки не ображає; він, навпаки, відповідає гордовито:– Я ходебщик потому, что собственными ногами меряю свое же царство, – й затинається, щоб передихнути: – И когда бы мне простор или хотя бы права такие, чтобы помогать отечеству... суконцем, кожей... Поставлять солдатiku сухари... бинты. Вот дело-то какое! Дело! Выгодное и вам и нам... Я просто влюблен в это... Дело!

– Г-м... – але пауза не вгамовує запал Петра Жукова.

– Девка у тебя, вашескородие... Отменная девка!

Пан натягає на себе мундир. Наймичка, скільки стачить сил, клопочеться біля нього: їй ледве вдається одягти господаря. Вона вже стомилася.

Купець весело посміхається, не зводячи очей із Катерини:

– Такою девку я взял бы... Устроил бы артисткой в Нижнем на ярмарке... Эх, и девка!.. Я просто не могу без неё... Влюблен!!! – він каже одне, а на думці в нього інше – Кавказ.

Ні до чого “дівка” й панові...

– Сегодня уезжаю...

Свічка бундючиться в мундирі.

– Война требует... Буду в Москве...

– В Москве?... – щипає борідку купець і знову мовби без потреби, зиркає на дівчину...

V.

Біля парадного під'їзду очікують запряжені в берлин коні. Генерал Ладанський, у всьому сяйві вишколу і вбрання, урочисто ступає зі сходинки на сходинку. Час би в путь, а пан усе бариться.. Та от і він уже на порозі...

Генерал розгортає рушник, у який закутаний образ, і підносить ікону в повітрі. Він благословляє нею пана Свічку:

– Пусть твой хранитель Георгий Победоносец да уберезет тебя от чеченской пули (вони цілуються). Скоро увидимся... – й передає управителю, який, наче гриб пробився, цілий оберемок, до двадцяти, ікон...

– Смотри, Сидоренко... – поміщик застерігає свого розпорядника маєтку.

– Не первина, Георгій Павлович... Аби вас бог милував...

Піп осінює тричі хрестом свого пана й молитовно шепоче:

– Георгій Павлович! Не забудьте о маслинах!

Свічка цілує хреста. Зненацька обертається, мовби когось шукає поглядом з-поміж присутніх... І бачить: по-дорожньому пов'язана хусткою, вся в білому, стоїть біля воза Катерина.

Піп нагадує панові:

– Маслин привезете, маслин...

– Маслин?

– Маслин из Кавказа... Маслин...

Поблизу воріт товпляться селяни; на ганку – двораки; у вікнах – обличчя...

Катерину ніхто не проводить. Вона якнайзручніше всідається на возі. Сама-самотою. Серед речей. І тільки підскакує до неї заклопотаний двірський пес, тупиться до її ноги, й вона гладить йому спину...

* * *

Валка поволі рушає. Дівчина на возі із соломою.

* * *

І котяться-крутяться шалено колеса. Мелькають кінські копита. А довкола пролітають рідні краєвиди.

На смугастому шляховому стовпі – напис: “До Санкт-Петербурга – 500 верст”...

* * *

...Берлін із валкою минає дороговказ і мчить чимдуж далі. Він наздоганяє своїх рекрутів, які послужливо звертають на узбіччя.

Панські коні біжать учвал. Івась ледь устигає укмітувати на возі свою наречену.

Тьохкає й у Катерини серце: вона підводить голову й помічає свого парубка – й сльози ясно зрошують її щоки.

Курява спадає на шлях, і рекрути залишаються в імлі, далеко-далеко позаду...

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

I.

Краєвид велично-страхітливого міста. Александрійська колона. Маківка Ісакіївського собору. Сфінкси на березі Неви.

Санкт-Петербург...

За ґратами – тюремне подвір'я. Люду – не протовпитися.

На екрані напис:

“Два смертельні вороги – дві держави: Революція й Росія. Що для однієї життя; для іншої – смерть...”

Серед в'язничного юрмища дівчина прощається з арештантом:

– Прощай, Гаврилов, – звідкілясь долинають її слова. Вони розчиняються серед велелюддя, лише в мареві – безліч різних облич і голів.

– Прощайте, друзі!

– Ще побачимося...

Ці вигуки виснуть у повітрі. А над ними – відлуння волелюбної пісні, яку заводять арештанти.

Там, за мурами, тільки й чути:

– Прощай, Сигизмунд...

– Прощай, Гаврилов...

– Ще зустрінемося...

– Настане година...

Пісня – “Наш скорбный труд не пропадет: из искры возгорится пламя...”

Літній чоловік протискається до ґрат і з молодим полиском ув очах та надією в серці: “Возгорится...”

* * *

Відчиняється брама в'язниці... Звідти на вулицю плавом пливе народ. Хор дівчат піснею вітає своїх перевесників.

Дивляться товариш товаришеві в очі – не надивляться.

Над колонами лунають вигуки начальства:

– Гаврилов?.. В солдаты.

– Феликс?.. В солдаты.

– А ты?.. В Сибирь!..

Та ж пісня із закінченням-напуттям:

Во глубине Сибирских руд

Храните гордое терпенье...

Не пропадет ваш скорбный труд

И дум высокое стремление...

Обличчя радісні, запальні: на них – ані тіні смутку. Ніби людей посилають не на страждання, а на свято. Бо кожен вірить у свою щасливу долю...

Голоси:

– Прощай...

– Прощай...

Дівоча хвиля рине слідом за черговою колоною: дівчата – гарні, усміхнені, натхненні; вони махають руками навздогін лавині, хоть із

них вигукує “Прощай, Гаврилов” і наближається до нього; її тут же бік відтручує натовп.

Дівчина біжить схилом, ще раз угледіла здалеку знайоме лице, не зупиняється – хоче наздогнати...

* * *

Каторжники ступають бруківкою над Невою; їхні залізні кайдани брязкають об камінь.

Під схилом, видряпуючись угору, хутко пробираються юнаки; намагаються не відстати від них і дівчата.

Йдуть каторжники.

Ось їхня колона розділяється на два потоки... Видно, як Гаврилов із рекрутами повертають в один бік, їхні товариші – в інший.

В повітрі над містом не вгає:

– Прощай, Гаврилов...

– Прощай, Михайлов...

– Прощайте, друзі...

Спів не стихає: “Не пропадет ваш скорбный труд и дум высокое стремление”.

* * *

Рекрути на якусь мить затримуються – не рухаються. Здалеку вони з надією дивляться на товаришів, що на волі.

...Жахливо-величний Санкт-Петербург у кам'яному панцирі – з мурами, шпилями, мостами, банями.

Над Невою карета з імператором.

Із завмиранням душі хтось пошепки вимовляє:

– Цар Микола...

В нього на голові – “півень”.

Навколо вирує ревище:

– Ура! Ура!!

І злітають у небо: шапки, шапки, шапки. Вони градом падають у натовп.

Ось він, сам – цар Микола... У військовому строї. Пихатий. Незворушний. Наче статуя.

Поруч із його каретою, але без гуркоту пролітають вулиці, будинки, палаци, церкви, мідні велети верхи на баских конях.

– Ура!!

– Ура!!!

І – шапки, шапки, шапки.

А здалеку вривається пісня, молода, бадьора.

Пісня волі.

* * *

Далеко ззду, стомлені, спітнілі, припалі пилом, сунуть рекрути. Вони зовсім чужі оцим ошатним берегам. І – серед них Івась. Якийсь затурканий, нещасний.

Лавина вливається на подвір'я касарні. Там усі кидаються до шапки з водою, товпляться один споперед одного, виривають із рук кухоль на ланцюжку.

Та от уже вгамовано спрагу. Біля водопою лише двоє.

Івась виснажений: у нього запечені губи.

Гаврилов подає йому кухоль із водою:

– Пей!

Івась дивиться на його привітне обличчя й ковток за ковтком поглинає життєдайну вологу.

Дочекався, доки Івась нап'ється, то ж і собі прикладається Гаврилов із жадібністю. На його шиї й чолі виступають краплі поту; він витирає їх рукавом і лагідно мовить:

– Жара...

А тут лунає команда “Шикуйся!”

Став поруч з іншими й тихо, у строю, наближається крок за кроком до царя.

От він – Сам... Кожному рекрутові залишає крейдою на грудях цифру частини, до якої приписують...

– Какие аполлоны! – не стримується імператор, задоволений солдатами й подумки гадає: “Який бо великий російський народ!”

А над касарнею – “Ура!”, “Ура!”, “Ура!..”

І справді всі бідолахи випростались, напружились і стали “струнко” – воднодуш. І мужній Гаврилов, і знесилений Івась.

Довкола ж не вгамовуються:

– Ура! Ура-а!! Ура-ра-а-а!!!

II.

Розгорнута панорама Москви... Бані сорока сороків. Звіддала долинає бомкання церковних дзвонів.

На кремлівській вежі Спаса б'є дванадцята година. Музика – “Коль славен”.

Валка капітана Свічки влаштовується на монастирському подвір'ї. Над дверима однієї з контор – напис: “Рогожский церковно-торговый союз”.

Із собору лине спів (“Світе тихий...”).

У напівтемній кімнаті двоє: купець Жуков і капітан Свічка. Вони торгуються. І хтось третій – за роботою. То Катерина...

– Был товар, вашескородь; сейчас девке не та цена... – Петро від-

вертається від Катерини, навіть не хоче глянути в її бік.

Пан глузує:

– У девки все на месте: рот остался, коса русая тоже...

Катерина завмирає біля валізи. Ледве руками ворухить.

Купець у кепському настрої:

– Война вот на исходе. Кто-то богатеет – но не мы и не вы... Зовестесь вольтерьянцами, а жалости у вас к бедному человеку ни на копейку...

Пан дражниться:

– Купи девку... Она отменная...

Жуков сердиться:

– Нет. Я – старовер: людьми не торгую. И не о девке речь.

У купця не витримують нерви:

– Вашескородь, ваш дядя генерал... В милости у князя-наместника. Да мы там таких дел натворим... Вашескородь... Армию одеваем. Горцам свои товары продаём... Хлопок для себя на их полях сеем...

– Ну, ладно, ладно... Вижу: ты – делок, – пан кладе руку на плече купцеві: – Служи отечеству... А девку я все же тебе отдам... Пусть она тебя любит... Мой дядя декабрист, а я либерал... Объявляю ей волю и сватаю ее за тебя...

Очі в Петра Жукова враз запалали неземним вогнем:

– Благодарствую, вашескородь... Душевно благодарствую... А как же?.. Любить... Буду...

Із собору – спів: “Під твою ласку схиляємося, богородице, діво...”

Купець – поглядом до неба. Хреститься в запалі.

Катерина плаче з горя. У відчаї стала жалюгідною... Вона стежить за Петром Жуковим, який щиро молиться, і в його очах палає хтиве захоплення.

Дівчину бентежить монастирський спів.

Та перед зором – холодне, як закон, обличчя пана. І бодай серце крається на шматки, в неї нема сили обурюватися.

Знову той же спів: “Ти завжди чиста й така непорочна...”

Купець – поринає у мрії. Ніби сам до себе:

– Какое дело!.. Какое дело!!!

III.

В сутінках ледве розрізняються оголені жіночі тіла. Чути голос у темряві:

– Ты – моя дево; ты – моя светлая девочка... Ну, посмотрите... Только посмотрите...

Чоловік у постелі притискає до себе дівчину... Цмок, цмок, цмок її

– у щічку, в шийку, в персоньки...

– Ой-й, тітонько-о-о...

З'являється опасиста “тітонька”; її видко лише зі спини.

– Ангел! Настоящий ангел!.. Одевайся... Ох, как уж поздно... – й до зачинених дверей: – Фрося, можно зажигать фонари...

* * *

Сонце крізь вікно посилає свій останній промінь у тепле затишне гніздечко. Фрося переходить із кімнати в кімнату.

Мурмільясті чоловіки. Огрядні жінки. Тарганями визирають зі щілин набожні старушенції; молитовня; опочивальня; коридори зі скринями, дровітнею з поламаними кріслами, собачками...

Фрося має виконати наказ. Вона виходить надвір, світить на “фасади” – червоні ліхтарі.

Уже вечоріє. Працівник будинку втіх готується відчинити касу.

* * *

...У своїх кімнатах дівчата квапляться “до роботи”: шиють, вбираються, наводять політуру, грають на гітарах.

З вулиці вбігає захекана Фрося. Зупиняється:

– Хозяин!..

І справді заходить купець Жуков із Катериною...

Дівчата, за певним ладом, кидають погляди на них і миттю тікають. Татарка Мана ні з місця: стоїть із виряченими очима.

– Иди, чего тебе!..

Вона зникає.

Встає Поля. Вклоняється “хазяїнові”. Руку господині “заведенія” Настасії Макарівни цілує й виходить.

– Это племянница... покойной сестры... – хвастається Макарівна, звертаючись до Катерини. – Ты у меня тоже будешь, как родная... – й вона торкається пальцями дівочих уст.

...Дівчата співають у сусідній кімнаті:

“Зачем ты, безумная, губишь

Того, кто увлекся тобой...

Ужели меня ты не любишь?

Не любишь? Так бог же с тобой...”

Катерину заводять до великої зали.

Усі знайомляться з нею. Потроху переодягають, при звичають її до нового співжиття.

Лунає пісня під гітару:

“У церкви кареты стояли,

Там пышная свадьба была.

Все гости раскошно одеты –

Невеста, как роза, цвела...”

– Невеста!..

Катерині розплітають косу, на щоки кладуть рум'яна; роблять “машкару”.

– Власний наречений не пізнає...

Дунька поводить себе, як очманіла. Хто регоче, хто ковтає сльози... Дунька дуріє, не стримуючи горя...

– Хорошо: к ярмарке нашего полку прибыло. Народу навалит – нам самим не справиться...

Дунька не може вгамуватися. А Катерина тремтить. Вона б заплакала, та не звикла, щоб так, привселюдно, вилити своє лихо...

* * *

...“Хазяїн” і Настасія Макарівна п'ють чай.

– Блюда, Настасья, товар; народ ейный в теле надо держать; корм давать подходящий... Хазяин богатеет расчетом, а не купостью...

– Будем стараться, Петр Ильич...

Дуня заносить ключі, кладе їх на стіл перед Настасією. Низько вклоняється купцеві; той зумисне не дивиться на неї.

– На Дуньках да хохлушках делов не сделаешь; нам бы княжну персидскую... Скоро дорога откроется в Персию... Вот Кавказ повоюем, и другой товар пойдет: маслины, рис... Настасья!.. Маслины!.. Рис!.. Настасья!.. Это товар... маслины!..

Макарівна міркує сама до себе:

– Я вот думаю о персидской княжне...

– Дурак – то твой Стенька Разин – такую ценность в море бросил...

– Разбойник!!!

Вони розмовляють за чаєм.

Дунька вклоняється ще раз:

– Позвольте, хозяин, ручку поцеловать...

– Пош-ла!..

– Ножку, благодетель...

Купець відриває губи від блюдка, блискає очима...

Дунька й далі блазнює:

– Позвольте в пупок, хозяин...

Настасія не стримується:

– Дунька, не дури...

“Хозяин” закипає від гніву:

– Поди к нечистому, Дунька!

– Пришла нечистая к черту? Теперь куда?.. Христопродавец! Ирод! Иуда!

– Дунька... Образумься...

– За тридцять срібренників Христа продал, – і вона раптом, із переходом од сміху до сліз, несамовито верещить:

– Я не поїду к нечистому...

– Дунька...

– Я не поїду к черту-у-у...

Плаче ревма Дунька, тупає ногами, її обурення підтримують десятки голосів інших жінок, яких не видно...

– Дунька! – владно застерігає купець.

Дунька божеволіє; вона хапається за стіл, піднімає його – й усе летить із нього...

– Вон-а, рожа... анафема... На, вот... на, вот... – лається хазяїн.

На нього падає все, що було на столі...

– Бес... бес... бес...

– Дунька... Вот ты... Ей, богу...

Дунька не може “схаменутися”. Вона хрипить, задихається. Плює чимдуж у пику Жукова й вискакує із кімнати...

Дівчата співають; забігає до них Дунька, трясеться в лихоманці. До неї прилучається Катерина, й вони ридують разом.

Не спів, а плач багатьох голосів виливається в необмежену стінами сумну пісню.

Дунька падає додолу, б'ється об підлогу. Плаче, клене все на світі, рве на собі одяг і коси.

До зачиненої зсередини на ключ кімнати підходить рішуче Настасія Макарівна. Вона наполегливо стукає у двері:

– Открой, беспутная девка...

Але її впускають не відразу. Господиня переступає поріг і здивовано зводить плечі. Спиняє свій ласкавий погляд на Дуньці:

– Ах, какие пустяки... Какие пустяки!..

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

I.

На екрані – рядки з “Кавказу” Тараса Шевченка:

“За горами гори, хмарою повиті,
Засіяні горем, кровію політі.
Споконвіку Прометея там орел карає,
Роздовбує жовті ребра, серце розбиває...
Розбиває, та не вип’є живущої крові,
Воно знову оживає і сміється знову...”

В горах Кавказу, над Суджею, з одного боку річки – царське війсь-

ко, на протилежному – “немирные горцы”.

Грізний генерал громом гримить з далекої височини, погрожує блискавицею, жахає широкими полотнищами знамен. Виставляє ногу вперед... Наче наступає на горло... І шле на гірські народи свої полки.

Російський могутній генерал.

На екрані напис:

“Смирись, Кавказ – идет Ермилов...”

Хмарами сунуть полки. В річку ллються потоком...

Аж темно – наче перед грозою... Спустошені скелі... “Немирные горцы” – всі, як один, напоготові до бою.

– Ох, підійди сюди, сардар-Єрмулу. Ох, підійди...

Горець очікує генерала...

І от...

Ще двісті кроків.

І раптом – “Ура!”

Суне царське військо – стріляють гірські рушниці.

За течією річки плывуть шапки...

Шапки російських військових полків...

На горі генерал – наче вилитий із міді...

* * *

Титрами на екрані:

“Как ни противится вера сих народов всякому просвещению; не могут они не чувствовать выгод благоустройства”.

* * *

І генерал уперто подає команду за командою... І невпинно б'ють із гори гірські рушниці.

Ще навальніша – друга атака.

І – третя.

Уздовж річки на хвилях шапки...

Шапки російських вояків...

* * *

Напис на екрані (із Тараса Шевченка):

“Лягло костьми

Людей муштрованих чимало.

А сльоз! А крові! Напоїть

Всіх імператорів би стало...”

II.

Цар у своєму розкішному кабінеті. Йому вручають із низьким поклоном доповідь. Очима, сповненими люті, він обводить похилені

спини й виголошує:

– Задача, которой угадать не могу, но душевно огорчён...

За дверима – поміщики, фабриканти. В них – сльози...

– Сколько крови? Сколько драгоценной крови?!

Похнюплени голови. Біля облич – хусточки.

– Какие ни есть работники. Но все же – это имущество.

– Чеченцу нас легко бить – идем в атаку колоннами.

– Сколько крови!..

Цар хижакком кидається на генерала:

– Рассыпной строй... Генерал предлагает рассыпной строй... Тогда солдат представлен себе... Цель выбирает сам, применяется к местности... Ищет прикрытия. Он рассуждает... Приучите его рассуждать и попробуйте выбить из него эту вредную привычку...

У вітальні сановники нашорошують вуха. До них долинає голос царя...

– Крайне жаль, что наше намерение не имело успеха, забрав столько драгоценной крови... Но по численности войск Россия все же всегда будет сильнее всех своих врагов.

Схилені голови. Сльози. Хусточки.

– Чеченцу нас удобно бить – мы стреляем на двести шагов... Наши ружья тульские, старого образца.

Серед присутніх за дверима:

– Разорение...

– Полное раз-зо-рение...

Генерал:

– Ваше величество, перевооружение армии неизбежно... Новая винтовка бьёт на две тысячи шагов, коническая пуля глубоко вонзается в тело, делает рану смертельной... Чеченцы поэтому не сдаются, ваше величество...

Цар перегортає сторінки доповіді й пише гусиним пером на титулі: “Пуля – дура, штык – молодец” – і ставить свій підпис: “Николай”.

* * *

А на плацу – заняття з бойового вишколу.

– Коли... Назад прикладом бей... Коли...

Бовтається пошматоване опудало...

– Раз-два. Раз-два. Раз-два...

Дзвінко, чітко, без промаху.

Нога на місці. Рука на місці. Лікоть на одній лінії. Коліна під шну-рок.

– Раз...

Івась чомусь квапиться. Унтер б’є його кулаком у скроню. Він хи-

тається. Видно, в парубка темніє в очах.

– Раз-два. Раз-два. Раз-два, – ще наполегливіше командує навчитель.

І знову не в кожного виходить: відстає Гаврилов. Унтер хоче затопити йому в обличчя, але той уперто дивиться, не зводячи з нього погляду.

Все відділення повертає голову в той бік: а чи вдарить унтер Гаврилова... Ні, відводить руку. Стримується. А Гаврилов лише знічується... Та це ще більше дратує командира. Розлючений, він кричить на відділення:

– Разбалакались... Смирно... Пальцями не шевели... Рассуждаешь... Замри...

Тіло скоряється команді. Всі завмирають. Але щось заважає солдатові остаточно “завмерти”...

Чоло в задумі. Ледь-ледь помітний усміх на вустах, тінь ковзнула обличчям.

III.

Берег річки Хопі у Грузії. Справді пишний палац княгині Дадіані. Під її ворітьми стоїть троє убого зодягнених людей – вони стомлені, але з вигляду не сумні. Це не жебраки, що випрошують милостиню, не кріпаки, які належать княгині.

Їм денщик виносить хліба, але селяни відмовляються його взяти (і солдат дивується з їхньої поведінки).

– Ми маємо поговорити із княгинею... Для цього нас послали, – відказує той, що, очевидно, ватагує (його звати Поко Моргулія)...

Денщик оглядає латане вбрання гостей:

– Княгиня не может с вами разговаривать.

– Тоді передай їй...

– На бумаге...

– Ні, у словах... Проте, непотрібно...

Он там, за річкою, зібралось чотири тисячі незадоволених – це “мирні” горці... Іде сам Хорава... З ним десять тисяч душ...

Денщик перелякано:

– Ну, чего они сюда движутся, эти “мирные горцы”?..

– Прийдуть – скажуть...

Солдат ніби трохи полагіднішав. Але суворо:

– Княгиня будет разговаривать с вами... Только вы здесь вытрите ноги и поднимитесь на веранду...

* * *

В інші двері з кімнати Дадіані виходить російський генерал; він, походя, застібає собі ширінку. А княгиня в цей час солодко потягу-

ється в постелі від задоволення й радше сама собі зізнається:

– Оце таки справжня свобода...

* * *

...На березі скупчується добровільне військо – до чотирьох тисяч чоловік. І вздовж річки до палацу Дадіані прямує безкінечна колона, що її очолює Хорава – гінкий, вродливий, спритний ремісник.

Княгиня змушує гінців зачекати – вона мовби затримується у справах, а коли з'являється на терасі, то запитує в бідняків:

– Що ви скажете, мої кохані...

Моргулія став у позу:

– Ми бачимо, сюди вже наближається Хорава; ви дуже довго зачісувалися... Тепер же витріть ноги й можете підійти до нього; він із вами розмовлятиме...

* * *

Натовп стоїть під ворітьми. А Хорава з охороною простує сходами на терасу.

Княгиня спокійно зустрічає народного ватажка, уважно вислуховує його...

– Князі і дворяни не мають існувати, адже всі люди – брати... Розкіш – гріх...

– Прощу присісти в тіні й усе обговорити... Вийдемо на терасу з боку річки, там прохолодніше...

Доки Хорава проходить до дверей палацу – через відчинену хвіртку влітає вершник на коні. Він важко зіскакує на землю і притьмом кидається до Моргулія:

– Хоч Мікава зрікся нас... Княгиня від нього довідалася про все... Вона дізналася ще з ночі... Селянам вона все обіцяє – звичайно, обдурює їх...

Дадіані з ватажком на терасі з видом у сад та на річку. Хорава бачить тут юного князя – артилерійського прапорщика російської армії...

Та...

Зовсім неждано-негадано – незнайомого офіцера... полковника Свічку.

Князь Дадіані дивиться в бінокль...

Княгиня жмуриться від сонця... Хитра посмішка не сходить із її чарівливих уст...

– Гарний сьогодні день... Дивовижна річка... – вона показує рукою в далечінь.

За річкою, в горах, перекочується луна:

– Здра-желай-наш-сок-дит-ство...

– Ать-два. Ать-два. Ать-два...

Там муштрують російських солдат.

Княгиня звертається до Свічки:

– Это тот Хорава...

Полковник уже знає про нього:

– Народный вождь...

– Ні, ваша світлість, я коваль...

Не без ехидності княгиня втручається в розмову:

– Кожен свого щастя коваль...

IV.

У приймальні княгині Петро Жуков, у чорному сурдугі, має бесіду з урядником. Його слухають інші службовці, що прийшли на зустріч із Дадіані... Купець намагається підвищити голос, щоб його чуло більше людей:

– Мы, милый человек, под одним богом, одного царя дети, – каже Жуков. – Хищник англичанин только и ждет промеж нас несогласий, дабы запустить когти и клюв в наше молодое тело... Ему что надо? Мы с вами ему не родня, не отечество, не вера; его стремление – голый разврат...

За вікном лунають сигнали близького наступу...

– Англичанин – эфемерия. Мы – живое дело, правильную жизнь несем...

Земля здригається від перших гарматних вибухів.

Видно: біля річки народ обмірковує свої справи. Всі поділяються на гурти за переконаннями.

До них неквапливо підходить Хорава, оголошує свій задум із при-
таманною йому рішучістю:

– Ми і князі наші – це кіт і собака в одному мішку. І нас знову про-
дано...

Вибухи лунають гучніше й гучніше.

* * *

...На полях битви лежать тисячі поранених. Чути стогін. Ні койок, ні перев'язок не вистачає – безпорадні солдатики спливають кров'ю... А їх ще й роздягають медбратаи.

– Ты что ж это? – кричить Гаврилов, заюшений кров'ю, побачивши, як санітари стягують штани з Івася.

З іншого знімають сорочку...

– Для вас же, братцы раненные – на корпиюи бинты...

Поранені солдати чекають своєї смерті, вкриваючи свою голизну твердою, як луб, шинелею...

...Бій уже гримить десь далеко – осторонь звідси. Як ото іноді сто-

роною дощик іде...

Трупи й поранені самотою в полі...

Над ними силуетом хилитається кадило. Два попи правлять панихиду.

З фаетона, що зупиняється тут, поблизу, вилазить купець Петро Пліч.

Він хреститься, оглядає бранне поле, сумно хитає головою.

– Да-да, – нахилиється Жуков над убитим, мацає сукно на шинелі й на мундирі.

Ще раз обводить поглядом битву:

– Да-аа!

Ховається у фаетоні й від'їздить.

Затемнення.

...Над полем бою бовтається кадило, й від нього пливуть струмочки диму, снуються кільця...

Вчувається спів – “Надмогильний плач”.

* * *

Гаврилов витирає закривавлене обличчя:

– Портки сняли, ладаном кадят – похорони честь честью...

* * *

Триває далекий спів: “Иде же несть печали, ни воздыхания, но жизнь бесконечная...”

Зігнувся Івась, притиснувши до себе руку, дивиться на Гаврилова переляканими очима:

– Це означає... Якщо нас не з'їдять вовки...

Очі в Гаврилова сяють вогнем:

– Ты чего плачешь, мой малыш?..

Івась справді хлипає, мов мала дитина...

– Так заскучав, так заскучав, голубчику... – і знову розплакався. – За Катериною скучив...

Зрештою “відспівування” закінчується.

– Без портков действительно нехорошо как-то... Нехорошо... – Гаврилов поринає в роздуми...

А час минає...

На поле налягає ніч...

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

I.

Весь аул вирушає в гори... Простують один за одним...

Моргулія помічає в дорозі, як збоку ворухиться бур'ян... Там ру-

хаються люди... Він запитує:

– Хто?

– Ми – руська армія, – виходить із схованки Івась.

Грузини дивляться на чоловіка без штанів.

– Мы, крепостные наших князей, хотим идти вместе с вами против них, – додає Гаврилов.

* * *

Селяни довго розглядають незвичайних солдатів.

* * *

...Точиться бій, і солдати оточують скелю, яку оперізує річка...

Звідти перекинуто міст на інший шпиль, а з гори – до аулу...

До того мосту й поспішає аульський люд під проводом Хорави.

Котяться гарби зі скарбом, за ними простують жінки й діти. Вони поспішають: коли російські війська заволодіють мостом – селяни потраплять у пастку.

* * *

Тим часом до кабінету княгині Дадіані заходять урядник та унтер-офіцер з охорони.

– Кріпаки, ваша світлість...

– Та кріпаки... Знаю... – перебиває княгиня й не відриває очей від паперів. За мить: – Хай ідуть...

– Весь аул, ваша світлість... – вигукують водночас обидва охоронці.

– Весь аул, мої кохані... – Пауза. – Залиште мене...

Навшпиньки, зі схованими плечима й виряченими від подиву очима – вони виходять із кімнати.

Княгиня комусь телефонує:

– Попроси князя до мене...

Застібаючи мундирчик, юний князь наближається до руки матері...

II.

Гаврилов запитує в Моргулія:

– Чому ваші поміщики вас не удерживають?

– Треба чекати від них великого меча, – відповідає селянин.

* * *

Піваула піднімається в гори. Всі – гуртом. І це без почестей. Оглядаються, чи ніхто за ними не женеться. Вони ідуть у неспокої. На душі стає моторошно...

Поряд із гарбами простують озброєні кріпаки. Біля них ступає з рукою на перев'язі Івась; другою, здоровою, тримається за полудрабок...

– Тьотю, дайте мені я піднесу вашу дитинку...– Мати міцно пригортає немовля до себе. – Ні, я не впускаю, – вмовляє її поранений. – У мене була б уже своя така лялька, якби... не оказія...

Російське військо рухається “ящиком”: усередині – артилерія, з боків – піхота. Армія на протилежному березі річки...

Загін генерала Ладанського завертає до гірського селища. Шлях йому показує Уту Мікава – він добре знає цю місцевість...

Російські вояки охоплюють скелю. Генерал прагне перетнути аулові дорогу в гори. Коли селяни досягнуть скелі й перейдуть мостом, а тоді його знищать за собою – кріпаки з чередами й майном вислизнуть із його тенет.

Тому треба квапитися.

Пан Свічка взяв на себе командування ударною, найвідповідальнішою частиною.

Слідом за штабом рухається Петро Жуков.

Він увесь час надокучає полковникові:

– Уйдут, проклятые... Эх, народец... Да и мы хороши... Черепахой движемся и получим пустые сакли да с бархатными глазами сиятельную нахлебницу...

Ладанський, понюхавши пороху в горах, міркує:

– Сего народа, конечно, нет под солнцем ни гнуснее, ни коварнее, ни преступнее...

Мовчазна скеля на роздоріжжі вмить голосно озивається. Солдати беруть її в кільце... Над кручею розсипаються кріпаки. Вони видряпуються вище й вище. Та до мети їм далекувати...

В темряві на гору вибираються чоти полковника Свічки. Чутно його команду:

– Вперёд! Огонь!

Купець не приховує свого роздратування:

– Зря стреляете, вашескородь... Что толку получит калечный народ?.. Да и товар пужается... Известно: скот – существо нервное... Испуг сразу на молоко действует...

Свічка перебиває його:

– Война – не лавка, Петр Ильич...

– Ярмарка, вашескородь, и купля, и продажа: воюем, чтобы взять; они же – чтобы не дать. Вот и торгуемся. А купчую крепость кровью пишем.

Бійці-ріпаки в темряві напружують усі свої зусилля, щоб відбити натиск...

Скриплять навантажені гарби...

Стогнуть налякані буйволи...

Шарпаються вусебіч отари овець...

Скиглять тихо жінки, голосно ревуть діти...

– Огонь! Вперёд!

– От так окаязія! – озивається Івась до Гаврилова... – Наш полк...

– Именно наш, – відповідає Гаврилов у п'ятмі. – Значит, в нас стреляють свої...

– Братцы... – лунає з непроглядної далечини. – Там наши...

– Мова наша, – зрадів Івась і кричить на повну силу: – Наші...

Наші...

– Огонь! Вперёд!

У відповідь пострілам ізнизу б'ють рушниці згори...

Івась не вгамовується:

– Гаврилов, свої близько... Ото голос четвертого рою. Я, мабуть, піду...

– Огонь! Вперёд!

Десь чути голос Гаврилова, з іншого краю:

– Солдаты – те же мужики. И они скоро всё поймут...

Скриплять гарби...

Плачуть жінки й діти...

Здала впізнається Івасів голос:

– Гаврилов, свої...

– Огонь! Вперёд!

– Равнения держись... Куда вылез?..

– Вперёд!

– Огонь!

Гаврилов виступає:

– Тогда ни огонь, ни вода не помогут. Уже подымается крепостной народ: в деревне бунты, на фабриках бунты, на Волге бунты... Уже занимается заря свободы.

Хорава перекладає це селянам грузинською мовою.

* * *

Спрут стискає скелю дедалі вище й вище. Кріпаки тримаються гурту, вони пробираються без зупинки... От уже – верхівля...

Раптом мостом пролітають коні (за місячного сяйва це видно). Коні – баскі, неприборкані.

Слідом за возами – повстанці, мешканці.

Їх наздоганяє, наступає їм на п'яти російське військо.

* * *

Несподівано перед надгорянами, мов із-під землі, виринає клітчаста постать Петра Жукова. Селяни збилися докупы. Насторожилися...

Чекають вироку ходибщика...

А він, приязний і усмінений, навіть удавано зворушений, звертається до них:

Люди.. Не бойтесь... Вот мы вас завоюем, присоединим... Тогда вы получите настоящую свободу...

* * *

З-за скелі вилітають вершники. Вони зупиняють коней, спішуються біля моста. Князь Дадіані, урядник, унтер з охорони... Між ними недовга рада: як бути?

І раптом – вибух...

Міст ламається й падає з висоти в безодню...

Зойки, верещання, заклики битися до краю.

А внизу спалахує атака.

– Ура!

Згори б'ють рушниці, сиплется каміння.

Жінки стають до бойових лав.

* * *

У титрах на екрані:

“Два смертельных врага – две державы: Россия и революция”.

* * *

В горах розкотисто лунає клич Уту Мікави – царського поплічника:

– Люди, сдавайтесь, мы вас помилуем; помилуют вас и князя...

Тоді з відстані відповідає Хорава полковникові Свічці:

– Вы – могильные черви... Лучше броситься в пропасть с женами и детьми, чем быть заживо съеденными вами... – і грузинською мовою лає Уту Мікаву...

Він кидається назустріч зрадникові. Намагається його вбити.

Короткий герць на кинджалах – й Уту летить у прірву.

Бій поволі даленіє, потроху стихає.

Нарешті – тиша...

Мертва тиша!..

III.

Гаврилова в'яжуть до скелі...

Голос Свічки гримить із вершини наказом:

– Чтобы вся рота, каждый её солдат – дал ему в морду... Бить беспощадно... Пусть Хорава и другие поймут, что никакой революции в России не может быть.

Рота шикуються для виконання команди...

Лунає ляпас. Луна відгукується в горах.

Другий...

Третій...

Настає Івасева черга. І він, як і всі інші, підходить до Гаврилова.

* * *

...Вишиковується чота для розстрілу...

– Рот-та...

Полковник спиняє рухом руки.

Унтер оглядає шеренгу:

– Отставить...

* * *

Гаврилов і Хорава розплющують очі...

Унтер знову наказує:

– Рот-та. Отставить... Рот-та... Отставить... Рот-та.

Унтер дивиться на полковника.

Той мовчить.

* * *

Розіпнутий на скелі Гаврилов. Поруч із ним – Хорава. Довкола підсилюється гомін, наростає.

Гаврилов:

– Солдаты! Мужики! Был Прометей такой... Он принес на землю огонь... И скованный цепями повис на скале. Над самой бездной. Могучий орел долбит ему сердце... пьет его живую кровь... Нам, солдаты, сердце мужицкое клюет коварная, двухглавая ворона... Душите стерву...

– Пли-и!

Гримлять постріли.

І навіки Гаврилов і Хорава залишаються стояти так, як і досі, лише з похиленими лобами...

Генерал Ладанський ховає очі, щоб не дивитися на мертвих. Він виголошує кудись, у простір:

– Назначить суд над рядовым Гавриловым и прочими; о том решении доложить его превосходительству...

...Піп опускає хреста, піднесеного до неба... Полковник Свічка і штаб збираються сісти на коней, як серед солдатів роти вибухає ридання...

То плаче Івась...

Мов ошпарені, обертаються пани.

Мовчання.

Мертва тиша.

Пани напружують слух, щоб почути, хто плаче...

Ані звуку.

Рота стримує себе, щоб мовчати.

На колінах уклікає весь безгомінний натовп.
Тисячі людей мовчать.

IV.

Шикуються полк... Над строем лунає "Струнко!". Солдати стоять, немов олов'яні...

На екрані титри:

"Воины Кавказа, смотря на вас, я возрос и возмужал. От вас и ради вас я ошастливлен быть вождем вашим и трудиться буду... Да поможет нам бог во всех предприятиях на славу Государя.

Князь Барятинский".

– Ура! Ура! Ура!

Наче злітають птахи – шапки, шапки, шапки...

Білим конем їде по фронту генерал Ладанський.

– Ура! Ура! Ура!

Перед уклікними навколішки – генерали.

– Господь бог вас простит...

Полковник Свічка звертається до скорених:

– Просите его, милосердного, да благословит ваш отныне свободный труд и да пошлет вам обильное произрастание злаков на земле вашей...

Він випростується у стременах:

– Его превосходительство будет удовлетворен, если на месте славных побед наших в вашем селении он увидит построенный усердием вашим, в доказательство миролюбия, храм имени святого Георгия Победоносца...

* * *

Лунає команда:

– Пленных построить.

Шикують.

Свічка з коня:

– Ну и богатыри... Красавцы... – Й до унтера... – По двадцать пять палок каждому и – с богом в дорогу... до Нижнего через Дербент с обозом купца Жукова...

V.

Сонце викочується з-за скелі, освітлює чудові красиви Грузії. Квітучі. Пишні.

Промінь виграє на багнетах. Тінь падає на землю, де лежать переможені...

* * *

Титрами на весь екран:

“Світе ясний, світе тихий –
 Світе вольний, не сповитий;
 За що тебе, світе брате,
 В своїй добрій теплій хаті
 Оковано, омурено
 (Перемудрого обдурено)
 Багрянницями закрито
 І розп’яттям добито...”

Звуки зурни перегукуються із цими рядками; українські слова мовби переливаються із грузинською музикою.

* * *

Валка купця Жукова з товарами для Нижегородського ярмарку та із бранцями пана Свічки рухається надзвичайними за чарівністю долинами.

Горами...

Попід скелями...

Над безоднями...

Сонце пече. Суворі вусачі-конвоїри потерпають од спеки...

Івась – маленький, маленький, хитається на гарбі, запряженій велетенськими буйволами...

Валка прямує до Дербента... Астрахані...

На Нижегородський ярмарок...

Довкруги розстилаються дивовижні краєвиди...

Івась не дивиться...

Знову хором гримлять зурни...

“Не добито – стрепенися
 Та над світом просвітіся.
 Просвітіся. Будем, брате,
 З багрянниць онучі драти...
 Люльки з кадил закурати...
 Явленими піч топити,
 Кропилами будем, брате,
 Нову хату вимітати...”

Т. Шевченко.”

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

I.

Надвечір'я... Тисячоголосий ярмарок. Дзвони... Катеринка...

На смішних дерев'яних конях “заведеніє” Настасії Макарівни...

Карусель... Дівчата, мов заворожені...

Карусель, катеринка, дзвони...

Внизу – Волга.

Спів над хвилями.

Берегом ступають бурлаки...

– Ну-ну, раз... Н-ну, р-раз...

– Ой, и-и-шо – р-р-раз!

Лямка затягає зашморгом горлянку.

– Ну-у, р-раз... Н-ну, раз-з-з...

І ще пісня сумна – тужлива...

Думка непокоїть Дуньку, непокоїть і Катерину...

(А дзвін гуде, гуде, гуде... Дзвін гуде...)

Хочеться плакати, хочеться кричати.

Дзвін гуде. Вигукує блазень, б'є в барабан комедіант; співають старці; кличе-заманює крамар; жарти-примовки квасників; сколотників, офень, коробейників; іржання коней; галас двадцятитисячного ярмаркового юрмища...

Тисячі людей лаються й божаться...

Карусельна катеринка виграє мелодію “Чудный месяц плывёт над рекою...”

Тихо підспівують дівчата...

Їм потрібно бути мрійливо-вродливими...

Потрібно здаватися красунями...

(“Ничего мне на свете не надо,

Только видеть тебя, милій мой...”)

– Н-ну, раз... Н-ну, р-раз...

А Волга безмежно широка.

Ярмарок – оддалеки...

Оддалеки – ярмарок.

Дзвони – звіддала...

І з далечини – катеринка...

* * *

На березі – неспокійний люд.

Скупчується робочий народ, що споруджує “чавунку”.

Шумлять, галасують, бунтують...

Очікують хазяїна, з іншими не бажають розмовляти.

От і сам він – їде...

* * *

...На воді – пароплав... За ним – іще ціла флотилія. Попереду – “Князь Пожарский”, з боків і трохи ззаду нього буксири тягнуть одну-дві, деякі – три баржі...

Незвичайна річ машина. Вона легко обертає величезні колеса...
Хутко жене пароплав уперед...

Позаду залишаються високі хвилі, що горами відкочуються вбік,
зневажливо відганяючи дрібні вітрильники й човни...

Панорамою відступають баржі з бурлаками, поволі змовкає бурлацька
пісня-стогін, пісня – журба...

Береги заповнює люд; він товпиться, щоб углядіти, як “враг рода
человеческого” пливе річкою й везе вантажі...

* * *

Метушиться юродивий, сіє “муть”... Б’ється в конвульсіях. Клене
світ і погрожує приходом антихриста.

– Бес... бес... – кричить юрода.

– Брось дурить-то, посудина паром движется – печкой...

– А внутри печки черт сидит...

– Смотри, ребята, черт на работе, должно быть, тоже устает...

Дышит очень сильно – не по-людски, да и не по-воловы, а как-то по-
своему, больно громко и через трубу...

II.

На палубі пароплава, під сонцем – хазяїн. Чуб має на вітрі... Ручка
й пучка в нього, як у царя Петра; на шії царська медаль: “Комерции
советник – Петр Ильич Жуков...”

А навколо п’яна орда – покорителі Кавказу...

– Хазяину. Хазяину...

Купець долонею відсторонює чарку...

– Пейте, господа офицеры, за мой счет... Купец пьяный делу не
полезен. Ему надуть мозгами шевелить...– дивиться на Волгу, кри-
чить: – Эй, вы там... Что баржи нагружены под берегом болтаются,
как гулящие девки... Причалы у деревень хлебных, – тицяє пальцем,
– что же это не сооружены... А народ – мелкота... И кто их выдумал
таких собрать... Тянут – потянут... Ну, живее...

* * *

На екрані:

“...хозяин кричит

И костями на счетах стучит...

Сосчитай лучше ты, борода-грамотей,

Сколько положено русских костей

По кремнистому берегу Волги-реки,

Нагружая твои сундуки”.

III.

Грає на палубі оркестр. Патріотична музика... Івась, а з ним і гру-

зин Шота – залишають натовп і повертаються до гурту, що збився біля “печі” (машини).

Тут і штукатур – інвалід війни з медалями й дерев’яною ногою – привичається до молодії, що звучить на пароплаві (там розважаються офіцери й купець-господар). Інвалід під музику, прилаштовуючи її до настрою й розміру, розказує старі вірші...

Поглядаючи на пальто, яке кружляє неподалік, ветеран вимовляє:

“Как восьмого сентября
Мы за веру и царя
От французов шли...”

“Пальто” помітно наближається й, метнувши палицею, вшивається... Інвалід заводить своєї:

“...И так храбро отступали,
Что всех раненных бросали
Умирать в степи...”

Навколо гірко посміхаються...

“Сакен, умный генерал,
Все акафисты читал
Богородице...”

Коли “пальто” знову з’являється поблизу, читець удає, ніби він диригує... Всі посміхаються... Лише робітники-машиністи слухають задумливо й похмуро.

“Туда умного не надо,
Мы пошлем туда Реада –
Славный генерал...”

Сміх і – гудок. Усі повертають голови і квапляться на свої місця...

За бортом на березі напис “Нижний...”

Оркестр виконує мелодію патріотичної, переможної пісні – “Славноую русскую”.

На пароплаві – музика, на пристані – “бунт”... Управителі, прикажчики, конторщики, “верные люди” різними мовами переконують, лають, погрожують...

А народ за своє:

– Жалованье сменили, как хотели; корм пошел хуже, чем псам...

Работа, что глубже в землю, то тягчее.. Народ мрёт нипочём...

– Самого хозяина давай...

Голос “верного человека”:

– Я говорил генералу: чугунку строить с нашим народом – бунтов не оберешься...

Люд підступає зусебіч:

– Нечто это бунт, ежели человек голодный... Ежели голодна – ай... галоднай...

Довкола вигуки:

– Хозяина... Самава хозяина...

Пароплав швартується...

Полонені спостерігають за подіями зі своїх причалів.

Поліція розштовхує натовп...

Музика поволі стихає...

Хазяїнові немає потреби розмовляти з робітниками. Він спілкується з ким належить...

– Иван Иванович, ты – полицмейстер... Ты что же это?.. Чинов вам надавали... Медалей навешали... Золотом расшили не только пузо, но и другие места... Что толку от вас.... Бунты кругом... Где градоначальник?.. Где жандармы? Или капитал перестали любить?.. Бога бойся... Царя чти... Но капитал люби!.. Дармоеды!..

Народ вирує, наче море... Клекоче... Реве в поліцейських берегах... Б'ється грудьми в козачий мур...

– Сами-то жиреют...

– В одни руки столько-то...

– Чертей запрягать стали – им люди нипочём...

Івась не все тямить, але розуміє, що це бунт... А за цим бунтом – “заря свободы”...

Юрма суне на юрму – здіймається хвиля...

* * *

Сидоренко нахиляється до пана з довгими сивими вусами...

– Дивіться, батьку... От так і наші козаки колись за Україну з москалями, з поляками, з німотою... Дивіться, батьку... Та мать їх... Примерное сраженіє... Ха-ха... Кацапи чортові! За що тільки – свій свого?

Дибиться море... Зблискують шаблі... Свистять нагаї... Мчать на людей коні...

Шум. Гамір. Зойки.

Когось хапають...

В'яжуть...

Ведуть...

Гурт оточують козаки.

Везуть арештантів на возі. З усіх боків його охороняють поліцаї.

Зв'язані на возах –люди: робітники, в окулярах, у формі...

* * *

Петро Ілліч сам перебрав на себе керівництво “умиротворением”

народу...

– Пересмотреть присутствующих в кабаках, а по городу пустить крестные ходы. Да пусть оркестры всюду гремят... Колокола и оркестры... Хоругви, иконы; пусть трубы вопят, словно страшный суд идет...

Калатають усі дзвони...

Грають сурми...

Гвалт...

“Песнопение”.

Реве-гримить мідь.

Ярмарок...

Петро Ілліч – довгою панорамою – кіньми, що, мов змії, несеться майданом. Народ кланяється йому.

Плазує...

Блазнює...

А він, купець, “кирпу гне” – ображений... Навіть дивитися не хоче, лише “своїми людьми” командує:

– Почему пыль такая?.. Поливать улицы надо... Помыть немедленно... Почему кони тощие под козаками?.. Почему?.. Почему?..

Скрізь вершники, всі передають наказ...

Зустрівши “хресний хід”, хазяїн поважно скидає свою шапку, відчуваючи себе дужим і близьким істинному богові: хреститься чітким, широким хрестом – один раз, і так само гордо, не поспішаючи, зодягає шапку.

* * *

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

I.

Шота й Івась – не останні на цьому торжищі... Грім, брязкіт міді, гамір стовпища, сміх блазнів, плач знедолених. Цей ярмарок життя крає серце невільникам...

Шота тримає Івася за петельки і щось йому шепоче, шепоче... Івась співає жалібно пісню...

Дует: один співає, а інший ніяк не вибалакається, але мова в обох про одне – мабуть, скарга на свою недолю. Й вони, очевидно, розуміють одне одного...

...Нагорі, в “заведеній” Настасії Макарівни оркестр виконує веселий танок, а у трактирі грає – жалібно виспівує орган.

Звуки оркестра далі наближаються. Десь недалеко брязкають шпори.

До дівчат у святковому вбранні заходять драгуни, гусари, улани в черкесках. Танцюють самі і з гостями. То виходять із рядів, то знову стають на своє місце.

Катерина обтрушується і собі приєднується до дівчат. У неї – гарні зубки, очі сині, великі – затуманені сумом.

Дівчата бавляться: дзвякають шпорами, віддають честь, ходять строем... Військовики сидять, як стовбури, або танцюють, немов тепліні...

До кімнати Настасії Макарівни заходить жандармський вахмістр.

– Здравствуй, сестра... Как бог милует?..

– Живём – трудимся, бога помним, царя чтим.

Чоломкаються. Все це хутко. Діловито.

В салоні дівчата влаштовують парад. Дунька за головного командувача. Вміло перевтілюється вона в образ Миколи Першого... Його портрет, покосившись, самотньо висить на стіні...

Жандарм оглядає господарство сестри...

– Талантливые курвы...

– Рады стараться – по начальству равняемся...

– Да-а-а...

Поодиноці заходить цілий пікет жандармів. Із усього видно – не для розваги. Настасія Макарівна веде брата, за ним і “пальто” до чорних сходів, що спускаються вниз; сама палко береться за братову справу...

Внизу – наші “земляки”. Вони вже не плачуть (“Ех, до чорта все...”).

Івась “грає” на язиці...

Шота танцює... І здорово в нього виходить: гупає ногами – наче десять чоловік, дихає – так само за десятих... Лопоче скоромовкою – ніби тут справді десятеро... Він так захоплюється танком, що не бачить, як у трактирі все змінюється...

З усіх щілин, мовби таргани, лізуть жандарми... І хапають його друзів: Івася, інваліда-ветерана, робітників-машиністів із пароплава...

Шота знає вихід із такого становища: кидається на огрядного жандарма, вусатого унтера, й починає бійку...

...В “салоні” зчиняється переляк. Людей там небагато – всі біжать на гвалт. Настасія Макарівна не дозволяє полишати “роботу”...

В’яло танцюють.

Бентега. Допитливість.

Ноги витинають щось таке-сяке...

Захопленим людям надівають на руки кайдани...

Іншим заломлюють голову...

Шоту не хапають – його б'ють палкою, як худобу. І виводять за двері...

Він хоче, щоб і його залишили з товаришами, намагається пристати до них, але жандарм відтручує його вбік, одганяє геть: мовляв, який він арештант, він – полонений...

Шота вимагає від “Макаровича”, щоб йому зв'язали руки й забрали разом з усіма.

У трактирі вже нікого нема. А жандарм мовби не чує прохання Шоти. Грузин лається, як уміє, тупає ногами... Волає, мов божевільний, із піною на губах...

І плює жандармові в пику... Той стріляє йому у груди і відштовхує ногою від себе. Відвертається й наказує унтеру:

– Напиши: будучи арестован, пытался бежать...

* * *

...Заарештованих супроводжують тими ж чорними сходами...

Виводять на подвір'я.

Стихає гамір...

Ніч...

* * *

Під дахом із ліхтарями жандарми стережуть гурт... Двірники не знають, де подіти труп Шоти...

З горішнього поверха, з напівтемних вікон, виглядають дівчата. Нічнийчок-бликун хитає на стіні тіні.

Дівчата, в одних сорочках, тиснуться до луток... Стоять спокійно, такі нещасні й жалюгідні... Вони – без машкари...

Двірники носяться з Шотою – не знають, де його покласти.

* * *

...До гурту на подвір'ї наближаються двоє.

– Иван Твердохлеб... – вигукує жандарм.

Івась повільно виходить із-під даху. Тоді управитель пана Свічки Сидоренко хапає його за петельки, витягає на середину двору й дає ляпаса – з лівої і правої руки...

– Ти що це, скотино, мазниця чортова, в революцію носа сунеш? Зі своїм свинячим рилом у калашний ряд!.. Вранці хури додому йдуть – вони не мазані, воли – не чищені... – та в пику Івасеві раз і ще – вдру-ге...

Управитель перед жандармом ніби виправдовується:

– Ваше благородіє, це кріпак полковника Свічки, його помилково записали в бунтівники... Ось приїдемо на Україну – п'ятдесят усипи-мо, й увесь зіпсований дух із тебе вийде...

Катерина з вікна впізнає Івася...

Дивиться на нього...

Вона стогне, метушиться, хлипає... Не знає, як їй бути...

Сидоренко каже Івасеві:

– Йди, мурло, до возів... – а сам чимчикує за жандармом, очевидно, оформляти справу...

Катерина, в білій сорочці й у білій хустині, перетинає дорогу Івасеві. Він якось мало бентежиться... Лише, як і вона, незграбно подає їй руку:

– Дивись ти... Яка чудасія...

Довго не зводить із неї погляду, міняючись на лиці.

Катерина й собі, переживаючи, висне на його плечі, плаче здушено, тихо, навіть голосу не чути...

Нарешті Івась вертається до тями:

– Не ти перша, не ти й остання. Порядок такий... Уже палає зоря свободи (скористався словами Гаврилова). Я гадаю... Я нічого не скажу... Маю намір я... Треба йти до возів...

Валка, налаштована в дорогу, вже стоїть...

...Шота ще живий; він стогне, полишений між дровами, та незабаром умре, бо очі палають вогнем.

II.

Настасія Макарівна замислилась у ліжку. Їй молодий унтер, мов осуджений, скинув чоботи й сидить на постелі, чухає ногу ногою...

– А, ну их... – махає рукою Настасія Макарівна... Гладить руку унтера: – Не надо думать о них, мальчик мой хороший, мой непорочный, мой ангел чистый...

Кіт перестрибує чобіт зі шпорою, кидається за мишею...

Жандарм здригається...

– Не пугайся, родной мой... Это котик за мышкой... За бедной мышкой злой котик...

Поволі гасне світло в кімнаті.

* * *

– Мне так хорошо с тобой, мой светик... Хочется сделать... сделать для людей хорошее-хорошее... Я сама много претерпела, пока вышла в люди...

Вона тримає руку жандарма. І гладить її, доки настає цілковите затемнення.

...Ранком збираються всі... Радісна Настасія Макарівна:

– Девушки, сегодня вы отдыхаете или работаете на себя... Касса закрыта... Завтра домой, девушки, в Москву златоглаву...

* * *

Заходить піп, “уважительно” тисне руку замовниці молебня.

– Батьюшка...

* * *

– Батьюшка...

Він вбирається в епітрахіль.

– Благодарственный?..

– Благодарственный, батьюшка...

– Много, чай, взяли?

– Господь милосерден, заработали. Хозяину неубыточно.

– Бог труды человеческие любит... А какому святому?..

– Какому же?

– Пантелеймону... – каже Дунька. – Молодой, красивый... Строгий...

– Дура. Пантелеймон при зубной боли.

– К нашему делу он не касается...

– Сорока святым..

– Антонию. Он всегда рисуется рядом с голой женщиной...

– Бесстыжий и только... Служите самой пречистой деве... – розпоряджається Настасія Макарівна...

– Благослови, владыко...

Настасія Макарівна хреститься...

Всі дівчата запопадливо моляться...

Катерина думками десь далеко-далеко...

* * *

Все “заведеніє” дякує господу бога за добрі діла на Нижегородському ярмаркові...

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

I.

На екрані:

“Гуниб взят – Шамиль разбит. Поздравляю кавказскую армию. Князь Барятинский”.

* * *

Танок грузинів.

Ставши в міцне коло, щільно притиснувшись тілом, чоловіки, вбрані в національну одіж, рухаються в танці, й той бурхливий вир набуває дедалі швидших і швидших обертів... Ось вони, люди й музика, зливаються в єдину масу і, здається, вже не зупинити й не розірвати запального кола.

Й команда “Пороть” лунає як щось незбутне...

* * *

...На горі приви́дом Івасева хата. Він стоїть біля пустки у драній солдатській шинелі. На мить завмирає.

З озера долинає сумне жаб'яче кумкання. Від палацу на пагорбі чути радісну музику. Гримить оркестр, його пересилують вигуки: "Ура!", "Ура!", "Ура!".

Марш змінюється вальсом – сумним, ніжним, зворушливим.

Знову: "Ура. Ура. Ура".

Алаверди – й лезгінка.

Ще бадьоріше, захоплено:

– Ура. Ура. Ура. Ура!

Там, унизу, видно палац полковника Свічки. Біля кухні, в пітьмі, полонені грузини звантажують зі своїх поранених плечей кошики – принесли продукти.

З недалекої тераси долітає розмова. Князь Дадіані змащує патріотичним елєсом душу зореносного "героя":

– Ваше превосходительство, издавна вольные кавказские народы стали наслаждаться свободой только после покорения их русскими...

Полонений грузин хрипить од напруження, витирає піт:

– А щоб ти вдавився, собако...

З тераси зовсім зблизька:

– Ура. Ура. Ура.

Полковник Свічка переповідає військовій пригоди. Слів не чути, але з тону знати, що про радість перемоги. А то раптом закипає в ньому лють од згадок про поразки.

Сердита мова:

– По колени бредём в крови... У-у, собаки... Какой они достойны мести...

Пр'яний, Свічка підхоплюється із крісла, кричить, тупає ногами, заплинається від люті:

– Пороть... пороть. Спустить шкуры...

Це – команда. Соцькі підходять до Хорави та його товаришів і зніжковіло, звично-мляво, пропонують:

– Ходімо...

Грузини залишають роботу і скоряються.

Йдуть, витираючи піт і кров із брудом пополам; хтось тихо лається:

– А щоб ти здох, собако...

Прокіп наказує всоте:

– Хведоре, ти ж гляди, бий та не давай кричати, а то княгиня квола, почує – може вмерти...

* * *

На горі, під хатою, стоїть Івась.

На присьбі сидять кілька солдатів-інвалідів. Нерви в людей кепські; при місяці добре видно, що в них на щоках бринять сльози... смикаються губи...

Звуки внизу поволі завмирають.

Палац...

Сад...

Озеро...

Тополі.

Під місяцем вони як на долоні.

Івась поправляє шинелю і сторожко спускається вниз.

II.

Музика і п'яні голоси в палаці вщухають.

Місяць уже високо в небі.

Івась з'являється в саду біля озера...

Над водою снується туман. Десь поблизу в імлі стьобають лозини.

Івась підходить ближче...

То кріпаки – бородаті дядьки із суворими, розумними обличчями...

Вони діловито ляскають лозинами по воді.

– Що це ви робите? – запитує Івась, але відповідь чується не відразу; один, не обертаючись до нього, мимрить:

– Жаб лякаємо, щоб не кричали, коли пані сплять.

І лозини знову працюють...

* * *

На екрані:

“Малороссия – страна поэтическая и оригинальная в высшей степени... В.Белинский”.

* * *

– От що... слухайте... – каже Івась. Кріпаки повертають голови. – Лякати треба й лякати будемо, та не жаб... Жаби перед нами нічим не завинили, хай собі кричать...

Дядьки прислуховуються... До того ж, вони бачать, що за Івасем стоять ще люди, й усе поважні...

Один кріпак не перестає стьобати, але вже не з усієї сили...

Потім лозини зовсім не ворущаються – залягає мертва тиша...

* * *

Раптом якась жаба подає голос. За нею – друга, третя... Потім – уже цілий хор.

Плутаючись у жабуринні, жаби пливуть до місяця.
Витріщаються з води...
Зчиняють несусвітній лемент...

III.

Пан Свічка виринає з подушок. Байдуже дивиться на людей, що його оточили...

– Вы чего здесь? – питає він без здивування.

Кріпакам поміщик уже не здається ні страшним, ні величним. Адже вони сприймають пана – окремо, а його мундир із цяцками окремо...

Волосся на голові у полковника стирчить, мов пір'я...

Івась, хоча з вигляду малий такий, простий і непоказний, має за собою силу правди й заходить із нею до пана. Кулаки в нього стискаються від гніву... Губи сіпаються... Але в поведженні він стриманий – надзвичайно стриманий...

– Прокофей, – кличе Свічка.

Тиша.

Невдовзі Івась відповідає:

– Його немає...

– Я Григорий... Федор... Евдоким... – після тривалої паузи: – Сидоренко... Позвать Сидоренко...

Управитель Сидоренко мовчить, бо під арештом.

Мовчить і великий сумний палац.

Під арештом – сад із статуями, водогроями, озерами, гротами, альтанками.

Скрізь чатують озброєні селяни. І очолюють їх справжні люди війни та ще й голодні. Вони бачили ці дива й виконують своє завдання вміло і спокійно.

Свічка мовби просинається...

З усіх кімнат визирають і вилазять роздягнені пани...

Генерал Ладанський зі свічкою, пістолем і без штанів виходить на середину зали. Широко розставляє ноги, зводить пістоля, озирається...

Мовить:

– Ваше превосходительство, вы перепугаете дам... Графиня может умереть от испуга: – Він боязко оглядається...

Пан Свічка ще раз питає в селян:

– Чего вы пришли?..

Івась упритул підступає до нього:

– Рядовий Ніколай Гаврилов просить нагадати вам, що революція таки немінуча... Просить сказати вам це вашою мовою... – і дзвенить ляпас; він перегукується луною в горах. Відгомін котиться порожніми залами та довго не змовкає й переливається під високими стелями...

– Так я оце і прийшов... А вони подивитися...

За всіма спостерігають жінки з дітьми.

– Мерзавці! Мерзавці... – жбурляє пан подушки, галасує, верещить.

– Ваше высокоблагородие, – прохає хтось, – тише; графиня может испугаться и умереть...

...На озері весело й вільно кричать жаби. Ніхто їх не стьобає – вони витріщуються на місяць. В очах у них виграє заграва пожежі...

І у свічаді озера відбивається чорний дим і полум'я. Жаби заводять радісний хор.

* * *

Сходяться люди. Звідкись з'являються озброєні... Настрій у них бадьорий, бойовий...

Зринає пісня – сама співається... Вона з мандрівки, з Волги... “По кремнистому берегу Волги-реки...”

Навколо палацу діловито ходять кріпаки – зосереджені, похмурі...

– А що ж, Івасю; що ж далі? – питають.

Відповідає Івась:

– Далі? Будемо битися. Не подужаємо – дарма... Хоч би що... Уже сходить зоря свободи...

Пани вистрибують із вогню. Івась закликає кріпаків:

– Та не пускайте ж ви їх... Куди вони?..

І селяни махають на них руками, кричать:

– Куди ви? Назад... Назад... – і з вилами прямують до них, і ті кидаються в полум'я.

Кріпаки доглядають пожарище, підгортають головешки, час од часу вигукують:

– Назад... Назад... Куди ви?..

І їх, людей, дедалі більшає...

Наростає пісня... Вона котиться хвилями дужче й дужче – над усією “бедной Рассеей”, кличе людей проти панів, гукає хазяїна:

“Сосчитай лучше ты, борода-грамотей,

Сколько сложено русских костей

По кремнистому берегу Волги-реки,

Нагружая твои сундуки...”

* * *

**ЛІТЕРАТУРНА
ТАЛАЛАВЩИНА**

Юрій Дзюбан

Талалаївська земля

На півдні Сіверського краю
Течуть Роменка й Лисогір.
Появу тут я зустрічаю
Ранкових і вечірніх зір.

О, талалаївська земля,
Багата і чарівна,
Я хочу, щоб твоїм ім'ям
Гордилась Україна!

Звідсіль, від отчого порогу
Відомі люди в світ пішли.
За це ми щиро вдячні Богу
І талалаївській землі.

О, вікопомна ти земля,
Співоча й мальовнича,
Я знаю, що твоє ім'я
Пройде через сторіччя!

В роки випробувань війною
І відбудови час складний
Ішли в перед сини-герої,
Щоб розквітав край чарівний.

О, талалаївська земля,
Звитяжна й героїчна,
І кожне славне в нас ім'я
У пам'яті навічно!

Ми газ і нафту добуваєм,
Шануєм хліб понад усе,
Свою ми землю прославляєм
І їй співаємо пісень.

О, талалаївська земля,
Квітуча і чарівна,
Нехай завжди твоїм ім'ям
Гордиться Україна!

* * *

Вірш про матір

Мати моя – вона символ країни,
Немов солов'я спів чи грона калини.
Таких матерів в Україні багато...
На жаль не побачив цього її тато.

Він був комісаром іще в громадянську,
Свідомо відстоював владу радянську.
Прийшли серед ночі його і забрали,
А вдома на нього чекали, чекали...

Мати моя – вона совість епохи,
Чужого для себе не брала ні трохи.
Потрібно було – ще й своє віддавала,
Добро у душі для людей завжди мала.
Згадає про голод, війну, шістдесяті,
Як дружно жили, хоч були й небагаті.
Мірилом всьому тоді був трудодень
І люди на совість робили щодень.

Мати моя – вона доля народу.
У полі й на фермі від роду.
Щоб грілись – солону палила в печі,
Сорочку й рушник вишивала вночі.
Натхненна у праці була й одержима,
Терном поросла материнська стежина.
На долю свою вона не нарікала,
А пісню співала – усіх чарувала.

Мати моя – вона гордість для сина –
З тих пір як під серцем мене ще носила.
Колись в молодій краса була й сила,
А нині у мами голівонька сива.
І я перед матір'ю завжди в боргу,
Її, скільки зможу, розвію журбу.
Для кожного з нас рідні мами найкращі,
Тож хай вони будуть із нами у щасті!

* * *

Зустріч із школою

Здрастуй, школо моя!
Тут навчавсь колись я,
Оцим садом блукав,
Дунав, мрія кохав.
Творчий твій колектив
Впродовж довгих років
Сіяв вічне зерно,
Щоб воно проросло.
Переживши війну
І пожежу сумну
Ти навчала дітей –
Нині знаних людей.
Розлетілись вони,
Твої дочки й сини,
Мов пташата малі
По планеті Землі.
Це ж твої вчителі
Підказали й мені
В житті стежку знайти
І по ній твердо йти.
Хоч невпинно йде час,
В селах меншає нас,
Та ти, школо, тримайсь,
Вчи дітей, не здавайсь.
Твій малиновий дзвін
Хай окрилює він
Юних цих соколят,
Що в шерензі стоять.
І ми будемо жить,
Рідну землю любить,
Щиро долю благать,
Щоб сюди завітать.

* * *

Михайло Барвінок

РІКА ЖИТТЯ

Триптих

1

Між берегів життя тече ріка так швидко,
за витоком мілким зроста у хвилю грізну
на вирах, крутежах і на порогах, звідки
до пристані вже крок і до святої тризни.
Між берегів ріка бурхлива і неспинна
і весел не дає, і не пускає в човен,
здійма дев'ятий вал і підганяє в спину
у чорну глибочінь, не знявши з рук окови.
Ох, не біжи, ріка, життя, на мить спинися,
каліч, карай, топи – та не пірнай з мостами.
Дай перейти по них і дай хоч надивиться
на мальви під вікном і дай обняти маму.
Ох, не спіши, життя, дай вволю набродиться
по витоку ріки і долю відшукати.
Нехай хвороби, біль, страхи – а ти спинися!
Хай друг – у спину ніж, моїм хай буде катом,
я витримаю все: біду, і зраду, й плітки,
я все пройду: пороги, вир і хвилі грізні.
Ти тільки зупинись, не мчи, життя, так швидко
до пристані за крок і до святої тризни.

2

А я – у дощ,
у спомин про дощі,
де намокав
і не промок до нитки.
А я – у сніг,
в мороз, що аж тріщить,
на босу ногу
й на плечі ні свитки.
І що мені
ці віхоли снігів?
Я в них вчуваю
солов'я на вишні.

І що мені
гнів грозяних богів,
коли й без них
покараний Всевишнім?
Я по стерні
до крові, до кісток
здираючи
і шкіру, і мозолі,
через ріку
нехай зрива місток,
захльобуючись, вплав
і через болі
я допливу,
я догребу, дійду
в моє дитинство,
в хату на осонні,
до солов'я
в вишневому саду,
до мами й тата
в образі іконнім.
Де в райдугах
сміялися дощі,
де мокли ми
й не вимокли до нитки,
не змерзли у мороз,
що аж тріщить,
з ногами босими
і на плечі ні свитки.
І я спішу
крізь пам'ять навпрошки
туди, де щастям
пахне до нестями,
в забудь-траві
іще знайду стежки,
поки веде мене
за руку мама.

3

До мене пам'ять промовля
і кличе за собою
в криничну пісню журавля

від хати під горою.
І тихо плачеться мені.
Чому? І сам не знаю...
Вже матінка на полотні
сорочку дошиває
і у руці коротку нить
доточує роками,
що залишилося їй жить.
Не поспішайте, мамо!
Так гірко плачеться мені,
що шити не умію,
що у причілковім вікні
старенька свічка тліє.
Ще не зітліла, ще горить,
не згасла в краплі слізній,
в останній іскрі полетить
на зов криничний пісні.
І від хатини задзвенить,
якої вже немає,
і спомином доточить нить,
що пам'ять вишиває.

Йшов 33-й рік...

Пам'ять без берегів,
як океан безкрайній...
Посеред всіх життів
матері син останній
прямо край жита впав:
“Житечко, хочу їсти,
дай колосок на тісто,
щоб я не помирав”.
Хліба просив і долі,
та у житах стеріг
і не пускав у поле
кат-тридцять третій рік.
Хлопчик іще благов,
й сині його очиці
світ обняли, як птиці,
світ їх, як птах, обняв.

Стало враз тихо-тихо,
лиш колосок ридав,
і жирувало лихо
поміж густих отав.
Цвіт синій над полями
згаснув, зів'янув, згірк.
Він був останній в мами
у тридцять третій рік.
І у ряду – останній
серед могил-могил.
Цей океан безкрайній
змірять немає сил.
І ні хрестів, ні знаків.
В пам'яті - інший код:
цей океан наплакав
мій – не чужий – народ.
Не осушити хвилі,
не переплеть повік.
Всі – у одній могилі.
Йшов тридцять третій рік...

Зустріч

Дід-сама мудрість зустрівся учора.
“Здрастуйте, діду!” – не чує, мовчить.
Та й повернув до прадавнього двору
й заціпенів – видно, діду болять:
“Люди, за що мені кара небесна?
Йшов до хатини – хатини нема.
Кличуть гаї солов'ями у весни,
а обнімає за плечі зима.
І ні душі, що б могла подать руку,
глянути страшно – немає села,
і ні вікна, щоб на вогник постукать.
Стежка, куди ти мене привела?
Цвинтар на цвинтарі... Похорон... Села,
як на Голгофу, з хрестами ідуть.
Хати розхристані. Морок. Пустеля.
Слово на прив'язі – слова не чуть.
А у селі, що цвіла за гаями,

пісня лилась під хороше вино,
 і не бур'ян – колосилось полями
 чисте, як совість, пшеничне зерно.
 Боже, за віщо нам кара небесна?
 Сіємо кривду – збираємо зло.
 З правди пов'яжеш колись перевесла?
 Спить Україна... Вмирає село...”.
 З торби набрав дід у жменю пшениці,
 кинув у землю: “Щоб колос зійшов
 та було з чого спекти паляницю”,
 і сама старість на цвинтар пішов.

Дорога на Січ

Сон у сон, день у день, ніч у ніч
 крізь роки, крізь віки навпростець
 вороним, ще баским, мчу на Січ
 козаків піднімати на герць.
 А назустріч, неначе ті пси, -
 людолови свої і чужі
 на арканах ведуть у ясир
 юних дів і найліпших мужів.
 І ведуть день у день, рік у рік
 всіх-усіх із села... хіба – мрець.
 Тим ясирам я вже втратив лік,
 бо лечу крізь віки навпростець.
 Й де не їду – лише димарі,

із яких навіть дим не димить,
 і могили на братській горі,
 і в одній із них Байда лежить.
 І ні вранці, ні вдень, ні під ніч
 не напне він у чайці вітрил.
 Треба їхать, бо так – клич не клич –
 не піднять козаків із могил.
 І тому по дорозі курній,
 людоловам і зайдам опріч
 на баскім вороному коні
 я лечу у козацькую Січ
 сон у сон, день у день, ніч у ніч.

* * *

Як пові віршем капежу від зимової прози,
 і пташине крило березневу розкриє блакить,

як заплачуть сніги, і з дахів заридають морози, –
 я на землю впаду і спитаюся як мені жить.
 Я її обніму від порога до крайньої хати,
 від шляхів, що пройшов, до іще нездоланих доріг.
 Я її обніму: полюси мої тут і екватор,
 і судьба, і сміхи, і жалі, і любов, і мій гріх.
 Обніму, притулюсь, і сльоза моя вдарить об тишу:
 ми розкажем серцями усе, що не можуть слова,
 ми розкажем любов'ю – і голос її не притишим,
 і, як ніжна розмова між нами, проб'ється трава.
 І заплачуть сніги, і з дахів заридають морози
 і пташине крило березневу осяє блакить,
 і повіє віршем капежу від зимової прози,
 як в землі наберуся я сили, щоб жить і любить.

Столиця світу

Столиця світу – Приведмежжя:
 Роменка загляда в лісок.
 Колиска трав – лугів безмежжя
 і ненатоптаність стежок.
 Хатина біла під горою,
 стіжок отави в двір забрів,
 і мама босою ходою
 збирає роси вечорів.
 А у яру табун туману
 джерельну воду п'є з криниць,
 дівчат до лісяного тину
 скликає пісня вечорниць.
 Вставали весни проліскові,
 літа у сяйві блискавиць,
 крилом високої любові
 летіли в осінь зграї птиць.
 І я із ними... Щоб вернутись
 напровесні на цей поріг,
 на землю цю і пригорнутись
 до ненатоптаних доріг.
 Усе мені тут любе й миле,
 тут першокрок мій, першобіль,
 тут крила набирали сили,
 тут хліб святився, я і сіль,

і пшениці росли до неба.
В мені – землі цієї кров,
на ній я не трава-нетреба –
її сльоза, її любов.

* * *

Зима... А що – зима?
Аби у серці – літо,
аби в душі – весна
і повинь у очах,
аби любить, хоч мить
й на мить не розлюбити
хатину, до якої
вертаєшся у снах.
Аби зайти до неї,
надіть на виріст шиту
сорочку ту родиму,
з якої в люди ріс,
й доточену роками,
що залишилось жити,
і, ставши на порозі,
своїх не стримать сліз.
Щоб повнилася річка
з крутими берегами,
із назвою їй Пам'ять,
несла тебе й несла,
де ти – іще дитина,
і де сміється мама,
і де нестримна течія
і човен в два весла.
І що тоді зима?
Лиш – грудень-січень-лютий.
І що тоді зима,
коли ріка біжить?
І що тоді зима,
коли у серці – літо,
а у очах – весна
і хочеться любить.

* * *

Сум'яття

Пам'яте незрадлива,
хочеш того чи ні,
шлях покажи крізь зливи
у найясніші дні,
де гартувавсь у маї
на молодих вітрах.
І так ніщо не лякає,
як незборимий страх,
що тепер із порога
перед тісних дверей
не поведе дорога
у перебутній цей
світ до безмеж безмежний,
де ти щасливим жив
і набиривсь бентежних
всепереможних сил.
Щастя тоді святого
пригірщ була – не більш.
Ну, та, і слава Богу,
бо вистачало на вірш,
а не на прозу, позаяк –
то суєта-суєт:
кожний в житті – прозаїк,
а у душі – поет.
Серцю б і зараз – пісні
і захмелить від вина,
і щоб любові пізня
не відцвіла весна.
Але нап'єшся браги,
вичавить серце сльозу
і не стає відваги
вийти нарзпаш в грозу.
Кутаєшся у прозу,
вірш – недосяжний політ,
душу січуть морози,
і... опадає цвіт
на нерозкриті двері,
щоб відшукать не зміг

в світ цей, такий химерний,
пам'ятнішу з доріг.
І у осінню зам'ять
просиш: прийди, прилинь
віршем до мене, пам'ять,
і залишиш, не покинь.

Біля обеліска

Під могильною плитою, мов живі,
обнялися побратими бойові.
Їм не спиться, їм не сниться... Це – не сон.
Це в бою стікає кров'ю батальйон.
Ще стріляє, не здається, ще живий,
не схиляє перед смертю голови.
Ще воює за дітей своїх і жон,
ще в обіймі у комбата є патрон.
І завдання в батальйону надпросте:
не пустить ворожі танки, і про те
їм наказувать не треба. Це – святе:
у комбата за рікою син росте,
і чекають на заплаканий поріг
матері їх із розстріляних доріг.
І воює, не здається у полон,
і вмира за сина й матір батальйон.
Поки є патрон останній, – ще живий,
не схиля комбат своєї голови.
І не бачить, зупинивши кулі свист,
що піднявсь за батька син на повен зріст.

22 червня...

Двадцять другого червня сорок першого року
на світанку в неділю о четвертій нуль-нуль
в безімення своє у житах синьооких
падав перший солдат під розливами куль.
Я читав це у тата на кожній шраміні
від осколка, де болем цвіла сивина:
двадцять другого червня о четвертій годині
життя в груди навиліт розстріляла війна.
Я читав це у тата на кожній сивині,
я читав по руці, що взяла автомат:
двадцять другого червня о четвертій годині
йшов у подвиг солдат й не вертався солдат.

Я читав по душі, що знайшла свою долю,
де на сонці рясні половіли жита.
Впав у жито солдат, обіймаючи поле,
і у серце йому життям колос вроста.
Я зберу його весь по маленькій зернині,
спечу хліба на стіл, вип'ю чарку вина:
двадцять другого червня о четвертій годині
почалася війна.

На могилі у батька

Я прийшов до Вас, тату, поговорити,
уставайте та сина виходьте зустріти,
уставайте та підемо сіяти жито,
щоб було легше жити.
Уставайте та плугом освячуйте ниву,
де вітри чешуть коням скуйовджені гриви,
та купайте рілля у сльозі незрадливій,
що її жде, як зливу.
Та посієм, та сядемо сходів чекати,
та озветься з порога старенької хати
і з серпом у руці вийде житечко жати
наша стомлена мати.
Буде хліб на столі, буде святість у домі,
буде пісня весняна в осінньому гromі,
буде тісно думкам, і не стихне розмова
до останнього слова.
Тільки вийдіть назустріч мені за ворота,
тільки станемо серцем до серця навпроти:
я прийшов до Вас, тату, поговорити,
щоб було легше жити.

Сон про рушник

Я бачу сон: при каганці сліпому,
коли давно в роботі день згорів,
рушник так просто вишиває мама
під тихий сум осінніх вечорів.
На ньому зорі, як у неї очі, –
до болю теплі і живі до сліз,
журбу ховають у змілілу річку...
й чи то вони, чи плаче верболіз.
До нитки нитка хрестиком і гладдю

так просто вишиває, для душі,
свою чи долю, чи недолю мама,
з якої, вмієш, хоч роман пиши.
І вже коротка, ой, коротка нитка
в руках у мами на увесь рушник.
І я боюсь, боюсь проснутись швидко,
й моя сльоза зривається у крик.

* * *

Довкіл осі своєї крутиться земля,
а мені, наче, що навколо мами.
Я бачив це, як був ще немовлям,
я бачу це, позначений роками.
Я чую, як стирається та вісь
і хочеться землі лягти спочити.
А мама – ні, вона, як і колись,
вона ніяк не може постаріти.
А мама – ні, у неї ж восени
ще стільки недоробленого діла!..
Скидають листя сильні ясени –
мабуть, його тримати їм несила.
Я бачив це, як був ще немовлям,
я бачу це, позначений роками.
Ніщо не вічне: батьківська земля,
ні хата отча... Вічна тільки мама!
Вона мені і храм в душі зведе,
і згоїть в серці незагойну рану.
Ну, а якщо в м'яку ріллю впаде, –
до сонця ясним колосом устане.

Не покинь...

І від сходу, й до заходу сонця,
від “прощай” до “не кидай мене”,
від тремтіння сльози на долоньці
моя, мамо, любов не мине.
На межі, де кінчається слово
і зривається в морок ночей,
я молюся: була б Ти здорова,
світи шлях мені сяйвом очей.

Я молюсь, щоб вони не згасали,
гріли серце в самотності дні.
Мамо-мамо, якби ж то Ти знала
як без Тебе лишатись мені?!
Як без Тебе і холодно, й сіро
стане в хаті, мов на чужині.
Мамо-мамо, негаснуча віро,
як же бути без Тебе мені?!
Не спіши, у нас довга розмова,
чуєш, мамо, без мене не йди!
По містку, де зривається слово,
на той берег ріки проведи.
І отам, на останньому кроці,
зупинися і трохи спочинь.
Не покинь мене, ма', на цім боці,
не покинь мене, ма', не покинь...

* * *

А, може, й не було, а, може, і було:
стояв веселий сад і біла хата в ньому,
і все навкруг цвіло, і все навкруг жило:
і яблунька мала, і сміх щасний у домі.
А, може, й не було... А чи таки було?
Вколисуючий спів для сонного маляти,
і чув ту пісню сад, і яблуньки стебло
тяглося до вікна і укладалось спати.
І бачилось обом, дитяті і стеблу,
як весни перейшли дощами і громами,
й пізналося обом, людині і зелу,
що тільки й світу у вікні – щаслива мама.
Спинавсь до неба сад, і діти в нім цвіли,
ясніли дерева, кохаючись у цвіті,
а стежки споришем до хвіртки заросли,
пішли по них батьки й згубилися у світі.
І де тепер шукать, і де тепер знайти,
як яблуня – німа, схиля додолу віти,
і як життя прожить – не поле ж перейти,
і мамине лице зустрінуть-не зустріти?
А вже весна цвіла, а вже літа пройшли,

і покотилася антонівка у осінь.
 За руки взявшись, роки поле перейшли,
 до крові постиравши ноги босі.
 І, може, й не було. Та ні, таки було:
 стояв веселий сад і біла хата в ньому.
 І все навкруг цвіло, і все навкруг жило:
 і яблунька мала, і мамин сміх у домі.

* * *

Не зрадь мене, світлая доле!..
 Ти, може, цим тільки й жива,
 що ось воно – батьківське поле,
 і я на нім – новий жниввар.
 Досіявся тато до краю
 і ліг в борозні, де межа,
 по ній, як в трьох соснах блукаю,
 іду, як по лезу ножа.
 І болем мого стоголося
 торкаюсь святої землі
 й важкого, впрозолоть, колосся,
 яке проросло з мозолів.
 І по заповіданій волі
 іду у жнива, як на рать.
 Дай серп мені, світлая доле,
 і сил отчу ниву дожать.
 Опісля розкажем поволі,
 нічого в собі не втаїм, –
 і дихання отчого поля
 зіллється з зітханням моїм.

Слід на землі

Я – свіча. Я горю. Я колись догорю.
 Може, й завтра свою борозну доорю,
 й замість себе за плугом, де пахне стерня,
 моє Слово пуцу поганяти коня.
 Ну, а сам я комусь нагадаю зорю.
 Відсвічу. Відлечу. Упаду. Догорю.
 І, як слід на землі, озоветься зерням
 й проросте моє Слово на заході дня.

Поетові

Ідеш по життю, стерши ноги до крові,
і крил не розгорнеш, щоб птахою стати.
Ідеш, як сліпець. Поводир – твоє Слово
і мамина пісня із білої хати.
І скільки тобі до кінця твого поля?
Чи шлях добігає, чи на півдорозі...
Поете-поете, така твоя доля:
воскреснуть віршем після смерті у прозі.

Ще не вечір

Ще і бистра ріка, і глибока,
іще весла не вмерзли у воду,
іще помисли серце високі
у хмільному цілунку знаходить.
Іще ранок миліший за вечір,
ще веселка над зливою сяє.

Твої руки лягають на плечі
мої стомлені, й миті ці раєм
видаються. І в люті морози,
що мостам ніби вигнули спини,
ще травневі вчуваються грози,
спопеляючі слід хуртовини.
Ще в калюжі купаються зорі,
солов'їна соната не пізня,
у бурхливе житейське море
сльоза котиться чиста не прісна.
Іще хочеться гімн заспівати
всепрощенній великій любові.
Ще багато так треба сказати,
ще останнє не сказане слово.

* * *

Олександра Гостра

ІЗ СЕРЦЯ ТИ МЕНЕ НЕ ВІДПУСКАЙ

* * *

Ця осіння любов як остання в саду хризантема,
Що із мертвого листя рожевим світанком бринить,
Приморожена ледь-ледь всіма пелюстками завмерла
І у кожній надія на сонячний день ще тремтить.

Ця осіння любов до безтями п'янить мої губи
І рясним жовтопадом шалена кружля заметіль.
Чи тебе, чи мене, чи обох вона разом загубить,
Бо ж на сході - зима, а із нею розлуки і біль.

Ця осіння любов не збагну як у серце засіла,
І тепер воно дужче з роками щемить.
Я не ждала її і зовсім не хотіла,
Та без неї мені, як у морі без берега жить.

Ця осіння любов так по-юному терпко-невміла,
І у вальсі кружля, і у зливах осінніх шумить.
І мені зупинити її, навісну, вже не сила,
Бо я з нею учуся як вперше любить.

* * *

Все зміниться колись, колись переболить...
І буде листопад ловить останню мить,
А потім – до зими нам пішки, не конем...
І витримаєм все, і все переживем.

І стрінемо, як всі хвилину ту і час,
Коли не повернуть ані життя, ні нас,
І очі відгорять, і серце відболить,
І вже ніхто за нас не буде так любить.

* * *

Задощило весняним болем...
Ну, чому, ну чому, ну чому?..
Я їду цим незораним полем
Навпростець через біль і пільму?

Не питаю людей доріжки,
І давно вже не мрію про щастя...
Якщо любиш мене, хоч трішки, –
Руку дай мені, **щоб не впасти...**

* * *

Не відпусти мене із свого серця,
Допоки я живу – не відпусти...
В очах Твоїх – безпристанних озерцях,
Те, що мені, нікому не знайти.
Радію – як небесно так сміються,
Печалюсь – коли сливами в траву
Чи розпачем - здається розіллються...
О, Боже мій! Та я у них живу!
В очах Твоїх, де буднів сіра злива
Хлюпоче через вінця все – і край!..
Із наших днів, де ми удвох щасливі,
І з серця ти мене не відпускай...

* * *

Мое щастя – вечірня роса,
Заіскриться сріблясто-чисто,
Я – босоніж в оте намисто...
Де й поділась його краса...
І я знову, як всі, під сонцем –
У тугеньких своїх черевиках...
Зачиняє вітер віконниці,
Хоч і літній день завеликий.
Жду... Роса вечорова розгубить
Ще жагучі свої краплини...
Обійняти б, та приголубить,
І – до вечора б, до загину...
Ні! Не буду! Святою й грішною
Своє щастя в росі ховатиму...
Вже ніколи не стану іншою,
Вже нікого так не кохатиму...

* * *

Тіні зірок

Ми учора були молоді,
В заметілі шукали сліди...
Та в короткому цьому житті
Нам за руки узявшись не йти.

Ти – один, я – одна, та нічна тишина,
Та ще тисячі наших думок ...
Не твоя, не моя, і не наша вина –
Ми з тобою лиш тіні зірок.

Нам учора всміхались зірки,
З них у кожної доля своя...
Не залишу твоєї руки,
Та ніколи не буду твоя...

Ти – чужий, я – чужа, та трепече душа,
Та гаряча сльоза із очей...
Не вода, не роса, а вино із ковша
Розхлюпоще зірки тих ночей.

Нам учора сади розцвіли,
Захмеліли ми в них без вина!
Ми не просто були, ми жили!
Мій один, і я в тебе одна!

Ти не – не мій, не твоя, і не наша зоря
Нам освітлює кожен наш крок.
Ще не синь, не моря – під ногами земля,
Ми на ній тільки тіні зірок...

* * *

Олександра Гостра

ПЕРЕХРЕСТЯ

Збиралася як на побачення. Хоча, чому як?.. Це і було побачення з ним. Він викликав її зустрітися судовою повісткою, за отримання якої Оксана старанно розписалася. Кілька років вона чекала цього моменту. Бувало, нестерпно хотілося аби він швидше настав, а бувало інакше – хотілося щоб Андрій приїхав і залишився. Вона б могла простить... Такими вечорами Оксана стелила ліжко на двох, на всяк випадок, і уявно малювала зустріч. Він обов'язково знітиться на порозі – як не як, а причина на те є, бо з чужою жінкою живе, не з рідною. Сашко кинеється батькові на шию і вона, нічого не розпитуючи, запросить його вечеряти. Тепер вона мовчатиме, вона про все мовчатиме, тільки б він залишився. Вона не вимагатиме від нього каяття і обіцянок на вірність, вона любитиме його таким, яким він є...

Та він не приходив. Навіть коли по телефону говорив із сином, не кликав її. І от вона не витримала, вихопила в Сашка трубку і такого йому наговорила! Він сам і привід тому дав. Зовсім випадково зустріла його в місті з новою дружиною і вперше побачила її зблизька. Та навіть там дивитися! Поряд із нею, красунею, суперниця – ніщо, така собі сіренька мишка. Як могла йому не сказати про це?! Та він ні, щоб нормально вислухати, а швиденько подав на розлучення.

...Другу подушку з ліжка Оксана закинула в шафу. Здавалося, більше нічого в цьому домі про нього не нагадувало.

Довго примірялася перед дзеркалом, хотіла мати найкращий вигляд. Нафарбувалася, зробила зачіску і замиливалася собою. На якусь мить навіть забула куди збиралася. Та в нього ж, глянувши на неї, дух захопить! Нехай почухає потилицю! Він ще так шкодуватиме! Ще він проситиме її!

Гордо й упевнено зайшла до суду, де чекав він. Привітався сухо, і Оксана устигла помітити, що він найменшої уваги не звернув на те, як гарно облягала її нова сукня і як до лица була їй ця зачіска. Її ображене ество скипіло, якусь мить хотілося сказати йому щось таке прискіпливо-образливе після чого, зазвичай, як то було колись, Андрій намагався себе реабілітувати в її очах, та схаменулася. Так було колись. Ще кілька хвилин і розірветься назавжди ота ниточка, що пов'язувала їх майже десять років. І вже найменшої надії на його повернення.

Андрій стояв так близько, що вона відчувала його подих. Він не відводив і не ховав очей, він ніколи не ховав від неї очей і цим завважав їй говорити. Оксані завжди здавалося, що він просвічує її своїми очима, як рентгеном. Вона ніколи не вміла його просити, вона постій-

но наказувала йому. Здавалося, він звук до цього і якби вона не наказувала йому після чергової сварки піти геть, він нікуди б і не пішов...

Що він хотів сьогодні побачити в її очах? Любов, страх, ненависть? У чім за кілька хвилин звинуватить її? Невже розкажу суду за ті життєві дрібниці, що ніби краплі дошу камінь, розрушували їхнє спільне життя? А що, коли забувши про власну гордість, попросити його почати усе з початку. Колись він міг після сварок сам просити її про це, врешті бути “меншим” і винувато пригортати її до свого плеча. Сказати тепер, що без нього їй одиноко й холодно в домі? Як відважитись? А тим часом їх покликали до залу.

Оксані хотілося заплакати, та на кого вона буде схожою, коли по обличчю розбіжиться фарба? Ось уже і слово надають позивачу. Серце калатається, як не вискочить. “Ми просто чужі люди, ми давно чужі з цією жінкою... Ми не змогли бути рідними і вже не зможемо...” – як просто прозвучав вирок із його вуст. Цим сказано все. Оксана просто не може не погодитися з ним, бо він пристально дивиться їй у вічі, і збрехати вона не може.

Тепер і справді їм було не по дорозі. Він поїде у своє місто, а її лишатися тут. Тільки дійти до перехрестя – і кожен своєю дорогою. Мовчали, бо, здавалося, вже усе сказано. Вони і не помітили серед сторонніх людей на вулиці невеличке хлоп'я, що, аж згинаючись під великим ранцем, бігло їм назустріч.

– Татку! Мамо! Ходімо додому! – Сашко вхопив їх обох за руки і хотів прискорити крок. Та вони вже дійшли до перехрестя і зупинилися, а малий усе ніяк не хотів випускати їхніх долонь. Подивився на одного, потім на іншого, стиснув, що є сили долоні і ... заплакав.

* * *

Олександра Гостра

ПИРОГИ З КАПУСТОЮ

Ольга дуже любила готувати, особливо пекти. І все в неї виходило як у кращих ресторанах, хоча для цього ніде не вчилася, хіба, що у бабусі дівчинкою. А вже як заміж вийшла – чого тільки не витворяли її руки. Так привчила чоловіка до всього ласого, що буденну страву той і їжею не вважав. За п'ятнадцять років подружнього життя встигла добре переконатися, що шлях до серця чоловіка все-таки лежить через шлунок. Великі сварки, які хоч і не часто бували, та іноді трап-

лялися, завжди чимось смачним улагоджувала. Хоч і знала, що Олексій не правий, та добре обдумавши скандальну ситуацію, залишалася у ній меншою. А він тоді, як велика дитина, вминав пиріжки чи тістечка і старався чимось догодити, але пробачення не просив ніколи. Сьогодні пиріжки, його улюблені, із капустою, пекла удосвіта. Ще звечора була сердита на чоловіка – нагримав на неї хтозна і чого – сам із роботи повернувся пізно, та замість того, щоб допомогти, давай розказувати де, що у неї не так стоїть. І вона не із тих, що змовчують – розказала і йому що, де і не так. Гадала – і не розмовлятиме з ним, та чоловік теж не із простаків – знав, що шлях до жіночого серця лежить через ласку. До ранку все простила, і схопилася удосвіта, щоб насмажити його улюблених пиріжків із капустою. Поснідав і на роботу із собою узяв, поцілував, виходячи з дому:

– Ти у мене, Олю, просто чудо!.. – кинув уже з порога, ще й посигналив, коли вона зачиняла за ним ворота.

І скільки разів отак: зарікалася, що після сварки і не розмовлятиме з ним ніколи, та варто було чоловікові лише обійняти її, назвати ніжними словами, де й образа дівалася – такий уже у неї характер м'який. Певно, дякуючи йому, і жили вони душа в душу вже п'ятнадцять років, діток ростили, хазяйство вели. Жили непогано, навіть люди заздрили їм, бо все і всюди було ладом. Тільки іноді “добряки” доносили Олі всякі чутки про її чоловіка, мовляв, підгулює він добряче з молодими та цікавими. Оля на ті розмови не дуже зважала, але в душі іноді творилося недобре. Це тоді, коли чоловік, вгорнувшись у ковдру, засинав біля телевізора, нарікаючи на втому. Коли подібне чинилося місяцями, вона тихенько плакала в подушку, та ніде й нікому не видавала таких таємниць, чекаючи, що в якийсь момент Олексій знову перейде до неї у спальню, і знову буде все, як раніше. Якщо ж намагалася заговорити з ним про те, що люди балакають, він сердився: “Заздрять нам, так і балакають, а ти як дурна – послухай та поплач. Я вже не молоденький, це в тебе дурниць повна голова, треба менше людей слухати, своїм розумом жити!”

Зачинивши за чоловіком ворота, впіймала себе на думці, що сьогодні, хоч і вихідний, їй не хочеться нічого робити по господарству – гнітючий настрій, певно, після сварки, опанував нею. Сердилася на себе, що не може після образи ну хоч би день не говорити з ним. А то ж ні – швиденько годить йому! Дурна! Хотілося побути їй на самоті, і причина на те знайшлася. Після дощів росли гриби, люди вже мішками возили, а їй усе ніколи, і Олексій на своїй роботі безвилазно... За-

лишила дочок на хазяйстві, за торби – і в ліс.

Гриби, здавалося, самі стрибали у кошик. Ольга так захопилася ними, що незчулася, як зайшла далеко у ліс. Знала його добре, не боялася заблукати. І лише коли сонце перекотилося ближче до заходу, зупинилася й прилягла на осонні. Себе не слухала – слухала тільки ліс. Він шумів, заспокоював і заколихував. Чи то крізь сон, чи крізь шум дубів почулося таке жалібне: “Тьотю, допоможіть...”

Недалечко на пагорбі напівлежала дівчина, викинувши наперед розпухлу ногу. Великі голубі очі хлюпотіли сльозами від болю і розпачу. “Я заблудилася... а тоді стрибнула через рівчак і... ось...нога...ой, як вона болить... Я не знаю куди йти...”

– Не плач, я добре знаю дорогу, ми вийдемо,- втішала незнайомку Ольга, хоча, поглянувши на розпухле коліно, не могла уявити, як вони йтимуть.

– Я навіть плазувати пробувала, але не знала куди,- продовжувала плакати дівчина,- я вже півдня ляжу, кричу і нікого ніде не побачу. Я нічого не знаю в цьому лісі, а скоро потемніє...

– До темна ми якимось вийдемо... Ольга допомогла дівчині сісти на багажник велосипеда. – Нехай лежать мої гриби, завтра приїду заберу.

Дівчина все плакала, виявилось, що звати її Лесею, що село її кілометрів за двадцять від лісу, а сюди по гриби теж приїхала і треба їй вийти на трасу, там її чекають.

– А чому ж тебе одну залишили, із ким ти приїхала?

– Та хтозна як вам і сказати з ким. З чоловіком, яким зустрічаємось...

– З чоловіком? Ти ж така молода? Наречений це чи як?

– Ні, не наречений. Ми просто зустрічаємось уже три роки, і я його дуже люблю.

– А він тебе?

– І він мене любить. Але в нього сім'я. Він такий нещасний у ній. В нього не жінка, а чорт із рогами. З'їдає його, ще й загрожує, що коли надумає розлучатися, то і зі світу білого зживе.

– Мабуть, знає, про ваші стосунки?

– Та що ви? Ні! Вона і так йому ні пере, ні готує, ні словом добрим не обмовиться. Нам коли і рубати кінці, то в один момент, щоб утекти світ за очі і все. Але він такий нерішучий, страждає, бідний, а я все чекаю його. Батьки сварять мене, та нічого із собою не вдію, бо люблю. Він мені ні в чому не відмовляє, оце і сьогодні захотіла по гриби –

повіз, тільки з роботи йому ніяк вирватися, сказав, що забере пізніше, певно, чекає, бідненький, і не знає, що зі мною таке лихо...

Вести велосипед виявилось дуже важко. Леся геть розклеїлася, і як не намагалася допомогти своїй рятівниці – тільки заважала їй. Ользі чомусь так шкода було це наївне дівча, і така сердита була на того ловеласа, що зводить нерозумну чужу дитину. Не зустрілася б вона їй по дорозі, що робити бідній, може ляже собі біля жінки спать і не шукатиме її. У дівчини, мабуть, дуже м'яке й любляче серце, коли терпить такі стосунки.

Змучені важким пересуванням жінки, сіли перепочити. Леся довірливо притулилася до нової знайомої: “Навіть не уявляю, як би я вийшла з лісу, якби не ви. Яка ви добра людина, я обов'язково віддячу вам. Тільки вилікуюсь, вас із сім'єю у гості запрошу, батьки мої будуть раді, а я такі торти печу, ось побачите.” Ольга усміхнулася, і як доньку, погладила її по розкудланій голові. “Ви мабуть, голодні, ще і мене скільки тягнете, ось перекусить.”- Леся витягла з кишені невеличкий згорточок: “Це він мені вранці залишив пиріжків під'їсти, купив для мене по дорозі. Я так люблю смажені пиріжки з капустою, та куди там мені їсти тепер. Беріть...”

Оля протягла втомлено руку до згорточка і зацімилася. Там лежали смажені нею вранці пиріжки. Ні! Вона ні з чіями іншими не могла їх переплутати. Це вона так дбайливо загорнула їх вранці Олексієві... Світ ніби перевернувся догори, та знайшла в собі сили не показати свою слабкість. Забрала, загорнула й поклала у кишеню, мовляв, з'їм по дорозі. Знову допомогла Лесі викарабкатися на раму, і останній шматок шляху видався зовсім коротким. Ще здалеку заглядела свої червоненькі “Жигулі” на трасі, Леся також побачила їх і зраділо закричала: “Он і Альоша, він допоможе вам.”- і радо гукнула його.

Олексій зробив кілька кроків назустріч і онімів. Звідки взялася тут Ольга, і чому удвох із Лесею?! Кляті люди! Це їх робота! Таки звели їх! Тепер точно Ольга не простить і що робити йому?! Одне діло – погулять, інше – жити!..

Ольга підійшла до нього зовсім близько, дивилася в його перелякані очі і навіть не заплакала. Леся не могла второпати, що діється з її коханим і чому він так злякався цієї доброї чужої жінки, яка врятувала її і чому вона мовчки витягла з кишені згорточок із пирогами і вткнула в Олексієві обвислі руки. Він не втримав той згорточок і пиріжки розкотилися по траві, хотів притримати дружину і щось пояснити їй, буцім то, попросила дівчина звозити по гриби, заплатила, то

й повіз, та побачивши пиріжки, зрозумів, що казати щось пізно. Ольга підійшла близько до Лесі і розвіяла всі її здивування: “Той чорт із рогами – це я!” Дівчина аж скрикнула і, хапаючись руками за капот машини, опустила на землю. Ольга хутенько перекинула ногу на велосипед і покрутила до села...

* * *

Олександра Гостра

СТРАШНИЙ СОРОМ

Білі коні у сірих яблуках мчать засніженим полем. Уляна з Олексієм стоять на снях і удвох тримають віжки. Їм ніскілечки не важко – коні біжать легко, ніби летять, тільки сніг слідки стовпом, а навкруги – безкінечне поле – ні дерева, ні хатиночки. Коні набирають такий розгін, що здіймаються в небо, і летять, і вже не зрозуміти де сніг, а, де хмари. Вони сміються й попускають віжки, аж прилягаючи на льоту у розмальованих снях... Цей сон іноді снівся Улянці, ще коли Олексій був живим, а відколи поховала його, став снитися дещо по-іншому: чоловік уже не правив віжками, тільки стояв поряд і посміхався. Тоді Уляна і розгадала цей сон ”В одних ми снях із тобою, Альошо, хоч і немає тебе... Хочеш сказати мені, що забереш мене до себе, якби ще й коли підказав, та я б і сьогодні...”

...Тієї ночі вона знову каталася на конях з Олексієм, тільки коні неслися самі, і вона вже не керувала ними. За руку її тримав Олексій і мовчав, та їй здавалося, що він хоче злетіти разом із нею понад кіньми. Вона вдивлялася туди, куди й він, і раптом у хмарці побачила справжнє янголятко. Розмахуючи крильцями, воно летіло їм назустріч. Уляна аж скрикнула у ліжку: “Це ж не янголятко – це її Любочка!” І... прокинулася. Тепер вона вже точно знала, що час збиратися в дорогу.

Збори її були не довгими. У хаті завжди порядок любила, то тільки підлогу вимила, та домоткані доріжки струсила. Наготувала і одяг собі, і копачам дарунки, і на віко, і навіть посуд перетерла і столі виставила, щоб було з чого поминати. Хотіла ще і з погребка банки витягти, та передумала – нехай самі люди і туди зайдуть, та побачать, що

в неї було чим жити. І, нарешті, дійшла до останнього моменту. Узяла ручку, зошит і сіла до столу. Як почати? Як розказати людям про свій великий сором, що точить душу, як черв'як? Раділа тільки одному, що ніколи не чутиме того, що скажуть про неї люди й оце, її страшний сором, ніколи не вийсть її очі. “Галю, пишу тобі, як рідній сестрі, бо ми з тобою душа в душу прожили по сусідству весь свій вік. Вірю, що ти й поховаєш мене по людські, все, що є в мене, залишаю тобі. Доньки моєї не жди і не намагайся її шукати марно. Вже 15 років як я і сама її не бачу, не знаю, де вона і з ким, але вірю, що жива, бо ніщо мені про її смерть не віщувало. Маю я страшний сором перед людьми – скільки років брехала усім, що я така щаслива мати. Може б зізналася людям, що забула про мене донька, покинула і легше б стало, але страх перед людським осудом зупиняв мене сказати всім правду. І перед тобою, як перед сусідкою й подругою, оцей тільки гріх і маю...”

Уляна хотіла іще щось дописати, та, певно, від цього зізнання, серце не витримало. Коли зайшла сусідка, аркуш учнівського зошита був ще вологим від сліз, а долі лежала відкупорена пляшечка “Корвалолу”. Маленька худенька рука ще тримала ручку. “Боже мій, сестронько! Та ти ж цю лиху годину серцем відчувала, що все мені про той свій сон дурний говорила!” – заголосила Ганна. А коли прочитала написане, то й присіла – ні слів, ні плачу!..

У неї була одна-єдина Любочка. Гарненька така – у школі все хвалили, бо і вчилася гарно, і співала на сцені. Школу як закінчила, до Києва поїхала, вступила до університету. Як гордилася мати своєю дитиною! Та через кілька років зовсім змінилася дівчина – груба стала, дратівлива, додому їздити не хоче, а мати до неї приїде – сварить. Закохалася в якогось туземця, поманив він її грошима та дарунками, та і звів із розуму. Тоді ще в селі вона і не чула, і не знала про наркотику, тільки серцем відчувала, що це – дуже щось страшне. А одного разу приїхала і зовсім не знайшла її. Друзі сказали, що обпоїв її друг наркотиками, що з університету її виключили і ніхто не знає куди вона з ним поділася. Де не шукала, у кого не питала – марно. Приблизно через рік написала їй донька листа, щоб ніде мати не шукала її, бо в неї інше життя, і вона інша людина, що може колись вона сама приїде до матері, але не скоро.

Тоді Уляна ще в ланці робила. Розриває буряки й землі не бачить під собою. Уночі сама не знає куди подітися, де від себе сховатися. Очей не зімкне, та все Олексієві про їхнє горе розказує. А той тільки мовчить із фотографії... Ті навіжені гривасті коні понесли його в небо

ще молодим. То були і справжні коні – вони виринули з темряви, коли він, колгоспний агроном, повертався увечері велосипедом від комбайнів. Захропіли, притоптали його до землі копитами, і помчали, а він, всідаючись на сани до своїх, білих, встиг за пам'ятати тільки їхні спітнілі морди...

Колись на цвинтарі підійшла до Уляни перша Олексієва дружина і схидно спитала: “Нажилася? Ти забрала його у моїх дітей, а і в тебе не буде ні його, ні дитини!” “Та він же не річ якась, щоб забрати його! Сам прийшов від тебе! І не лякай мене нічим! Нехай ми і мало прожили, але щасливо! Ти його таким не зробила!!” – гордо повернулася й пішла.

І лише тоді, як її Любочка загубилася серед людей, згадала прокляття суперниці, і зрозуміла, що дочку не повернути. Відтоді мовчки, ховаючи душу від людей, несе свій хрест, тамуючи материнське горе у серці, щоб ніхто з нього не смів насміхнутися. “Віддала “ свою Любочку заміж за високоповажного мужа, тільки біда трапилася – хворіє донька. Так говорила всім, і до останнього їздила до Києва погостювати в дочки. Ще молодшою, блукала там вулицями, вдивляючись у кожне обличчя, а потім купляла чогось добренького і привозила гостинець, ніби від дочки. А у ланці, ледь вдавлюючи у себе шматок сала з огірком, весело розказувала подругам, як поталанило її доньці, як багато живуть, який чоловік гарний, як їй добре у дітей гостюється. “І чого їм до мене їхати? Краще я до них – там рай! Що тут цікавого вдома? Одна біда – хворіє Любочка...” Жіночки аж роти розкривали у тих розмовах, і заздрили на щастя, і співчували на хворобу. Старіючи, Уляна рідше стала їздити “у гості” та донька часто почала “писати” листи.

– Ось присядь, Галю, я почитаю тобі, що моя донечка написала, – хвалилася сусідці. Та уважно слухала, та тільки охала – отака дитина щира, якби ж не та хвороба, не приїхала б, прилетіла до матері!

По ті “листи” Уляна чомусь їздила аж у район, мовляв, щоб отримати швидше, та щоб, боронь Боже, не згубився якийсь лист, бо всі знали, що Люба матері ще і гроші в конверт кладе. А як із Києва Уляна приїжджала, то ще й сусідам привозила гостинці від “доньки” – і цукерки, і тістечка, і ковбасу. І навіть найближча подруга – сусідка не могла здогадатися, що на ті щедрі гостинці Уляна відкладала гривні зі своєї мінімальної пенсії, що на тиждень обмежувала себе хлібиною, а що вже ковбаски чи масельця, то і в роті роками не тримала.

– І чого ти, Улянко, худюща, аж синя. Дитина тобі і сумки передає з їжею, і гроші, і в листах он як пише, щоб ти себе не обділяла, а ти все худнеш... Може б до лікаря тобі, може ти хвора. – вмовляла сусід-

ка, а після гостин, все вихвалялася людям про те, яка золота донька в Улянки, як турбується про матір, хоч саму недуг сковує.

А ще крім листів, щороку, як нікого в селі, “вітала” Уляну донька із днем народження через районну газету. Які то слова були! Жіночки заздрили: “Хоч би нас хоч раз отак! Що значить у Києві жити, та за чоловіком багатим!”

... Біля хустинок для півчої лежали листи доньки, написані Уляниною рукою. Ганна пом’яла їх і поклала подрузі під подушку.

– Моя ж ти, нещаснице! І як ти могла таке горе, такий сором важкий пережити, нікому, не сказавши, сказала б – полегшало... Може б іще трохи прожила, не спішила б кататися на своїх дурнувятих конях, а втім... Навіщо тобі було й жити? Та камінь тріснув би, не те, що серце! – тужила біля сусідки. І враз замовкла. Згадала, як не раз із таким задоволенням вечеряла її ковбасами, навіть не підозрюючи, за які сльози вони куплені, як гірко збирала вона ті копійки на гостинці. Повернулася до людей, що прийшли провести Уляну і сказала тужливо: “Без дочки ховатимемо. Вона майже не ходить, я дзвонила їй, вона мені гроші вишле, а чоловік десь за кордонами їздить. Вона ж, нещасниця, без нього і вниз із своїх поверхів не спуститься – отака біда нам, люди! Отакє, горе!”

Розчулені жіночки по тих словах заплакали ще дужче, а Ганна полегко зітхнула й поцілувала складені на грудях худенькі руки покійної подруги: “Нехай і сором твій страшний іде з тобою у могилу і не мучить тебе, сестро!”

...Під полозками саней скрипів сніг біло-голубий, як хмари, що опускалися низько над землею. І нікому в голову не приходило побачити сховане у хмарах маленьке янголятко, що пливло небом поперед коней і поперед маминої домовини.

* * *

Лариса Дзюбан

НЕ ЗІТЕРТИ НАПИСАНЕ СЕРЦЕМ

* * *

І хтось тихо зітре написане серцем,
 Не боячись тебе образити.
 А ти подивишся йому прямо у вічі
 Збентеженою сльозою...
 Ти будеш довго дивитися,
 Шукаючи себе в його зіницях,
 А потім тремтливою рукою
 Загорнеш пасмо волосся за вушко,
 Як любив цей хтось...
 І тобі на душі буде гармонія
 Від того ненав'язливого доторку...
 Він подивиться якимось ніяково,
 Опустивши очі донизу,
 А ти закохаєшся в його густі вії,
 Тобі буде солодко...
 І благатимеш не дивитись на тебе,
 Бо ти зараз занадто щаслива...

29.06.04

* * *

Мені для тебе не шкода нічого,
 Ні запашних, сповитих сонцем квітів,
 Й самого сонця не шкода для тебе,
 Ані веселки барвної над ланом.
 І навіть вітру з ароматом лісу,
 І заблакитнений шматочок неба!
 Тобі віддам я без жалю краплини
 Останній подих росяного ранку
 І ночі тишу з сонним павутинням,
 Води прозорість в течіях гірських.
 Все розмаїття кольорів, відтінків
 Й переливання їх у світлотіні.
 Ще легкість трав, сполосканих дощами,
 Й осінні розмальовані дощі
 Та їхню ненав'язливу грайливість!
 Для тебе не шкода мені ні трішки
 Свого натхнення і очей багаття,
 Тендітних рук приховану чуттєвість.

Цілунків ніжних й пристрасних обіймів,
Ні теплих слів, таких до болю щирих.
Для тебе не шкода мені Любові,
Життя готова я тобі віддати,
Бери його, воно твоїм вже стало!

11.01.2005

* * *

В усмішці його віддзеркалення Всесвіту,
А я посміхаюсь – одна меланхолія.
Цвіте самотньо рожева магнолія,
Прискіпливість квітня несе пусту.
Про згірклість образи напевно не скаже він,
Напруживши жилку бентежжя із звичності...
Йому не збагнути моєї музичності,
Не закохатись у ранки оранжеві...
І хтось буде слухати ніжністю скорену
Легку канцонету сумної магнолії
й впізнає у ній моїх вуст меланхолію
І посмішку Всесвіту кимось повторену...

Літо 2004

* * *

Думка тривожна щезла...
(мабуть збожеволів хтось).
Я так обожною безлад
Неслухняних твоїх волось.
Зморшки граційну дужку,
Всмоктану у чоло,
Це ароматне вушко,
Цих рученят тепло.
Дві божевільні ямки,
Губ полуничний смак,
Карі чудесні плямки...
Зречно кохаю так
Ті березневі очі,
Мружні шовками вій,
Кожен умисний злочин
Грізних твоїх стихій.
Думка тривожна щезла –
Це закохався хтось
В милий солодкий безлад
Неслухняних твоїх волось...

Літо 2004

* * *

Асфальт здригавсь під каблуками
Неперевершених красунь...
Купують вранішню росу
У кошиках із яблуками.
Сьогодні дощ в апофеозі
І не злічити парасоль!
Відчутно збільшився бемоль
У ніжній полудня погрозі.
Намокли людні тротуари,
А хтось подумав, що втече,
І щоб не бачили очей,
Вдягнув навмисне окуляри.
Будинків мокрі підвіконня,
Ланцюг замуззаних авто...
Не здогадається ніхто –
Сьогодні у дощу безсоння.

Листопад 2004

* * *

На доленосному Майдані
Йде відверта розмова
В листопадовий вечір.
На знаменах підкова,
Як ніколи, до речі.
Ні казок, ні пародій.
Всі сміливі і зрячі
Розчинились в народі
В вогняній помаранчі.
Ми окрилені словом,
Ми піднесені духом,
Ми до дії готові...
Обійми і послухай
Оцю щиру розмову
В помаранчевий вечір
За свободу і мову,
За улюблені плечі!

*24 листопада 2004 р.
Л. і Ю.Дзюбан*

* * *

Плаче сумління,
Стримує сльози вперто
Гордості крапля, ту, що розвіяв дим.
Вслід за спасінням
Так захотілось вмерти,
Тільки б останню мить розділити з ним.
Теплі печалі
Топлять сніги навколо...
І на поталу наших замерзлих душ
Десь на вокзалі
Вийду відверто гола:
Світе, дивися і оченят не мруж!
Коси хвилясті
М'яко сповили плечі,
Плаваєш ніжно в морі моїх волось.
Яке це щастя!
В цей дивовижний вечір
Долею стало те, що колись здалось.

Грудень 2004

Прощання

Цілунків останніх вірші,
Обіймів останніх агонія,
Здається, сховавшись в вагоні,
Ти не відпускав душі.
Сумує нічний вокзал,
Страждає без тебе місто.
Така апріорно чиста
Сльоза по щоці сповза.
І святістю сподівань
Ковтаю відрізки тиші,
І вірю, що ще напишеш
Усупереч розтавань...

11.01.2005

* * *

Прокинулось небо. Раптово ранок

Залив у кімнату сонце.
 В повітрі згусток за мить розтане
 Твого небажання встати:
 Відчиниш таке крилате
 В обіймах гардин віконце.

Заблимало синню. Очей щасливих
 Тобі не сховати більше.
 Достигли хмаринки, неначе сливи
 На сукні твоїй шовковій.
 Бракує лише любові
 І голосу двох у тиші.

9.04.2005

* * *

Цей ранок обіцяв побачення:
 Не втримали долоні п'яльця,
 Сколола в кров тендітні пальці,
 А ти просив пробачення.
 Пророкував відвертість полудень.
 Всі вікна відчинила настіж.
 І у печалі, й в щасті
 Любов шукають змолоду.
 А вечір грав мінорами.
 Ти, раптом, зовсім близько.
 Тремтиш, немов хлопчисько...
 Я захлинаюсь зорями....

Квітень 2005

* * *

Сакральність твоїх пелюсткових дотиків –
 Я розчинилась і Всесвіт збагнула майже.
 Шукають закохані в легкості трав екзотики,
 А ми не шукаємо вражень.
 Ми жити в любові стихій приречені.
 Ніч за вікном стиха рахує зорі.
 Обіймами полум'я руки мої попечені.
 Я знову в покорі
 Вдихаю солодку духмянь еротики,
 Та Всесвіт збагнути мене не може:
 Чому це твої загадкові доторки
 З пелюстками схожі...

24.05.2005

* * *

Я закохалась у червневу ніч,

Хмеліла під небесними сузір'ями.
Вигадувала сотні протиріч,
Та ти не вір мені.
Тоді у себе закохала день
І забажала сонця сотні блискіток.
Відлунням лісу листя молоде
І небо близько так...

Червень 2005

* * *

Люблю: твої несміливі доторки,
золотаву рудуватість хни
і її терпкий запах;
принишкле шепотіння красивим чоловічим голосом –
це так інтимно...
сонцевість твоїх очей;
незграбкуватість думок про Всесвіт;
твое ім'я, написане великими літерами;
зелений і коричневий кольори...

10.2005

* * *

Присмак осені на твоїх губах
я цілунком весни зірвала.
Знов дощі. Та спинити їх хіба
не зухвало?
Довгим потягом потрясінь
у очах твоїх полохливих,
мов та згуба, прокралась синь –
знову зливи...
Ти чекаєш на дивний збіг
і твій усміх такий чудесний!
В тебе в серці розтанув сніг –
знову весни...

* * *

Скінчилися розмови. Тихо.
Ніч наповзає мовчки.
Чи чуєш, як небо дихає,
Мій ніжний хлопчику?
Запалюють вікна вогники.

Шепіт, відлуння, покрик.
Торкаюсь губами вогкими
Твоїх щік мокрих.

7.12.2005

* * *

Загублена, замислена,
Заплакана і злюща,
Замріяна, задивлена,
Знебарвлена весна.
Снігами ще закутана
Розбурхань свіжих гуща,
Та грайно відбивається
Капіж на склі вікна.

Без поглядів, без дотиків,
Без болю, без свободи,
Без натяків, без образів,
Безтями, без долонь
Бурлить по той бік принципу
Спокус і насолоди
Весна тотемним диханням –
Закохана либонь.

Розвітрена, розхмарена,
Розтоплена, розлита,
Розсмикана, розсміхнена,
Розсвітлена, ясна,
Розквітла, розхвильована,
Священна, як молитва,
В душі моїй прокинулася
Віршами весна...

11 березня 2006

* * *

А раптом тебе забуду
І згасне в очах вогонь,
Тривожно заниють груди
Без краплі тепла твого?
А що як я не згадаю

Всіх зустрічей таїну,
 Що тільки тебе кохаю,
 Що любиш мене одну?
 Тебе не впізнаю, може,
 За дотиком до руки?
 Хтось буде на тебе схожий,
 Та все ж таки, не такий...
 Засмучене серце кволе
 Благає тихенько вкрай:
 “Мені ти себе ніколи
 Забути не дозволяй!”

* * *

Пахне ніжностями конвалії.
 Ми тлумачимо сни про зорі.
 Ледь торкнулися пальці талії –
 Ой, які ж бо шовки прозорі!
 В моїм серці один лиш ти навік.
 Необхідність – моя свобода.
 В жовтні ночі такі бурштинові,
 Все ж мистецтво – оця природа!
 Зачарованість від поетики,
 Квінтесенція стигне в слові.
 Погляд сповнений діалектики –
 Справжній погляд очей любові.
 Розмальовує ніч узорами,
 Ти шепочеш меланхолічно:
 “Так стояти б весь час під зорями
 Й говорити удвох про вічне!”

Жовтень 2006

* * *

Звідкіль таємничість згуби?
 Замріяність ця звідкіль?
 І очі твої, і губи
 Розпачливі і м'які?
 В душі знак питання висне
 Над кожним рядком думок.
 Любов раптом стала киснем:
 “Стривайте! Іще ковток!”

Пронизують серце згуки
Предивністю божевіль:
Твої неблаганні руки,
Скажи-но, мені звідкіль?
І трепетність вій надвечір
В розчулених краплях сліз,
Занурені в ніжність плечі,
Осяяння чистий бриз?
Знов розум із серцем в змові
Допитливістю пече –
У відповідь: “Все з любові”, –
Читаю з твоїх очей.

Наш сніг

За мить зима пофарбувала в біле
дахи похилі, таці підвіконь.
Хурделиця за вікнами кипіла...
Ми цілувались похапцем, невміло,
шукаючи рятунку у долонь.

Цей дивний сніг, це розмаїття тіней!
Ця білизна твоїх передчуттів!
Неначе бісер, на волоссі іній,
вплітаючись в рясну хвилястість ліній,
від подиху гарячого зомлів.

І добре так, і так багатозначно
від цього снігу. Божевільний сніг!
І так приємно щось для тебе значити,
від тебе знепритомніти і втрачено
в твої обійми кинутись тісні...

Просніжившись до нитки у жагучій
спонтанності крикливих заметіль
серед м'яких, лапятих білих скупчень,
ми мріяли. І падав сніг беззвучно
до наших ніг негадано звідкіль...

Скуйовдженість на серці і тривога.

Яких ще треба почуттям приправ?!
Твоя щока неголена – волога,
Рука в руці, на двох одна дорога...
Хіба ж не сніг нас знову поєднав?

Листопад-грудень 2006 р.

* * *

Ручки в ажурних перчатках грелись,
Глазки слезу качали.
Только подумать какая прелесть
День провести в печали!
Легкая чудных волос небрежность,
Голос такой искусный.
Дождь. Обнаженная плачет нежность
В полдень красиво-грустный.
Пью в ожидании чистой неги
Полные страсти чувства.
Таинство, созданных мной, элегий –
Тонкая грань искусства.

09. 2005

* * *

Она любила осень и дожди,
Писать стихи, беседы на немецком.
Её порыв казался где-то детским...
Она ждала, ведь он сказал: “Дождись”.
Ей было в радость плакать и грустить,
Смотреть в окно и напевать Земфиру...
Она себя давно открыла миру
И мир открылся ей под словом “жить”...
Она любила нежность и покой,
И говорить с собою еле слышно...
Когда с рассветом расцветала вишня,
Она ранимой делалась такой...
...Потом летела вихрем на кровать:
Смотрела сны неведомых галактик,
И все её любили называть –
Печально-грустный маленький романтик...

27 января 2006

* * *

Стало быть, нам мало вечности,

Мир вдруг стал безмерно тесен.
 Наш с тобой порыв сердечности
 Никому неинтересен.
 Очень много для мгновения,
 Слишком вольно в крепких узах!
 Для меня ты – вдохновение,
 Я к тебе являюсь музой.
 Жизнь словами, а не числами,
 Измеряем. Диво-слово!
 Наполняем чувства смыслами.
 Так же пафосно и ново
 Все ведем боротьбу с запретами,
 Открываем мирозданья...
 Ну скажи, мое сознанье,
 Быть влюбленными поетами
 Благодать иль наказанье?

Декабрь 2006

* * *

Побачення й прощання

Серце, як кінь, забилося блискавкою,
 Як лиш зайшла про тебе річ.
 А вечір землю клав в колиску
 І на горах повисла ніч;
 І вже постав з туманних шат,
 Де морок від чагарників,
 Сам дуб, справжнісінький гігант,
 Дививсь очима чорних днів.

Заглянув місяць крізь хмарила
 З туману жалібно на всіх,
 Вітри слабкі гойдали крила
 І чути я вже ніч не міг;
 Страхіття ніч створила дивне,
 Та не боялась міць примар:
 Який вогонь в моїх судинах!
 Який в моєму серці жар!

Тебе побачив й радість сонця

Текла: солодка мить в журбі:
 І серцем вже на твоїм боці,
 І кожен подих лиш тобі.
 Це миловидне личко чемне
 Від весняних трояндних злив,
 Такої ніжності, напевне,
 В її Богів не заслужив!

Стискає вранішнім чарунком
 Наші серця прощання хміль:
 Яке блаженство в поцілунках!
 Який у оченятах біль!
 Та я пішов, не став чекати,
 Твій слізний погляд упіймав:
 Коханим бути і кохати –
 Так, щастя більшого нема!

Переклад з німецької "Willkommen und Abschied" von Goethe

* * *

Ніч у повний місяць

О, Володарко, скажи-но, шепотінням що назвати?
 Що шепочуть тихо губи
 Так зворушливо у тебе?
 Мов вина ковток, так люблю!
 Чи гадаєш, що з твоїми слід мої вуста з'єднати
 В одну пару? Мабуть треба!
 "Цілувати й цілувати!"

Ось поглянь, в п'яті сумнівній дуже пристрасно палає
 І квітує кожна гілка,
 Мерехтять внизу смарагди,
 Крізь кущі сяйнула зірка.
 Все ж твій дух від них далеко, тебе кращої немає.
 Все зроблю тебе заради!
 "Хочу, хочу цілувати!"

Твій коханий так далеко, перепробував на світі
 І солодкого й гіркого
 Й щастям зболену чуттєвість.

Не любив ще так нікого,
Шле тобі у повний місяць похвали святі й привіти.
Це і є ота миттєвість!
“А я хочу цілувати!”

Переклад з німецької “Vollmondnacht” von Goethe

Одне і все

Себе в безмежжі відшукати,
А у окремому зникати,
Звільнитись від нудних турбот.
І замість дикого бажання,
Тяжких вимог, зобов'язання
Відчути присмак насолод.

Душа, крізь нас проникни рухом!
Тоді борись з всесвітнім духом,
Велична будеш серед див.
І добрі приведуть видіння
До майстра вищого уміння,
Який все створює й створив.

Вже створене переробити,
Щоб непохитним не лишити.
Зліпити вічне і живе.
Що не було, те прагне стати
І сонцем, й мов земля строкатим,
Зерно для розвитку – нове.

Все мусить рухатись, щоб жити,
Перш сформуватись, щоб змінити.
Немає в спокої життя.
Лиш вічне має руху змогу,
Бо мусить все піти з нічого,
Коли так хоче стать буттям!

Переклад з німецької “Eins und Alles” von Goethe.

* * *

Із фонду Петра Ротача

ЛИСТИ МОГО ВЧИТЕЛЯ

Близько 50 років зберігаються в моєму архіві листи мого незабутнього вчителя Федора Олексійовича Лавріненка, його дружини Марії Онисимівни та їхньої доньки Ніни Федорівни. І тоді, в далекій молодості, і тепер, коли я на останньому крузі життя, ті листи дорогі мені тим, що від них віє запахом рідного краю і що вони пробуджують пам'ять про людей, яких я любив і шанував, але яких уже давно немає на світі.

Ще в передвоєнний час, коли я навчався в старших класах, Федір Олексійович читав курси фізики і природознавства і був у нас класним керівником. А Марія Онисимівна викладала німецьку мову. Мені здавалися вони людьми пожилими, хоча тоді ледве переступили п'ятдесятирічну межу. В колективі учителів, який очолював директор Василь Шиян, Лавріненки були найстаршими. Уже тоді я мав до них цікавість як до людей загадкової минулої доби. Приваблювала їхня інтелігентність і ще щось таке, чого я не міг розгадати в них, а запитати соромився.

Лавріненки жили поруч зі школою, займаючи одну кімнату в старовинному дерев'яному будинку, що належав колись поміщикам Мазаракіям. Та й приміщення школи теж було мазаракіївське. Школа, на жаль, згоріла під час війни, а флігель зберігся, і в ньому до цього часу мешкають учителі Сильченківської середньої школи. Двері з кімнати Лавріненків відчинялися на довгу веранду, де, як мені уявлялося, родина Мазаракіїв збиралася вечорами на розмови за чаєм.

Федір Олексійович скромно замовчував свою любов до мистецтва, не чув я, щоб він розповідав про своє навчання в київській мистецькій школі Мурашка, нікому не показував своїх малюнків. Можна було лише відчутти його поетично-мистецьку душу, коли він виводив нас "на природу", в гай біля сільського ставу і розмовою з нами навчав любити дерева, квіти, комах, воду, небо, що просвічувалося крізь тремтливе на вітрі листя. Тоді я помічав, як світилися радістю і натхненням очі вчителя.

Лише в повоєнний час відкрилися мечі деякі таємниці життя моїх учителів. Зокрема їхнього походження. Федір Олексійович був позашлюбним сином дрібного поміщика Олексія Орловського. Мати – селянка, її прізвище й успадкував Федір Олексійович. Марія Онисимівна походила з священницького роду, рано втратила матір, виховувалась і навчалася в Ромні, де її зустрів молодий художник і вчитель Лавріненко. Про це та інші деталі їхнього життя в Кременчуці і Сорочинцях є відомості в їхніх листах.

Мені невідомо, чи знала влада, сталінські партійні органи про те, що Лавріненки відносяться до “гнилої інтелігенції”, за якою треба слідкувати “в оба”. Можливо, їм пощастило приховати своє класововороже походження. В дореволюційному паспорті не вписували ім'я батька, якщо діти були позашлюбними. Федір Олексійович заховався за прізвище матері. 1918 року Сорочинська учительська семінарія, тікаючи від більшовиків, евакуювалась на південь, до Бердянська. Там Лавріненки перебували до 1921 р., коли отримали вістку з Довгалівки про смерть матері і загрозу господарству бути розтягнутим. У Бердянську Федір Олексійович зустрівся з своїм начальником, відомим роменським істориком Ніколайчиком, рятував його від голоду і поховав. Про це теж є згадка в листах.

Наші дружні стосунки стали тісними й довірливими на початку 1960-х рр. після того, як Федір Олексійович помітив у пресі мої краєзнавчі статті – про В. П. Горленка, О. І. Якубовича та ін. Тоді він і сам загорівся бажанням написати спогади про цікавих людей, з якими зустрічався в молоді роки, зокрема про художників, котрі нерідко гостили у його батька. Спогади були написані, відредаговані мною й опубліковані в Сумах. Було бажання писати далі, знаходились цікаві теми, але невблаганна старість принесла хвороби – уже тоді, коли ми зустрічалися, він був інвалідом, погано ходив і мав інвалідську коляску, якою зрідка виїздив у Довгалівку, Березівку чи Тростянець.

Після смерті батька Ніна Федорівна розшукала і передала мені рештки його мистецького архіву. Кращі з його картин я опублікував у своїх книгах “Талалаївські етюди” (2002) та в книзі про те, “що було дороге й незабутнє”, рядки за рядками, літа за літами...” (2005). Одна із картин (скоріше, це ліричний етюд) під назвою “Криниця на околиці хутора” висить у нашій міській кімнаті, навіваючи спогади про хутір біля Слобідки, де я народився і на все життя полюбив рідну землю, та повертаючи з пам'яті образ мого незабутнього вчителя, котрий залишив у моїй душі щось тепле, людяне, високодуховне. Перечитуючи його листи,

увяляю усамітнене хутірське життя моїх учителів. Вони жили серед природи, читали книжки, їх не вистачало, щоб задовільнити читацьку спрагу, обговорювали їх зміст, вечорами прогулювалися в садку, який по схилу збігає до ставка. На тому схилі під горою видніється самотня металева огорожа, за якою поховані вони обоє. Далеко від людської метушні, від ворожнечі і злоби людської, слухають шум дерев, співи пташок, шум дощу і шерех першого снігу... І часом мені спадає в голову думка: щасливі чи нещасливі були ці люди? Які ще таємниці забрали вони з собою? І відповідаю собі: не знаю, не знаю. А душа мимоволі залітає в їхній затишний куточок і кружляє над самотніми могилами моїх учителів. Уже давно немає їхнього хутора біля Довгалівки, немає будинку, в якому писалися оці листи до мене, немає нічого. Скінчила свій земний шлях і донька...

Надійшов час опублікувати листи моїх учителів, довго мріяв про музей у Талалаївці, щоб віддати туди і ці листи, і картини та малюнки Федора Олексійовича (як і художню спадщину слобідського художника Івана Луценка), але немає надії, що це коли-небудь станеться. За 10 років наших зусиль організувати музей не знайшлося для цього ентузіаста.

Нехай ці листи розкажуть людям більше про цікаву людину нашого краю – Федора Олексійовича Лавріненка.

Петро Ротач

* * *

ЛИСТИ Ф. О. ЛАВРІНЕНКА І ПРИМІТКИ ДО НИХ (1960 – 1962).

№ 1.

[Довгалівка, 1960 р.]

Здравствуйте, любезный Петр Петрович!

Ваше теплое письмо доставило нам большое удовольствие. Для нас стариков, доживающих свой век в глуши, нет ничего приятнее, как получить весточку, из которой видно, что нас помнят и вспоминают.

О Вас я имел кое-какие сведения от Луценка¹³ и других товарищей, а мне хотелось и необходимо было лично видеть Вас. Для этого нужно было списаться, но я не знал Вашего адреса.

Зная, что Вы, связаны с литературой и пишете в газеты, я хотел кое-чем поделиться с Вами и посоветоваться. У меня есть материал, относящийся к истории Талалаевского района. Например, воспоминания о том, что нашу местность в прошлом посещали знаменитые художники Владимир и Константин Маковские, киевский художник-пейзажист Орловский, знаменитый М. Врубель, скульптор Ф. Чижов и др. Я уверен, что многие из наших граждан любовались картиной В. Маковского “Свадьба в селе”, не подозревая, что все персонажи – наши селяне (между прочим, танцующая женщина – это моя покойная мамаша¹⁴).

Другая картина “Русалки”. Она написана с этюдов Касьяновки, где стояла водяная мельница. Кажется, и сейчас сохранились остатки пня наклоненной вербы, на которой Маковский расположил русалок. Этюды – портреты украинских девчат очень распространенных олеографий. Это наши васковские “дівчата”. И т. п.

Кроме того, есть еще записки правдоподобных легенд, относящихся к Полтавской битве. В них говорится, как случайно была задержана одна из шведских частей, которая направлялась в Полтаву на подкрепление, но опоздала и шведы были разгромлены.

Есть записанные легенды об истории наших сел: Берёзовки, Карпиловки, Харитоновки, Олексинец, Никоновки и т. д.

В письме трудно все описать, а если бы увидеться и разобрать имеющийся материал, мне кажется, было бы неплохо.

¹³ Луценко Иван Степанович (3. 08 1922, с. Слобідка – 18. 10 1992, там само) – був учнем Ф. О. в Сильченківській сш, де вперше виявив здібності до малювання. Під час війни контужений. З госпіталю його рекомендували до Пензенського худож. училища, яке закінчив 1946 р. Жив у селі, доглядаючи батьків, викладав у школах малювання. Був самотнім і трагічно загинув; творча спадщина його незібрана. Деякі малюнки (образи слобідських селян) репродуковані у нашій книзі “Талалаївські етюди” (Полтава-Чернігів, 2001).

¹⁴ Насправді автор картини художник-передвижник М. К. Бодаревський і називається вона “Весілля в Малоросії” (див. нашу статтю “Мальована на Талалаївщині” в кн. “Талалаївські етюди” (2001). Батько Федора Олексійовича походив з дрібнопоміщицького роду (прізвище Орловський), мати – Катерина Терентіївна Лавріненко – селянка з Никонівки.

Есть еще материал об истории Тростянецкого парка, записанной со слов человека, близко знакомого о самим создателем: знаменитого парка¹⁵.

Вы, наверное, спросите, почему я до сих пор не опубликовал (все это). Отвечаю: я уже стар, 78 лет, заражен обломовщиной и главное – все мои записи аполитичны. А это не всякому редактору нравится. Вот я и не решался [до сих пор].

Почему мне хочется опубликовать [теперь]? Потому что сведения относительно посещения художниками нашего края известны сейчас только мне, так как они останавливались у моих родителей, а тех, кто знал это, нет в живых. А если где и есть старичок, то вряд ли его это интересует.

Что же касается истории возникновения Тростянецкого парка, то существует несколько вариаций, созданных со слов бывших служащих, и не самих служащих, а уже их сыновей или дочек. Все они перепутаны, и далеки от истины. Я же знаю со слов, как уже упомянул выше, культурного человека, чуть ли не друга Ивана Михайловича Скоропадского. Эта история хотя и коротка, но она не лишена некоторой романтики.

Вот Вам вкратце то, почему я добивался встречи с Вами, зная, что Вы тоже интересовались историей нашего края.

Если Вы найдете, что описанный тут мой материал заслуживает внимания, то напишите. Может, я вышлю Вам для проверки “Воспоминания о посещении нашего края художниками”. Конечно, если Вы дадите согласие на это. Остальной материал отложим до встречи.

Не знаю, как организовать встречу. Мне двигаться очень трудно, особенно зимой. А не можете ли Вы, когда будете в Талалаевке, заглянуть к нам?

Это было бы очень хорошо.

¹⁵ Тростянецкий парк (дендропарк) – оригінальний витвір мистецтва, скарбниця неповторних пейзажних полотен. Початок створення парку віднос. до 1834 р., коли тут оселився нащадок роду Скоропадських – Іван Михайлович Скоропадський (дід Павла Скоропадського, гетьмана України під час Української революції). В дендропарку росте понад 400 різних порід дерев і кущів, завезених сюди з багатьох країн світу. Роботи тривали до 1887 р. Територія парку становить майже 200 га. Відвідання Тростянця залишає глибоке враження на все життя. Мені довелося помилуватися розкішним парковим краєвидом Тростянця кілька разів.

Вот и все. Желаю Вам успеха и здоровья.

Любящий Вас Ф. Лавриненко.

Мария Анисимовна передает Вам сердечный и теплый привет.

Живем там, где Вы были.

№ 2

[Довгалівка, вересень 1960].

Здравствуйте, дорогой Петр Петрович!

Посылаю Вам свои воспоминания. Но когда я их прочел перед тем, как вложить в конверт, они показались мне очень бледными, и у меня отпадает охота их публиковать. Мне хотелось довести до сведения о посещениях художниками нашей местности, с которой срисовано много картин и об этом никто не знает, так как тех, кто знал, нет уже на этом свете. А если кто знает, то тех это не интересует.

Мне кажется, что этих воспоминаний не примет талалаевская редакция – эти воспоминания для нее не интересны. Не знаю, как посмотрела бы редакция “Ленінської правди”. Можно еще обратиться в редакцию “Крестьянки”.

Вы спрашиваете, читал ли я Вашу заметку о полтавских декабристах?¹⁶ Читал, и сейчас эта газета лежит у меня на столе. Материал очень интересный, но очень сжатый, а поэтому не всем будет понятен. Мне кажется, что нужно еще над этим вопросом поработать, а [потом], как Вы пишете, выпустить книжкой и, если возможно, с иллюстрациями. Постарайтесь это сделать.

Когда прочитаете мои воспоминания, то, не стесняясь, напишите свое мнение. Жду ответа.

Любящий Вас Ф. Лавриненко.

№ 3

[Блотниця. Пошт. штемп. 12. 01 1961 р.]¹⁷

Здравствуйте, дорогой Петр Петрович!

В свою очередь сердечно поздравляю Вас с Новым годом и желаю здоров'я, счастья и успеха, в Ваших делах.

Большое Вам спасибо за участие, которое Вы приняли в моем наме-

¹⁶ Йдеться про рецензію на кн. Л. О. Медведської “Декабристи на Полтавщині” під назвою “Розвідка про декабристський рух на Полтавщині” // Ленінська правда, Суми. – 1960. – 23 вересня.

¹⁷ Дата за поштовим штемпелем.

рени относительно воспоминаний.

С Вашими замечаниями я совершенно согласен, но дело в том, что все, о чем я писал, происходило более 70 лет тому назад. Моя память не удержала некоторых подробностей, а помочь вспомнить и подсказать некому. Трудно уточнить годы посещения нашего края художниками. Василенко Николай, который сопровождал Маковского и Орловского, рассказывал, что несколько этюдов было сделано в самом селе Довгалевке (сюжет: хата, а біля неї квіти, рожі і соняшники). Але хто писав – Маковский или Орловский – не могу припомнить. А потому я и не вспоминаю [о них в своей статье].

В Березовке в церкві була картина Маковского В., кажется, “Посвящение на царство Михаила”, точно не знаю; она передана в какой-то музей. Снова не уверен, а потому умолчал об этом. трудно, и очень трудно вспомнить, в каком году было помещено в журнале “Нива” репродукции картин Маковского, сделанные в Довгалевке. Вот эти неточности и наводят меня на размышление: стоит ли опубликовывать подобные воспоминания.

Представляю Вам полное право вычеркивать лишнее, исправлять, потому что я не писатель и не достаточно хорошо владею украинским языком, и если найдете, что эти воспоминания принесут какую-нибудь пользу или представляют интерес для читателя, то рискните направить их в какую-нибудь редакцию.

Несколько слов относительно Грабаря. Мне кажется, что в Полтавской библиотеке можно найти “Историю русского искусства” худ. Грабаря. В первых томах есть о Врубеле.

Редакция талалаевской газеты обратилась ко мне с просьбой прислать свои воспоминания об артистке Затыркевич-Карпинской для “сторінки спогадів про артистку”. Написал, послал и приложил марку на возвращение, если не подойдет. Но пока ответа нет¹⁸.

Очень жаль, что сейчас, живя в глуши, я не могу достать никаких репродукций описанных картин. Раньше я встречал во многих домах большие цветные копии (приложения к журналам “Нива” и “Родина”). Были даже отдельные альбомы. Если бы достать репродукции или снимки с копий картин, то тогда бы мои записки были бы ценны.

Еще раз прошу извинить за беспокойство, причиненное Вам.

Всего хорошего. Уважающий Вас Ф. Лавриненко.

Мария Анисомовна передает Вам свои поздравление с Новым го-

¹⁸ Спогад був опублікований в газеті “Колгоспник Талалаївщини”.

дом и лучшие пожелания. Привет Вашей жене и брату¹⁹.

№ 4

[26. 01 1961, Довгалівка. Штемпель:
Блотниця. Одерж. у Полтаві 28. 01 61.]

Здравствуйте, дорогой Петр Петрович!

Как я вижу, доставил Вам много хлопот своими воспоминаниями. Мне неприятно, что столько времени отнимаю я своими письмами у Вас, занятого человека. Может бросить всю эту затею? Записки останутся, а после смерти, если кому будет интересно, пусть разберется.

Вы пишете, что я не ответил Вам на вопрос относительно Ковтуненка Петра. Он жил в Срибном в своем доме, был становым приставом. Потом вышел в отставку и жил мелким помещиком в том же Срибном. Ходили слухи, что был добрым человеком. Кто живет в его доме сейчас, не знаю. Года три тому назад я был в Срибном по своим делам, видел этот дом. Почему Маковский зарисовал этот дом?²⁰ Наверное, потому, что дом с колоннами типичный для того времени (времен Гоголя). И сам старик очень типичный. Тип старого доброго помещка²¹. Вот эти зарисованные вещи (как этюды) послужили Маковскому для создания целой картины.

Очень хорошо, что в Тамбове есть у Вас знакомый человек. Как я писал, Василенко Николай, в последнее время он носил двойную фамилию Василенко-Орловский, так как он в небрачный сын Орловского (тобто батька Ф. Лавріненка. – П. Р.) где останавливались художники), был членом Тамбовского окружного суда. Жаль, что я не знаю адреса квартиры. Думаю, что Ваш знакомый²² найдет. Я был бы очень

¹⁹ Федір Олексійович мав на увазі мого брата Бориса (1921 – 2000), якого знав у Сильченковому як шкільного бібліотекаря.

²⁰ Будинок П. Ковтуненка у Срибному, як і всю картину “Весілля в Малоросії”, малював не В. Маковський, а М. Бодаревський. будинок зберігся.

²¹ Ковтуненко Петро – дрібний срібнянський пан, батько відомої української актриси Галини Затиркевич-Карпинської (1856, Срібне – 1921, Ромен).

²² Йшлося про Миколу Олександровича Нікіфорова (1908 – не ран. 1998), тамбовського колекціонера і журналіста. Був близько до Д. Бурлюка, колекціонував його художні твори. Наше листування тривало кілька років і стосувалося в основному творчості Д. Д. Бурлюка. – ми обидва

рад, если бы он нашел и сфотографировал. Сколько б не стоило, я уплатил бы. Попросите, пожалуйста.

Местность на этюде в 150 шагах от нас. Это была наша роща. Сейчас там все изменилось. Растет новый молодой лес²³.

Думаю, что Вы поймете, почему мне так хочется иметь хотя снимок с этюда.

Мои воспоминания об артистке Затыркевич-Карпинской редакция так изменила, что и узнать нельзя. Она выхватила несколько фраз, переделала, и получился совершенно другой смысл. У меня сохранился черновик, и когда увидимся, покажу. Вот пока и все.

С любовью Ф. Лавриненко.

Привет Вашей жене, хотя я и не знаком. Мария Анисимовна передает привет.

№ 5

Довгалівка, 28. 02 1961 р.

Здравствуйте, дорогой Петр Петрович!

Только что прочел в талалаевской газете Вашу статью “Дослідник, колекціонер”, и меня взволновало воспоминание о В. Горленко.

Я лично хорошо его знал. Часто он бывал у нас, т. е. у моего родителя. Это был очень культурный, скромный и весьма чуткий человек. У меня был один томик его произведений “Южно-русские очерки” или “Южнорусские статьи” – точно не помню²⁴. Этот томик зачитали друзья, и он исчез бесследно.

Как у всех увлекающихся людей, за ним водились смешные привычки. Между прочим, несмотря на правила приличия, он всегда носил красный галстук, чем вызывал удивление панов. Так, например, в день храма в Тростянце Горленко на званый обед тоже являлся в сюртуке и в красном галстуке. Когда встретимся, я кое-что расскажу о нем. Если бы было лето, то я на своей инвалидской мотоколяске поехал бы в Ярошовку и разузнал бы о том, что осталось после его смерти. Кажет-

вели з ним листування. Пошуками Василенка-Орловського в Тамбові мій кореспондент не зацікавився.

²³ Див. лист № 3 від 12 січня 1961 р. Цей етюд нам невідомий.

²⁴ Правильна назва “Южнорусские очерки и портреты” (К., 1898). Збірка перевидана з передмовою історика І. М. Забіяки в 1993 р. в серії книжкових пам'яток “Українські пропілеї” (назва: “Василь Горленко. Південноруські образи та портрети”).

ся, у него были сестры, которые жили в Ярошовке.

У Горленка бывал Фед[ор] Данилович Николайчик – историк (преподаватель Роменского реального училища), занимавшийся изучением археологических раскопок. Я слушал его лекцию об истории г. Ромны, которого, по его мнению, нужно называть Ромен²⁵.

Три раза в жизни судьба сводила меня с Николайчиком. Первый раз, когда, я учился в Роменском реальном училище (он преподавал историю), второй раз в Великих Сорочинцах, когда я был учителем в беженской Вейверской учительской семинарии, а Николайчик окружным инспектором, и, наконец, третий раз в Бердянске, куда волна революции занесла его, а меня было назначено учителем в беженскую Замостскую гимназию. Тут мне пришлось помогать ему в устройстве на работу. Это было и смешно, и трогательно. Он остался без всяких средств к существованию.

И вот рядовой учитель устраивает своего бывшего большого начальника (действительного статского советника – генерала) на службу. Николайчик был очень тронут и постепенно мы подружились. Часто бывал [он] у нас и проводил по два-три часа. О многом мы говорили. Он был очень интересным собеседником. Как историк многое рассказывал, и вот тут он вспомнил о Горленке.

Николайчик говорил, что он несколько раз бывал в Ярошевке и хорошо знал В. Горленка. Если Вы будете рыться в архиве Полтавского музея, то, вполне возможно, что натолкнетесь на Николайчика Федора Даниловича, как историка-археолога. Почему я так думаю?

Еще в те годы, когда я возвратился из Бердянска домой (1921 г.), меня запрашивали из Ромна, что я знаю о судьбе Николайчика, так как они были осведомлены, что я встретился с ним в Бердянске, где и

²⁵ Николайчик Ф. Д. (1857, Чернігівщина – 1920, м. Бердянськ, тепер Запорізької області) – історик, бібліограф, педагог. Закінчив Київ. ун-т наукову роботу розпочав під керівництвом проф. В. Антоновича. учителював у Кременчуці, Ромні, Пирятині, Бердянську. З 1906 р. був директором народ. училищ Волинської губ. Під час Першої Світової війни очолював Сорочинську гімназію. Як вчений досліджував істор. минуле Полтавщини, написав розвідки з фольклору та етнографії, брав участь в археологічних розкопках на Роменщині (тоді – Полтавської губ.). У 80-90-х рр. м. ст. активно друкувався в журн. “Киевская старина”, де опубл. зокрема: “Бібліографічний покажчик творів М. І. Костомарова” (1885, № 5). Друкувався в “Трудах Полтав. ученой архивной комиссии”.

похоронил его. Роменцы рассказывали, что Николайчиком интересуется Василенко (киевский корреспондент).

Вот Вам все, чем я хотел поделиться с Вами.

Всего хорошего. Ф. Лавриненко.

Привет от нас Вам и Вашей жене.

№ 6

[Довгалівка. Квіт. 1961]²⁶.

Доброго здоров'я, дорогий Петре Петровичу!

Ви запитували, чи не співають у нас веснянок? Ні, голубе, давно я їх не чув, а теперішня молодь навіть і не знає їх.

Що торкається одягу, то останній раз я бачив, як їхав у В. Сорочинці 1917 р., літом. На полі жінок вісім гребли якусь пашню. Всі вони були одягнені в плахти без корсеток. Уявіть собі, яка це була краса! На золотистому полі, освітленому сонцем, [мерехтіли] білі сорочки з вишитими рукавами і різноколірні плахти, підперезані різнокольоровими поясами. Мене дуже здивувало таке празникове убрання. Потім я дізнався, що це так жінки доношують старі плахти. Думаю, що в В. Сорочинцях збереглися і плахти, і запаски, і ті чудові сорочки із тонкого полотна, що так дивно тчуть сорочинські жінки. Не раз, проходячи повз двір, я милувався білизною, вивішеною для просушки після прання. Всі сорочки з вишитими рукавами і подолом вражали своїми узорами. Синьокоричневі тони ласкали зір.

Бачив я і їхній верхній одяг із білого тонкого сукна, теж виготовлений домашнім способом. Бачив і коричневі свитки, і надзвичайно красиві білі празникові, і світлокоричневі буденні кожухи. Всі вони прикрашені узорами із спокійними, теплими тонами. Чудові чоботи із червоними або зеленими халявами і досить майстерні черевики на залізних підковках.

А як чудово шують верхній одяг у В. Сорочинцях! Коли стоять і розмовляють між собою дві бабусі, то за 50 кроків, якщо не видно обличчя, ви ніколи не скажете, що це бабусі, а не дівчата. Верхня юпка (свитка) так гарно зшита, що робить фігуру старої жінки стрункою і красивою. А як прислухатись до говірки, то Вас остаточно зачарує і голос, і говірка. Мені здається, що такою мовою говорив Тарас Григорович. Захоплювався я тоді і здібністю дівчат художньо підмазува-

²⁶ Лист одержано 11. 04 1961, Полтава.

ти хати охрою, як знадвору, так і в середині. Я бачив, як одна дівчина протягом 5-8 хвилин біля припічка зробила писанку-крашанку (це було на Паску). Такий рисунок не всякий художник може зробити. Всього описати не можна, побачимось, поговоримо. А нам побачитись обов'язково треба.

В цьому році минає 40 років з дня смерті Короленка В.Г. Чи буде книга преса згадувати?

Це миши одні з цюновських письменників і томи хотіли, щоб було його згадані. А у Толмаві у музеї напевне багато матеріалу? Писав в газеті. Недалеко від Сорочинця в Мещанках його дача, яку видно й Сорочинцю. Там самото в літку проживав Короленко. Це було надзвичайно цікава людина не тільки як письменник.

На днях в № 1 від 26/III "Ленінські Права" була поміщено замітка П. Сашуріна під заголовком "Розини чи Ромен". Пригадується, що я там писав, що Николайчик др. Д. мене доводив у своїй лекції, що правильна назва "Ромен". На жаль, що зараз і так все перебудує і не можу довести йому така назва правильно. Сашурін зазначає, що така назва зустрічається у Мещанка, Мелько Л. Н. і Науки Писемників. Можливо, що ця назва Николайчик взяв від назви річки "Ромен". Треба сказати, що цей невеликий "город" має дуже цікаві історичні місця. Там ще залишилося городище, де під час російської знайдені мунди, сиріпи, дуги зброї. На горі бо під садовим, що на базарній площі; іде

Автограф Ф. О. Лаврінєнка.

У цьому році минає 40 років з дня смерти Короленка В. Г.²⁷ Чи буде наша преса згадувати? Це наш один із улюблених письменників, і тому хочеться, щоб про нього згадали. А у Полтаві у музеї напевно багато матеріалу? Пишіть в газеті. Недалеко від Сорочинець, в Шишаках, його дача²⁸, яку видно із Сорочинець. Там часто влітку проживав Короленко. Це була надзвичайно цікава людина не тільки як письменник.

На днях в № 61 від 26/III “Ленінської правди” була поміщена замітка П. Сапухіна²⁹ під заголовком “Ромни чи Ромен”. Пригадуєте, я Вам писав, що Николайчик Ф. Д. теж доводив у своїй лекції, що правильна назва “Ромен”. На жаль, що зараз я так все перезабув і не можу довести, чому така назва правильна. Сапухін зсилається, що така назва зустрічається у Шевченка, Толстого Л. Н. і других письменників. Можливо, що цю назву Николайчик взяв від назви річки Ромен.

Треба сказати, що цей невеличкий город має дуже цікаве історичне минуле. Там ще залишилось городище, де під час розкопок знайдені луки, стріли і друга зброя. На горі попід Собором, що на базарній площі, іде підземний хід і т. ін. Про це, мабуть, є матеріал в Роменському музеї.

Пишу Вам тому, що хотілось поділитись з Вами деякими спогадами.

Звичайно, в письмі всього не опишеш.

На цьому думаю закінчити свого листа. Бажаю всього найкращого.

З пошаною Ф. Лавріненко.

Привіт від Марії Ониськівни.

Р. С. 1) Чи случайно Ви не знаєте, де Шамота Ольга, що вчилась в Сильченківській школі? Ми довгенько переписувались, а потім розгу-

²⁷ Королеко В. Г. помер 25 грудня 1921 р. в Полтаві.

²⁸ Дача Короленка знаходилась в с. Хатках на високому березі р. Псла. З листа догадуємось, що Федір Олексійович або бачив і слухав Короленка, або був знайомий особисто. В 2003 р. садиба письменника в Хатках була реставрована і стала своєрідним музеєм-меморіалом.

²⁹ Сапухін Павло Андрійович (17.04 1893, с. Ямне, тепер В/Писарівського р-ну Сумської обл. – 10.08 1970, Суми) – педагог і краєзнавець. Освіта – вища духовна Автор досліджень про зв'язки Т. Г. Шевченка та ін. видатних людей з Сумщини (“Перебування Т. Шевченка на Сумщині” (1956), “Натурниці Т. Г. Шевченка з Славгорода” (Перемога. – Суми. – 1993, 19 травня) та ін.

бились. Декілька разів писав на стару адресу, але відповіді не одержав. Вона лікар, вийшла заміж³⁰.

2) Які вісті з Тамбова?³¹ Напишіть.

№ 7

[Довгалівка, черв. 1961 р.]

Здравствуйте, дорогой Петр Петрович!

Ваше письмо получил. Прежде всего, хочу поблагодарить Вас за хлопоты и участие, которые Вы проявили, стараясь поместить мои заметки. Ваша добавочка относительно В. Маковского не помешала. Главная цель достигнута. Мне хотелось, чтобы те, кого интересует поселение нашей местности знаменитыми художниками, узнали об этом³².

³⁰ Шамота О. навчалася в старших класах Сильченківської сш напередодні війни. Я не знав її.

³¹ Нікіфоров Н. А. до пошуків старшого брата Федора Лавріненка не вдавався.

³² Спогади Ф. Лавріненка були опубліковані 31 травня 1961 р. в сумській обласній газеті “Ленінська правда” під назвою “Видатні художники на Талалаївщині”.

“Видатні художники на Талалаївщині.

Мальовничі краєвиди і сільський побут Талалаївського району приаблювали не одного художника. В кінці минулого сторіччя тут побували брати Володимир і Костянтин Маковецькі, знаменитий М. Врубель, пейзажист В. Орловський, скульптор М. []ов.

В. Маковський відомий як один з перших художників-реалістів. Чимало своїх картин він присвятив людям [з] народу. З винятковою симпатією ствиться митець до українського трудового селянства. Зворушлива його картина “Побачення” (матері-селянки з сином, відданим у науку до ремісника). В Третьяковській галереї зберігається його картина “Мати і дочка”.

У вечірньому присмерку за селом зустрілись старенька мати з дочкою-красунею, відданою в чужу і, видно, непривітну сім'ю. На обличчі матері благання покоритися своїй долі. Ця картина написана художником 1886 р. Так і хочеться сказати: вона створена в наших місцях.

На Талалаївщині Володимир Маковський писав етюди для своєї жанрової картини “Весілля на селі”. Зміст її такий: молоде подружжя в супроводі гостей прийшло до панського будинку. З гурту виступає, взявшись у боки і пританцювуючи, весела жінка. Сивоусий пан зустрічає прибулих з балкона...

Дело в том, что о посещении художниками никому не известно. Все, кто знал и интересовался, умерли, а если кто и остался живой, то совершенно этим не интересуется. В районе кое-кого, как видно, ста-

Ця картина створювалась у містечку Срібному та в селі Довгалівці. Пана художник списав з батька відомої актриси Г. П. Затиркевич-Карпинської. Будинок з колонами, перенесений на полотно, зберігається й досі. Весела жінка — це Катерина Терентіївна Лавриненко, моя мати. Подружжя та інші персонажі також списані з довгалівських селян.

З нашою місцевістю пов'язано створення іншої картини В. Маковського — “Русалки”. Водяний млин, зображений художником, стояв на річці Лісогорі у Касянівці (частина села Довгалівки), там же була похилена верба, від якої до цього часу залишився пень.

Про Костянтина Маковського відомо, що він також бував у с. Довгалівці та Березівці. Чудові краєвиди наших сіл і лісів змалював український пейзажист Володимир Донатович Орловський. Я пам'ятаю один етюд, змалюваний ним біля Довгалівки в урочищі “Хіврівщина”. На ньому був змалюваний ярк з березою на фоні лісу, кущі ліщини. Свій малюнок Орловський подарував господареві, де він квартирував. Син цього селянина, вижджаючи до Тамбова, захопив з собою і цей етюд.

Село Березівку уподобав відомий скульптор Матвій Панасович Чижов (він працював на теми з народного життя і сюжети О. С. Пушкіна). В Березівці він створив скульптуру сонного хлопчика на лавці. Спочатку зображення було поставлене на могилі однієї дитини, а пізніше, уже значно пошкоджена, скульптура потрапила в Березівську школу. Говорили, що в буднику поміщика були інші скульптурні роботи М. Чижова.

Тут же, в поміщицькому маєтку, жив якийсь час знаменитий Врубель (приїжджав сюди з Києва та Качанівки). Тут він змалював сина поміщика, але цей портрет не сподобався батькам і його передали до якоїсь колекції (про цю роботу згадує І. Грабар у своїй “Історії російського мистецтва”).

Я написав ці спогади з уст людей, які зустрічались з художниками. Брати Маковські зупинялись у довгалівського селянина О. Орловського. Син його Микола часто мандрував з художниками по селу і навколишніх місцях, носив етюдники і мав змогу спостерігати за їх роботою. Блотницький вчитель Сава Максимович Лісовицький працював репетитором у поміщика. Від нього я чув про історію скульптурних творінь Чижова.

Перебування в нашому краю визначних українських і російських майстрів пензля збуджує бажання знати більше про їхню творчість, тісно зв'язану з життям народу.

Ф. ЛАВРИНЕНКО, вчитель-пенсіонер”.

тя заинтересовала, так как просили рассказать более подробно и жалуют, что мало написано. Увидимся, поговорим.

Мы будем очень рады, если Ваша мечта исполнится, и Вы побываєте у нас. Есть много о чем поговорить. Охотно побывал бы с Вами в Тростянце и кое-что мог бы рассказать об истории или, вернее, о личной жизни создателя парка. Всегда почему-то хочется знать не только о создании какого-нибудь шедевра, а и личной жизни того, кто творил. Об этом в литературе, о Тростянецком парке нигде ничего не сказано. Мне же случайно пришлось узнать интимную жизнь творца парка от его любимого друга Орловского, которого посещали и художники, и литераторы (о нем я Вам писал)³³. Мне кажется, что об этом не без интереса Вы послушали бы.

Кроме этого, есть и другие вопросы.

Меня смущает только одно: это способ передвижения. Об этом придется подумать.

Как-то в газете “Ленінська правда” я прочел небольшую статью Ф. Кириченка о художнике с Сумщины Минюре Евдокиме Петровиче³⁴. Он коротко описывает его биографию и некоторые работы.

Минюра Евд. Петр. учился разом со мною в Киеве. Потом встречались в Ромнах, а потом, как это бывает, часто, разъехались и не виделись лет 20. С ним в свое время в Киеве было пережито много хорошего и плохого. Мне очень хотелось узнать его адрес, чтобы написать ему. Я хочу просить Вас, не можете ли Вы через своего знакомого в редакции “Ленінської правди” узнать его адрес. Буду Вам очень благодарен.

Из товарищей по Киеву у меня никого не осталось, и я был очень обрадован, когда узнал, что Минюра еще жив. Он на три года старше

³³ Йдеться про Олексія Орловського, батька Федора Олексійовича Лаврінка.

³⁴ Мінюра Євдоким Петрович (1880, с. Реутинці, тепер Кролевецького р-ну на Сумщині – 1963, Харків) – укр. художник. Із селян, закінчив Київ. художню школу М. І. Мурашка. В 1916 р. в Маріуполі близько ста його робіт було показано на персональній виставці. У 1920-х роках працював викладачем малювання у навч. закладах м. Ромен (Ромнів), оформляв спектаклі народного театру. З 1924 – у Харкові. Писав пейзажі, портрети (“Дід Бобир”, 1908), твори на історичні теми (“Князь Олег”, 1911; “Похід запорожців”, 1952 та ін.). Адреса Мінюри була розшукана і Ф. Лавріненко отримав відповідь. Обидва померли в 1960-х роках.

меня.

Вот пока и все. Желаю Вам здоровья и успеха.

Ваш Ф. Лавриненко.

№ 8

[Довгалівка, поч. грудня 1961 р.].

Здравствуйте, дорогой Петр Петрович!

Ваше письмо очень обрадовало нас. Долгое молчание всегда наводит [на] разные предположения. И всегда нехорошие. Письмо же развеяло это хмурое настроение.

Ваши фотографии нам понравились, и напрасно Вы скромничаете, называя их плохими. Кажется, Вы еще что-то снимали, кажется, дом. Может быть, он получился хуже. Но если есть такая фотография, то не откажите прислать. Смешно, если я Вам признаюсь, что у меня 3 фотоаппарата, и все внуки фотографируют, но не хотят снять того, что я прошу. А сейчас, правда, нет фотопленок 6x9, и потому не снимаю [и] я, и внуки, когда бывают [у нас].

Теперь хочу сообщить Вам, что в последнее время я стал прихваривать. Сердце начало сдавать. 1 ноября меня отвезли в больницу³⁵, где я и пролежал до сих пор. Немного притушили боли в области сердца, а слабость и недомогание остались. Долечиваюсь дома. Приписан строгий режим. Мне не дозволено не только ходить по комнате, но даже сидеть. Вы можете себе представить, какая тоска лежать и смотреть в потолок. Слушаю радио, вечером Мария Ан[исимовна] читает вслух газеты, журналы. Вот так и проходит наша жизнь на хуторе далеко от села.

Пишите о своей жизни. Чем Вы занимаетесь в этом году? Напишите, как идут дела у молодого музыканта?³⁶

Всего наилучшего, привет Вашей семье.

Старики Ф. и М. Лавриненки.

Р. S. Мы переписываемось с Вашим отцом; он сообщает об истории наших сел.

Напишите адрес сестры Людмилы³⁷. Я хочу узнать у нее адрес

³⁵ Федір Олексійович лікувався в Березівській лікарні.

³⁶ Йшлося про нашого сина Олександра (Сашу), якому в 1961 р. було 8 років, і він навчався гри на скрипці. Пізніше закінчив архітектурний факультет Полтав. інженерно-будів. ін-ту (тепер Технічний ун-т ім. Ю. Кондратюка).

³⁷ Сестра Людмила (в заміжжі Дзюба; 1918 – 1998) була ученицею Ф. і

Клавы Сердюковой³⁸.

Не взыщите, что так плохо написал. Уже устал.

№ 9

[1962, весна].

Здравствуйте, дорогой Петр Петрович!

Вот я снова пишу Вам и конечно с просьбой. Боюсь, что в конце-концов я надою Вам...

Дело в том, что мне очень хочется узнать что-нибудь из истории о нашем селе Довгалевке. Не сможете ли Вы в музее поискать материала о Прилукщине, если это не займет много времени, спешить не надо.

Этот вопрос меня давно мучит, но я нигде не могу получить хотя краткого ответа. Когда-то еще в детстве мне попала какая-то книга, где говорилось, что жило два полковника: один в Никоновке, Бойко, а другой в Довгалевке (вернее, в Касьяновке) – Данчич. Их разделяла река Лисогор, труднопроходимая. Вот и все, что осталось в моей памяти. Я был еще очень молод и конечно не придавал особого значения ни прочитанному, ни самой книге и как она попала в мои руки. Думаю, что она была у Орловского³⁹, моего родителя. А где та книга девалась – не знаю. Говорили, что в Прилуках где-то есть книга, в которой подробно описан весь Прилукский уезд.⁴⁰ Думаю, что если

М. Лавріненків в Сильченківській середній школі; з 50-х років жила з родиною в с. Сильченковому, де й похована рядом з могилою нашого батька Петра Федотовича Ротача, якого згадає Лавріненко в своєму листі.

³⁸ Клава Сердюк була донькою директора радгоспу “Новосілля”, дружила з моєю сестрою Людмилою, й пізніше (в повоєнний час, коли жила в Києві) вони листувалися. В той час, коли про неї запитував Федір Олексійович, зв'язок сестри з К. Сердюк було втрачено.

³⁹ Орловський Олексій – довгалівський поміщик. Дата нар. невідома, пом. 1902 р. У Довгалівці мав спадкових 60 десятинах землі. В його просторому будинку зупинялися художники В. Маковський, В. Орловський (можливо, родичі господаря), бував В. П. Горленко та ін. Федір Олексійович був незаконним сином Вол. Орловського, тому носив прізвище матері, яка була селянкою.

⁴⁰ Йдеться, ймовірно, про монографію О. М. Лазаревського (1834-1902) “Описание Старой Малороссии. Том 3. Прилукский полк. 1900 – 1901”. – Першодрук в журн. “Киевская старина”, 1900. Кн. V. – Друк. як

такая книга была, то она в музее в Полтаве или Прилуках, если там есть таковой.

Другая просьба: нет ли случайно у Вас материала о пребывании композитора Глинки в Качановке? Думаю, что этот вопрос интересовал и Вас. Материал должен быть в журналах за 1957 год (в столетие смерти Глинки).

Теперь несколько слов о себе. Я писал Вам, что был болен и лежал в больнице. Там меня немного подлечили, но не вылечили, и сейчас я дома и временами сильно страдаю от боли в области сердца. Другими словами, превратился в полного инвалида. Ходить не могу вообще двигаться нельзя. Приходится больше лежать и смотреть в потолок. Тоска ужасная. Развлечься нечем, чтобы не так чувствовать боль.

Ваш отец, спасибо ему, прислал мне свои выписки из истории Слобидки, Талалаевки и других ближайших сел к Слобидке. Я их перечитал. Есть кое-что интересное.

Недавно достал один том (Малороссия) “Географическое описание нашего отечества” В. П. Семенова, изд. 1903 г. Прочел много интересного из истории Полтавской и Черниговской губ.

Скоро наступит Новый год, а потому сердечно поздравляем Вас и Вашу семью с Новым годом и от всей души желаем здоровья, счастья и всего наилучшего в Вашей жизни.

Будьте здоровы – любящий Ф. Лавриненко.

№ 10

[Довгалівка, березень 1962 р. Одерж. 27.03 62. Полтава].

Здравствуйте, дорогой Петр Петрович!

Пользуясь Вашим любезным предложением прислать свою запись о встрече с Шаляпиным, посылаю ее для просмотра. Говоря откровенно, мне очень не хотелось беспокоить Вас и отрывать от работы, не мне не с кем поделиться и посоветоваться. И потому решил на этот шаг.

Мне кажется, если Вы найдете, что эту запись можно поместить в газете, то не обратится ли в редакцию газеты “Правда Украины”. 12 апреля день смерти Шаляпина. Может к этому дню ее приспособить? Все на Ваше усмотрение⁴¹.

додаток.

⁴¹ Замітка про зустріч з Шаляпіним була загальною і не мала цікавих фактів, тому не була опублікована.

Я как-то Вас просил, нет ли у Вас материала о пребывании глинки в Качановке. Вы пообещали найти. Вот я и напоминаю. Материал нужен раньше 1 мая⁴².

Вот видите, сколько я причиняю Вам беспокойства.

А вообще, если доживу до лета, то нам необходимо встретиться и на более продолжительное время, чем в прошлом году. Есть много, много о чем поговорить⁴³.

От всей души желаю Вам успеха в работе. Мария Анисимовна передает Вам горячий привет. Витайте жену и музыканта.

Всего хорошего.

Любящий Вас Ф. Лавриненко.

№ 11

Довгалівка, [1962, квітень]

Здравствуйте, дорогой Петр Петрович!

Письмо Ваше с описанием пребывания Глинки в Качановке и других местах получил, за что очень и очень Вас благодарю.

А я Вам ничего не сделал. Дело в том, что наше село, как говорят, забытое Богом и людьми, настолько глухое и сам народ относится ко всему так пассивно, что вынудить что-нибудь из прошлого не удастся. Самые старые жильцы – это я и одна женщина, которая ничего не знает о Шевченке. Мне, например, хотелось узнать, кто был из панов при крепостном праве. Самые поздние сведения – после крепостного права. Мне кажется, что Довгалевка была небольшим хутором, и Шевченко мог совершенно и не знать его. Думается, что в Васковцах скорее можно встретить стариков, отцы которых служили в Марковицей, Галагана, в с. Качановке, Бережовке, но туда я сейчас не в состоянии добраться. Подождем лета, может, что-нибудь придумаем.

Я не теряю надежды, что и в это лето посетите наши края, только не на такой короткий час, как в прошлом году. Есть много о чем поговорить, а в письме так не расскажешь.

Недавно только сделал первый выход на воздух. Вышли из зимы так себе. Чувствуем себя лучше, чем зимой, но не настолько хорошо,

⁴² Ф. О. не раз бував у Качанівці, бачив мистецькі скарби, зібрані Тарновськими, знав про перебування в 1838 р. в Качанівці композитора М. Глинки і його озвучення творів В. Забіли “Гуде вітер вельми в полі” та “Не шебечи, соловейку”. Замітку про М. Глинку він мені не надсилав.

⁴³ Зустрічі в 1962 р. не було.

чтобы могли сами делать в огороде.

Вот пока и все. Пишите о своей работе.

Всего хорошего. Любящие старики.

№ 12

[Довгалівка, 1962, кін. травня]

Здравствуйте, дорогой Петр Петрович!

Давно я собирался написать Вам и поблагодарить за подарок, который Вы преподнесли к Новому году (книгу Бунина). Это, можно сказать, одно из лучших поздравлений. Спасибо, большое спасибо, читаем с большим интересом.

Сейчас у нас остро чувствуется недостаток литературы. Газеты и журналы, которые мы выписываем в достаточном количестве, прочитываются за два вечера, а потом наступает голод.

В последнее время здоровье мое сильно пошатнулось – мне трудно даже писать, что и было причиной моего долгого молчания.

Я случайно достал один том: “Россия. Полное географическое описание нашего отечества”. Т. VII. Малороссия П. П. Семенова. Издание 1903 года. Есть много интересного, но нет того, что мне нужно.

Вот пока и все. Писать больше мне уже трудно – устал.

Сердечный привет Вам и Вашей семье, а молодому музыканту успешно развивать свой талант.

Любящие старики.

[Лист був одержаний у Полтаві 27.05 1962 р.]

№ 13.

[Пошт. штемп.: Блотниця, 23. 9. 62]

Здравствуйте, дорогой Петр Петрович!

Спасибо за внимание и память обо мне. Не писал долго потому, что все лето был болен и пролежал в больнице. Внезапное сильное давление, дошедшее до 220, заставило ночью отправить меня в Блотницкую больницу.

Лечили пока было лекарство, сбили давление наполовину до нормального, и тем дело кончилось. Теперь лежу дома, так как за это время потерял возможность самостоятельно ходить. В сопровождении постороннего лица могу пройти метров 20. Кроме того, благодаря небрежности медперсонала, допустившего до сильного запора с отчаянными болями, ослабили организм. Я с большим трудом пишу.

Вот в каком положении нахожусь.

Что касается моего товарища худ. Минюры⁴⁴, то получается смешная история. Я уже списался с ним, выразил свое восхищение его энергией. На это он ответил (видно писал лежа), что когда-то была энергия, а сейчас не выходит из больницы: мечты большие, но сделать не могу по физической слабости организма.

Мне очень трудно писать, а потому заканчиваю. Пишите, очень буду рад, так как дружеские письма отвлекают от боли и мрачных мыслей. Если будет хотя немного лучше, напишу более подробно.

От всей души желаю Вам здоровья, энергии и успехов в делах.
Любящий Вас Ф. Лавриненко.

<Привет от Марии Анисимовны>.

Как дела Вашего маленького музыканта?

Помітка: відповів 30.09 62 р.

№ 14

[Довгалівка, 1962, кін. листопада].

Здравствуйте, дорогой Петр Петрович!

Давненько я уже не писал Вам, потому что плохо себя чувствовал и почти все время пролежал в кровати. Сейчас почувствовал себя немного лучше и сразу решил написать Вам.

Все время у меня была большая потребность поделиться с Вами и посоветоваться относительно своих воспоминаний о встрече с Шаляпиным. Стоит ли их помещать в газете, и если стоит, то в какой? И еще кое-чем. Но меня останавливало то, что Вы сильно заняты и отнимать у Вас время на свои затеи не хотелось⁴⁵.

Писал я Людмиле с просьбой сообщить адрес Клавы Сердюковой, но она не ответила⁴⁶. Отец Ваш тоже замолчал и не ответил на мое письмо.

Я уже начинаю думать, что на старости сделался, надоедливым.

Наконец я нашел своего соученика худ. Минюру⁴⁷. Написал ему

⁴⁴ Мінюра Є. П., художник; на поч. ХХ ст. він разом з ф. О. Лавріненком навчався у відомій художній школі О. Мурашка в Києві. Детальніше див. примітку № 3 до листа № 7.

⁴⁵ Сторінка спогадів про зустріч з Ф. Шаляпіним не відзначалась яскравим змістом і не була опублікована.

⁴⁶ Сестра Людмила не відповіла, можливо, тому, що сама втратила адресу Клави Сердюк, шкільної подруги.

⁴⁷ Мінюра Євдоким Петрович (1880, с. Ревутинці, тепер Кролевецького р-ну Сумської обл. – 1963, Харків) – укр. художник. Був вільним слухачем живописного відділу в Київ. школі О. Мурашка, де й познайомився

письмо и думал, что он еще бодр, как писалось в газете, а оказывается, что и он рухлядь такая, как и я. Все время лежал в больнице, а не писал картины. Мы не виделись 50 лет, и он пишет, что фамилию [мою] помнит, но лица и фигуры не может себе представить. Вот как время сглаживает многое в памяти человека.

В последнее время никто не пишет.

Живем мы по-старому, слабеем и с нетерпением ждем тепла.

А как Вы поживаете на новой квартире?⁴⁸ Как дела молодого музыканта? Он нас очень интересуется, и если у Вас найдется время, то напишите о нем более подробно. Как здоровье всех Вас?

Всего хорошего. Сердечные приветы Вам и Вашей жене.

Чем Вы сейчас заняты?

Любящие старики Ф. Лавриненко.

№ 15

ЛИСТ ВІД МАРІЇ ОНИСІМОВНИ ЛАВРІНЕНЕНКО⁴⁹.

[Довгалівка, 1963, кін. січня]⁵⁰.

Ваши теплые, сердечные письма Федор Алексеевич всегда читал с большим удовольствием – они радовали его.

И в настоящее время он был бы очень благодарен Вам за Ваше теплое поздравление и пожелания. Но его уже нет в [].

4 декабря отвезли его в Березовку в больницу, а 19 меня известили о том, что он умер. Хоронили его с музыкой, которую организовал наш бывший ученик, если помните, Николай Романенко – с речами,

з Федором Лавріненком. З 1918 р. працював учителем малювання в Роменському реальному училищі (до 1924 р.). Багато картин присвятив природі рідного краю: “На хуторі”, “Весняна повінь”, “Осінь”, “Вечір на Полтавщині”, “Ранок на Сулі”, “Гречка цвіте” та ін.

⁴⁸ В “хрущовці” на вул. Жовтневій, 66 (згодом – 66^а) ми одержали квартиру (№ 6) 16 листопада 1962 р.

⁴⁹ Лавріненко Марія Онисімовна (1884, Вітебська губ., тепер Білорусь – 16. 08 1967, Довгалівка) – дружина Федора Олексійовича, учителька. Батько – Бордонов – учитель, згодом залізничн. інспектор, мати – дочка священика, рано померла. М. О. навч. в Роменській жін. гімназії: 1903 р. одружилася з Ф. О. Лавріненком. Жили в Кременчуці, де Федір Олексійович був банківським службовцем. В 30-х роках набула фах учителя німецької мови. Працюючи вчителькою в Сильченківській середній школі до поч. Вітчизняної війни.

⁵⁰ Одержав у Полтаві 14 січня 1963 р.

венками и т. п.⁵¹ Но для меня все это не нужно.

В настоящее время нахожусь в комнате, в которой Вы были у нас, одна. Дочь⁵² зовет в свою квартиру, но мне не хочется расставаться со всем, что напоминает о нем.

Вы спрашиваете, тепло ли у нас в комнате. Да, тепло, а на душе холодно. Вы вспоминаете о сосенках, они произвели, как видно, на Вас сильное впечатление. Они после того, как выпал снег, были сказочно красивы, и все было на редкость красиво. Такой красивой зимы я еще не помню.

Но ничто не радует. Нет смысла моей жизни. Будь я моложе и здоровей, то, возможно, нашла бы какую-либо работу, которая отвлекла бы меня.

Желаю Вам всего наилучшего в Вашей жизни.

М. Лавриненко.

Передайте привет Вашему молодому музыканту.

Если будете в наших местах и навестите меня, буду очень рада⁵³.

* * *

⁵¹ Ф. О. Лавріненко похований на своєму хуторі в околиці с. Довгалівки. В серпні 1967 р. рядом з ним поховано і Марію Онисімовну. Хату, в якій вони жили, перевезли в Довгалівку на шкільне подвір'я, в ній була влаштована їдальня для учнів.

⁵² Дочка Лавріненків Ніна Федорівна, в заміжжі Лобода, нар. 1908 р. працювала вчителькою в Довгалівці, а після смерті батьків виїхала до сина в Кременчук, де, очевидно, й померла.

⁵³ Відвідати М. О. в її останні роки мені не пощастило. Зв'язок підтримували листовно.

НАШІ ЗЕМЛЯКИ

НОСОВСЬКА (ПРЯДКА) ОЛЬГА МИКОЛАЇВНА

Народилася 5 грудня 1952 р. в смт. Талалаївка.

Мати – Прядка (Кириченко) Тетяна Опанасівна народилася 25 січня 1925 р. на хуторі Сенчин, звідки в період колективізації переселилася в село Королівщина, після одруження (7 жовтня 1949 р.) з Прядкою Миколою Петровичем жили в Талалаївці, де вона ще раніше працювала в райошадкасі. Згодом батьки одержали земельну ділянку на вул. Котовського (Больничній) і весною 1952 р (після смерті у березні її батька – Кириченка Опанаса Васильовича) перевезли з Королівщини дерев'яний будинок її батьків, склавши його на новій садибі, де вже в грудні того ж року я і народилася. Батьки забрали з собою мамину маму (мою бабусю) – Кириченко Агафію Василівну 1889 р. н., яка прожила з нами до останніх своїх днів (померла 3 грудня 1969 р на 81 році) і мала надзвичайно великий вплив на моє дитяче формування світосприйняття, оскільки була трудолюбивою, спокійною, доброю, щедрою, мудрою, духовно багатою жінкою, не зважаючи на свою неписьменність. Саме з її щоденних безмежних розповідей казок, а згодом життєвих історій нашого роду формувалися мої перші пізнання, оскільки ми постійно спілкувалися з нею, бо я не відвідувала дитячий дошкільний заклад, а батьки були перевантажені роботою. Мама працювала в райошадкасі майже до виходу на пенсію (спочатку – районним фінансовим інспектором, потім – касиром).

Батько – Прядка Микола Петрович – народився 18 вересня 1925 р. на хуторі Бобровиця. В шестирічному віці втратив від хвороби матір і старшу сестру, а з молодшим братом спочатку виховувалися в батькових батьків, а потім його батько одружився і вони жили з мачухою та з молодшими сестрою і братом, які згодом народилися. Пізніше батькового батька (мого діда Петра) забрали на фронт, де він і загинув, тому мій батько з своїм братом рано розпочали самостійне життя. Німці вивезли мого батька на примусову роботу до Німеччини, де він пропра-

цював у господаря на селі до звільнення їх військами союзників, які запропонували їхати в інші країни, і багато хто цим скористався. Та батько завжди мріяв повернутися в Україну, куди вдалося повернувся після закінчення військової служби, лише весною 1949 р. 7 жовтня 1949 р. одружився з Тетяною Опанасівною, закінчив курси радіомонтерів у Прилуках, довгий час працював радіомонтером районного вузла радіозв'язку, потім кочегаром на хлібопекарні, помічником дизеліста та дизелістом у нафтогазовій буровій партії, а у вільний від робочих змін час успішно освоїв багато спеціальностей (ремонт радіотехніки, мопедів, мотоциклів, покрівлю дахів залізом, будівельні роботи).

Батьки мали багаточисельну родину в Талалаївці і навколишніх селах: дві рідні старші мамині сестри з сім'ями жили в Королівщині, багато родини проживало в Сильченковому, Грековому, Липовому, Матлаховому, Новопетровському, Ромнах, Великих Бубнах, Ярошівці, Березівці, Дворянці. На жаль, багато хто з нашої родини вже покинув цей світ, але, на щастя, з багатьма ми родичаємося до нині. Найяскравіші мої спогади з дитинства пов'язані з відвідуванням маминих сестер в Королівщині, в яких було три дочки і два сини (моїх двоюрідних сестер та братів, яких я дуже любила і зустрічала таку ж взаємність; до цього часу ми з ними підтримуємо тісні родинні стосунки – на жаль, один брат уже покійний). Часто пригадую, як бувало йдемо в Королівщину польовими стежками, я забігаю далеко вперед, збираю серед різнотрав'я квіти (ромашки, дзвіночки, волошки, чебрець) потім чекаю, коли підійдуть старші і показую їм букетик. Певно, з того часу і до нині я найбільше люблю букет польових ромашок з волошками. Пізніше батько купив мотоцикл з коляскою і тоді до рідні ми вже частіше їздили. В Королівщині мені дуже подобалася романтика сільського життя: з братом та сестрою пасти стадо корів, наглядати за табунами гусей, рвати траву на корм худобі, заготовляти листя з дерев шовковиці для шовкопрядів, яких вирощувала тьотя за дорученням колгоспу. А в Храмове свято (28 серпня – Пречиста) дуже любила зустрічати дома гостей, з завмиранням серця схвильовано слухала українські народні пісні за щедро накритими столами у садку. Визначною подією мого дитинства стало народження 07 жовтня 1960 р. молодшої сестри, яку, за моїм побажанням, батьки назвали Аллою і з якою до цього часу ми найрідніші люди.

1 вересня 1960 р. пішла до Талалаївської середньої школи, яку закінчила в 1970 р. з золотою медаллю. Вже з висоти років оцінила, що мала щастя навчатися в дуже дружньому класі і в дуже гарних вчителі-

лів. Пам'ятаю і з великою вдячністю згадую всіх вчителів, в кого навчалася і яких навіть важко перерахувати, але найбільшу шану складаю першій вчительці – 80-річній Мироненко Таїсі Михайлівні, яка турбувалася про нас, як квочечка про курчат, намагаючись кожному замінити в школі маму. Найщирішу подяку висловлюю також вчительці англійської мови Ткачовій Марії Степанівні (класному керівнику 8 – 10 класів), вчительці російської мови та літератури Кузьменко Євгенії Петрівні, вчительці географії Хоменко Катерині Андріївні, вчителю астрономії і директору школи Вовку Максиму Митрофановичу, вихователю та класному керівнику 7 класу Ромашко Володимирі Івановичу, вчительці хімії Поповій Наталії Григорівні. Мені дуже подобалися всі шкільні предмети (найменше – співи та фізкультура), однак найулюбленішим стала географія. Очевидно, молода, енергійна вчителька Катерина Андріївна зуміла захопити своїм ентузіазмом, оптимізмом, уподобаннями до подорожей по рідному краю. Тому з великим задоволенням відвідувала створений нею природничо-туристичний гурток, вирушала в походи та поїздки, побувала в Путивлі, Чернігові, Києві, Одесі, Москві, Ленінграді, де з захопленням вела щоденник вражень від почутого і побаченого, а в 10-му класі написала на шкільний конкурс з російської мови та літератури твір “С чего начинается Родина?”, в якому на 12 аркушах з зошита виклала свої враження, почуття та роздуми і який зберігся до цього часу. Я була постійним учасником олімпіад з географії, а взагалі вихованці Катерини Андріївни здобували перемогу в них на різних рівнях (районних, обласних, республіканських). В 7-ому класі я також стала переможницею обласної олімпіади і в березні 1967 р. взяла участь в республіканській, яка проходила в Ялті. Тоді я вперше побувала в Криму, побачила море, багато цікавих і пам'ятних екскурсій. Таким чином, немає нічого дивного в тому, що я вирішила своє подальше навчання пов'язати саме з географією. А ще Катерина Андріївна в молодості сама мріяла стати синоптиком, вона захоплююче розповідала нам про цю незвичайну професію. Цікаво, що її чотири вихованці нашої школи закінчили географічний факультет Київського університету (Мусієнко Раїса Олексіївна стала вчителем географії, Ярова Надія Олександрівна – фахівцем економічної географії, я та моя молодша сестра – синоптиками і в 1982 – 1990 рр. ми одночасно працювали в Українському гідрометеорологічному центрі, а потім сестра перейшла викладати географію в школу № 3 міста Боярки де працює і тепер, а також є заступником директора цієї школи). В школі на першому місці в мене було навчання, від якого одержувала велике задоволення. Але

весь вільний від навчання та допомоги батькам по господарству час віддавала різнобічним захопленням: відвідувала гуртки в Будинку піонерів – ручного вишивання, вишивання на машинці, драматичний, танцювальний. Часто виступала на районному радіо в тематичних літературних монтажах. Була учасником шкільного хору (керівник Литвиненко Микола Іванович), який постійно брав участь в оглядах творчості художньої самодіяльності різних рівнів і посідав призові місця. В складі шкільної команди з великим задоволенням виступала на районних та міжрайонних (в Талалаївці, Срібному, Тростянці, Ромнах) оглядах піонерських дружин, з натхненням співаючи біля нічних вогнищ “Взвейтесь кострами, синіє ночі...”. Була активним читачем шкільної та районної бібліотек. В школі всі хлопці ставилися до мене з повагою, були в дружніх стосунках, але на побачення я ні до кого не ходила. Перші світлі почуття відчула до однокласника в 7-му класі, з задоволенням відвідувала гурток з фізики, щоб мати більше нагоди з ним спілкуватися, коли на уроках фізики він відповідав біля дошки – милувалася його чарівною посмішкою, бо в цьому кабінеті мені вдавалося сидіти за першим столом, а на інших уроках через свій високий зріст я найчастіше сиділа за останніми партами. В наступних класах ми з захопленням обговорювали з ним районні та обласні олімпіади: мої – з географії, а його – з фізики та цивільної оборони. Проте в 10-му класі він почав зустрічатися з моєю подругою з паралельного класу, а я тоді вирішила, що ніхто не повинен дізнатися про мої почуття. Я була переконана – щоб дівчина стала щасливою, необхідно, щоб першим її обрав хлопець, звичайно, такий, якому б вона змогла відповісти взаємністю. І мій принцип спрацював – я дочекалася, коли мене обрав мій майбутній чоловік і ми з ним зуміли побудувати нашу сім’ю, та це сталося вже значно пізніше, а ті перші пережиті світлі дитячі почуття теплим промінчиком спогадів зіграють мою душу впродовж довгих років життя.

Влітку 1970 р. я стала студенткою кафедри метеорології та кліматології географічного факультету Київського університету ім. Т. Г. Шевченка, який закінчила в 1975 р. з відзнакою, одержавши спеціальність географ-метеоролог. Я дякую долі, що мені пощастило навчатися в такому прекрасному вузі і в таких гарних викладачів. Найсвітліші спогади і найщиріші слова подяки я адресую тодішньому декану геофаку і завідувачому нашою кафедрою Щербаню Михайлу Іллічу (нині покійному) за його батьківську турботу про нас, за бажання допомогти кожному визначитися з життєвою позицією, за його вміння і намагання сформувані нас особистостями, за передані нам глибокі знання

зі спеціальності. Великий вплив на моє професійне становлення мала Ромушкевич Валентина Іванівна – викладач синоптичної метеорології, керівник дипломної роботи, людина щедрої душі. З вдячністю згадую науку в нашого земляка Кобзистого Павла Івановича, захоплюючу поїздку з ним на зимову практику на високогірну метеостанцію Карпат – Плай. А взагалі, мені випало щастя навчатися у цілої когорти видатних географів: В. М. Юрківський, П. Г. Шищенко, Е. Т. Палієнко, С. І. Ішук, С. М. Лисогор, Б. П. Сергієнко, П. І. Колісник та багато інших.

Після закінчення університету одержала призначення на роботу в аеропорт “Київ”, де і розпочала свою трудову діяльність на посаді авіаційного синоптика в серпні 1975 р. В червні 1978 р була переведена в Український гідрометеорологічний центр синоптиком з обслуговування прогнозами погоди керівних органів влади, галузей господарства, організацій, засобів масової інформації та населення, де працюю по нинішній час, обіймаючи посаду провідного синоптика відділу метеорологічних прогнозів.

Ніяких відзнак не маю, але найвищою нагородою вважаю увагу та вдячність шанувальників моїх виступів у прямому ефірі на Українському радіо з прогнозами погоди, про що свідчать багаточисельні листи радіослухачів з щирими подяками, цікавими віршами і навіть цільними поемами.

Хоч Талалаївку залишила ще в 1970 році, але серце завжди зіграє спогад про малу батьківщину, тому радію кожній нагоді там побувати. Наприклад, влітку 1990 р. вперше відбувся вечір зустрічі наших однокласників, потім в 1995 р., до 25-річного ювілею нашого випуску я підготувала список всіх, хто навчався в нашому класі з 1960 по 1970 рік (траплялося, хтось-вибував, а хтось долучався). Хвилювалася, чи всіх змогла пригадати, але на зустрічі виявилось, що абсолютно всіх – 49 чоловік. А тепер щорічно, другої суботи липня, з великою радістю я поспішаю на ці наші традиційні зустрічі. Звичайно, збираються далеко не всі, бо декого вже й на цьому світі немає, але на круглі дати нас буває найбільше. Саме така незабутня зустріч відбулася 16. 07. 05 р. на 35-річчя випуску, на якій були присутні 20 однокласників та 5 вчителів. Кожної зустрічі мої друзі з задоволенням ознайомлюються з діяльністю нашого осередку (Прилуцького, Срібнянського і Талалаївського р-нів) та всього Чернігівського земляцтва в Києві. Якось однокласниця зі Львова (Ніна Пилипенко) розповіла, як була приємно здивована, коли її чоловік (теж виходець з Чернігівщини) приніс додому

книгу нашого земляцтва “Батьківський поріг” з засідання земляцтв у Львові, а її сестра (Валя Пилипенко) з Домодедово пообіцяла розшука-ти в Москві Віктора Мироненка, щоб налагодити стосунки з земляка-ми з України.

Крім спілкування з однокласниками, велике задоволення одержую від вечорів зустрічей з однокурсниками щорічно останньої суботи берез-ня на географічному факультеті університету ім. Т. Г. Шевченка.

Працюючи синоптиком Українського Гідрометцентру, мій погляд на карти погоди досить часто зупиняється на рідній Чернігівщині, у своїх виступах на українському радіо з інформацією про погоду від-чуваю особливе бажання деталізувати погодні особливості малої ба-тьківщини і часто роблю це. 7 липня 2005 була гостею радіопередачі із циклу “Мистецтво бути жінкою”, в якій у прямому ефірі з авторкою та ведучою Галиною Бабій намагалася донести до слухачів свої найс-вітліші почуття до рідного краю, до його людей, передати велику вдя-чність і шану своїм дорогим вчителям. Іншого разу в радіопрограмі на запитання ведучої: “Чи можете Ви з власного досвіду підтвердити теорію про глобальне потепління клімату?”, довелося пригадати ди-тячі та юнацькі роки в Талалаївці та які багатосніжні і морозні зими переважали тоді у нас, коли навіть заняття в школах часто відміняли-ся. Правда, це лише часткова відповідь на запитання ведучої, бо скла-дними проблемами глобального потепління серйозно займається нау-ка. З великим задоволенням знайомлю земляків з роботою Українсь-кого гідрометеорологічного центру, проводжу екскурсії всім бажаю-чим з демонструванням сучасного обладнання, карт погоди, метеоро-логічних знімків зі штучних супутників Землі, роз’яснюю особливість прогнозів погоди, які зараз розміщуються на багатьох сайтах Інтерне-ту та вчу правильно і грамотно користуватися прогнозами погоди.

В житті понад усе ціную спілкування з людьми, щирість, взаєморо-зуміння, поетичне слово. Саме тому в мене зав’язалася міцна дружба після випадкового знайомства в санаторії Морщина в 2002 р. з неорди-нарною подружньою парою талановитих незрячих зі Львова – україн-ською поетесою, письменницею і співачкою Тетяною Фроловою та угорцем за національністю, українським кобзарем, лірником, бандурист-ом Лайошем Молнаром. Вражена їх великим талантом, щирістю, оп-тимізмом, любов’ю до життя, намагалася долучити до їх світлої твор-чості якомога ширшу аудиторію слухачів, читачів та глядачів: органі-зувала їх зустріч з працівниками Українського Гідрометцентру, на Ки-ївському обласному радіо журналістка Людмила Рубан зробила дві

прекрасні передачі по їхній творчості, після того як я розповіла їй цікаву історію нашого знайомства та занесла кілька книг (Тетяна Фролова вже має 25 виданих книг), аудіокасету та лазерний диск з їхніми творами. Звукозапис цих передач я передала їх героям. Вірші Фролової звучали в радіожурналі “Слово” у виконанні Світлани Горлової та Віталія Розстального (члена Чернігівського земляцтва), і подружжя було дуже щасливе, бо їм телефонували знайомі з різних куточків України. Я познайомила журналістку українського радіо Галину Бабій з цими цікавими людьми і вона запросила їх 10 листопада 2005 р. у прямий ефір на свою передачу із циклу “Мистецтво бути жінкою”, де з ними спілкувалося багато слухачів з різних областей України, а напередодні, 09. 11. 2005 року, в День української писемності та мови, я з цими неординарними людьми побувала у гостях в Боярській школі № 1, де вони показали досить цікаву програму і де їх дуже тепло зустрічали вчителі, учні і всі запрошені.

Своє життєве кредо – дарувати людям добро – я хочу виразити словами вірша поетеси Тетяни Фролової “Щоб став добрішим світ”:

... Я знаю, що без мене може світ,
а я без нього ну ніяк не можу.
Пісні свої я сію стільки літ,
То, може, ними світу допоможу.

З травня 1975 р. одружена. З чоловіком Леонідом Петровичем вистригли двох синів – Юрія (1976 р. н.) та Миколу (1979 р. н.) і доньку Тетяну (1984 р. н.). Юрій закінчив з відзнакою Київський університет будівництва та архітектури, аспірантуру, здобув ступінь кандидата технічних наук, працює за фахом. Одружений, з дружиною Світлою виховують двох доньок – Олену (1997 р. н.) та Ольгу (2000 р. н.). Молодший син Микола закінчив теж з відзнакою Київський авіаційний університет, працює за фахом, одружений. Донька – студентка V курсу географічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, за фахом – менеджмент міжнародного туризму. Вважаю, що в своєму житті виконала три головні обов'язки людини: з чоловіком побудували дім, посадили сад і виростили трьох дітей.

Мала батьківщина має велике значення в моєму житті – я дякую їй за ту вузьку стежку від батьківського порогу, яка вивела мене на широкі життєві дороги; за ґрунтовну шкільну науку та міцні знання, які стали базовими в житті; за світлі почуття першого кохання, нехай без взаємності, але щирого. Кожне моє відвідування рідного краю –

ніби ковток джерельної води у спеку, який додає нових фізичних і моральних сил. Після таких поїздок я почуваюся здоровішою і молодшою. Тому великого значення я надаю діяльності Чернігівського земляцтва, яке намагається надавати посильну допомогу малій батьківщині, сприяє зустрічам і спілкуванню земляків, є острівцем рідної землі у столиці України, додає наснаги й оптимізму його членам.

Наприклад, зворушливою подією стала для мене поїздка у складі делегації нашого земляцтва в Талалаївку у червні 2003 року на науково-практичну конференцію до 150-річчя з дня народження Василя Горленка, відвідання його рідного села Ярошівки. Надзвичайно приємним було спілкування з земляками, ознайомлення з їхніми проблемами та успіхами.

Пам'ятним видалося відвідування Прилук та Талалаївки і у вересні 2004 року, коли делегація осередку взяла участь у мітингу до 60-річчя визволення нашого краю від німецьких загарбників, поклала живі квіти до пам'ятника визволителям, зворушено вітала всіх, кому вручав нагороди мер Прилук – Бабій Микола Олексійович (мій однокласник).

Вважаю за необхідне подальшу діяльність нашого земляцтва акцентувати саме на районних осередках, надавати дієвішу допомогу молодим талантам нашого краю, продовжити традицію щорічних загальних зібрань земляків.

Мій прогноз щодо роботи земляцтва – найоптимістичніший: подальше кількісне зростання його активних членів обов'язково зумовить його якіснішу роботу.

* * *

ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧА, ТОПОНІМІЧНА АНКЕТА НАСЕЛЕНОГО ПУНКТУ, ЙОГО ОКОЛИЦІ

ДО УВАГИ КРАЄЗНАВЦІВ, УСІХ ЕНТУЗІАСТІВ!

Відверто кажучи, попередній варіант анкети друкувався двічі. Спочатку в “Трибуні хлібороба” (6 лютого 1990 р.), а потім у журналі “Сіверянський літопис” (1995, № 2). Зізнаюся, що реакція на ці публікації мені невідома. Чи керується хто-небудь нею у свої краєзнавчій, просвітницькій роботі, сказати важко. За будь-яких обставин якихось зрушень у вивченні краю не особливо помітно. Все йде за плином, течією життя, піддаючись новаціям політичних колізій і стресів. Зате помітно, як за ці останні 15 років здеградувало суспільство. Наркоманія дістала вже й провінцію. Повальний алкоголізм. Надто вже дуже часто таких бачимо жінок. Багато безпритульних дітей. Безробіття молоді (і небажання працювати). Звідси пограбування, крадіжки, вбивства, глумства над живими, якщо вже дійшло до того, що в живій людини відрізають вуха. А потім ще й залишають, щоб вона повільно помирала. Населення різко скоротилося, постарішало. Страшно? Правда, страшно?!

А можливо, це так і треба? Хто згадає перші роки після перевороту 1917-го року не з підручників та книжок, написаних авторами вже нової влади? А навіть і з цих джерел інколи страшно читати про звірства людей проти людей. І напевно ж є ще кому згадати злодійські зграї і після 2-ої Світової війни, коли оббірали беззахисних сімей, вдів. Це й ми ще пам’ятаємо з розповідей наших предків, які вже відійшли. Пройшло ж, забулось.

І от так швидко, непомітно пролетіли ці півтора десятиліття. Одне покоління відійшло, інше домінує. Що згадати? Що було знаменним? Чим було насиченим життя? Якими знаннями володіють нинішні дідуся та бабусі, батьки й матері? Насамперед знаннями життя, життєвого досвіду. Де його взять, коли все суспільство стало менш професійним і професіональним. Були періоди, коли вища освіта взагалі не

мала ніякого значення для роботи. А дивись, вже й конкурси на вступних екзаменах, радість і сльози. І вже вимагають диплом із вищою освітою, досвід роботи, знання іноземних мов, володіння комп'ютером і різними витребеньками. А їх треба знати, ними треба володіти. Так ніби й налагоджується щось. Але ж пройшло стільки часу! А скільки втрачено?

Нікого ні до чого не буду закликати, нікого і ні в чому не буду переконувати. Просто прошу прочитати анкету і ви самі все зрозумієте й побачите.

На презентації 2-го випуску альманаху “Вітряк”, з яким кожен мешканець району може ознайомитися якщо не в шкільній бібліотеці, то в сільській або в сільраді, я пообіцяв подати анкету, яка допоможе місцевим краєзнавцям у систематизації вивчення свого населеного пункту. Справа в тому, що подальші випуски альманахів “Вітряк” будуть більше присвячені кожному з цих населених пунктів. Але щоб щось друкувати, треба його мати.

Зрозуміло, що ми вже багато що втратили назавжди. Але треба зберегти оті невеликі острівки знань, передати їх наступним поколінням. Ці “острівки” ще є. І їх не так уже й багато, але... Скажімо, я був надзвичайно приємно вражений, спілкуючись майже із ровесником Володимиром Миколайовичем Мазуром (із села Українське). Він так багато може пригадати, розказати. Про що тоді й зараз прошу й нагадую, Володимире Миколайовичу. Досить багато зібрано Галиною Яківною Мірошниченко – бібліотекаркою із Красного Колядина. Все це обов'язково буде надруковано, збережено.

Матеріали можна просто надсилати мені на домашню адресу: Забіяці Іванові Михайловичу, вул. Межова, 15, кв. 51, Київ – 123, 04123, або електронною поштою – Zabijaka2003@ukr.net

Щиро Ваш *Іван Забіяка*.

* * *

**ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧА,
ТОПОНІМІЧНА АНКЕТА**

1. СЕЛО (місто, селище міського типу, хутір) _____
_____ району
_____ області.

2. СТАТУС І НАЗВА НАСЕЛЕНОГО ПУНКТУ:

- а) в називному відмінку;
- б) в родовому відмінку;
- в) в прикметниковій формі;
- г) стара назва населеного пункту;
- д) коли і чому змінювалася назва;
- е) назва чоловіків, жінок, збірна назва від населеного пункту.

3. АДРЕСА НАСЕЛЕНОГО ПУНКТУ:

- а) за теперішнім адміністративно-територіальним поділом;
- б) сільська Рада, район;
- в) за старим поділом (волость, повіт, губернія);
- г) назва господарства (колись і тепер), розташованого на території села, вказати село, де знаходиться центральна садиба господарства;
- д) віддаленість від районного, обласного центру, столиці;
- е) найближча залізнична станція;
- є) дороги (грунтові, з твердим покриттям, магістралі, заглибленість по відношенню до загального рівня);
- ж) коли радіофіковано, електрофіковано, телефонізовано;
- е) кабельне, супутникове, трансляційне телебачення.

4. СПОСОБИ ВОДОЗАБОРУ (річка, озеро, став, болото, колодязі (глибина), криниці, джерела (смак води)).

5. ҐРУНТИ НА ТЕРИТОРІЇ СЕЛА (чорнозем, глина, пісок і т. і.).

6. ПОХОДЖЕННЯ НАЗВИ та ЧАС ЗАСНУВАННЯ СЕЛА (навести документальні і фольклорні джерела, відомості):

- а) перша згадка;
- б) його перші поселенці;
- в) головні дати історії села;
- г) кількість населення в різні роки (навести цифри за кожним переписом);

д) назвати джерела, звідки взято відомості, подати конкретні відомості.

7. СКЛАД НАСЕЛЕННЯ ЗА НАЦІОНАЛЬНІСТЮ (якщо були зміни, то коли і чому).

8. ПРИЗВИСЬКА ДАНІ СЕЛЬЧАНАМ:

- а) жителями сусідніх сіл;
- б) за назвою села та з інших причин.

9. НАЙПОШИРЕНІШІ В СЕЛІ:

- а) прізвища;
- б) прізвиська.

10. ІСТОРІЯ ШКОЛИ (початок та етапи роботи закладу, назвати директорів, кращих вчителів, досягнення у навчанні та спорті, кількість дітей, учителів у різні роки, знамениті випускники).

11. КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІ ЗАКЛАДИ (історія створення, керівники, діяльність, досягнення):

- а) палаци культури;
- б) клуби;
- в) читальні;
- г) ансамблі.

12. КУЛЬТОВІ ТА ІСТОРИЧНІ ПАМ'ЯТКИ:

- а) собори;
- б) монастирі;
- в) церкви;
- г) пам'ятники;
- д) поховання;
- е) могильники.

13. МІСЦЕВА МЕДИЦИНА (лікарня, поліклініка, фельдшерський пункт: історія розвитку, занепаду; народна медицина: костоправи, шептухи і т. і.; ветеринарні послуги).

14. ВИЗНАЧНІ ПОСТАТІ СЕЛА (за умови, якщо ця людина ще жива; в іншому випадку біографія пишеться за скороченим варіантом):

- а) прізвище, ім'я, по батькові;

- б) дата та місце народження;
- в) відомості про рід, родину, найяскравіші спогади дитинства;
- г) школа, вчителі (*хто найбільше запам'ятався і чому*), захоплення юності (*гуртки, клуби, бібліотеки, туризм, творчість, спорт, хudoжня самодіяльність інше*), мрії (*ким мріяли стати чи здійснилися мрії*);
- д) освіта, наставники (*хто мав найбільший вплив на професійне становлення і чому*);
- е) служба у війську (*місце служби, рід війська, звання, нагороди*);
- є) професійна діяльність, творчі здобутки,
- ж) нагороди, відзнаки;
- з) громадська робота;
- и) захоплення;
- і) життєве кредо, друзі, сім'я;
- ї) фото (бажано в цифровому форматі).

15. УЧАСНИКИ ВОЄН, РЕВОЛЮЦІЙ, ПОВСТАНЬ, МІЖДЕРЖАВНИХ КОНФЛІКТІВ, МИРОТВОРЧИХ МІСІЙ:

- а) списки загиблих і тих, хто пропав безвісті (прізвище, ім'я й по батькові, дата народження, час призову, рід військ, де воював, звання, нагороди, дата смерті, де загинув і де похований);
- б) списки учасників, які повернулися додому (прізвище, ім'я й по батькові, час призову, рід військ, де воював, звання, нагороди, професія, рід занять, якщо помер, то вказати дату);
- в) списки насильно вивезених за межі держави під час війни, зазначити тих, хто повернувся; подальші долі цих людей;
- г) списки репресованих осіб і подальша їхня доля.

16. ПРОМИСЛИ, РЕМЕСЛА, СПЕЦІАЛІЗАЦІЇ ЯКИМИ ЗАЙМАЛИСЬ СЕЛЯНИ, ГОСПОДАРСТВА, ОРЕНДАТОРИ, ПРИВАТНІ ОСОБИ КОЛИСЬ І ТЕПЕР (історія формування господарств (колгоспів, радгоспів, заводів, фабрик, цехів); назвати активістів, керівників; описати їхню діяльність, зазначити передовиків; урожайність; рентабельність).

17. КОРИСНІ КОПАЛИНИ:

- а) нафта, газ (історія видобування, характер обробки сировини, ступінь забезпечення населеного пункту газом);
- б) глина для виготовлення цегли (наявність цегляного заводу, історія

- його діяльності);
- в) будівельний пісок (місце кар'єру, характер його використання і межі розповсюдження);
 - г) торф, вугілля інші паливні корисні копалини (характер видобування [глибинний, поверхневий], використання в домашніх чи промислових умовах);
 - д) цілющі води (хімічні властивості, рекомендації у застосуванні, характер використання цих вод – забір, розлив, регіони розповсюдження);
 - е) камінь (граніт,
 - є) інші корисні копалини, які є в надрах даного регіону.

18. МІСЦЕВІ ОБРЯДИ (описати детально, подати сценарії):

- а) родини;
- б) хрестини;
- в) посвята в школярі;
- г) випускний вечір;
- д) проводи до війська;
- е) весілля;
- є) толока;
- ж) день села;
- з) першого снопа;
- и) похорони;
- і) вшанування померлих та інші.

19. ТЕКСТИ ПІСЕНЬ, ЩО СПІВАЮТЬ У СЕЛІ (подати повні тексти та прізвище, ім'я й по батькові тих від кого записано і ким записано, короткі біографії).

20. ТОПОНІМИ В МЕЖАХ НАСЕЛЕНОГО ПУНКТУ (записати назви, їх походження, місце розташування і коротку характеристику):

- а) вулиці;
- б) кутки;
- в) площі;
- г) хутори;
- д) майдани;
- е) вигони
- є) базари;

- ж) мочари;
- з) сади;
- й) зámки, зámчища, городища (вказати);
- і) кладовища;
- й) перехрестя доріг, вулиць;
- к) мости, кладки.

21. ТОПОНІМИ В ОКОЛИЦЯХ НАСЕЛЕНОГО ПУНКТУ:

- а) поля, лани, ниви, ділянки, урочища;
- б) пасовища, терловища, пустирі;
- в) гори, хребти, вершини, шпилі;
- г) горбки, кургани, могили;
- д) яри, долини, балки;
- е) урвища;
- є) кар'єри;
- ж) печери;
- з) гроти;
- и) шахти;
- і) окопи;
- ї) вивизи;
- й) кручі.

21. МІСЦЯ В НАСЕЛЕНОМУ ПУНКТІ І НАВКОЛО НЬОГО:

- а) як називається найкрасивіше місце біля Вашого села?
- б) як називається найгірше (найнебезпечніше, таємниче) місце біля Вашого села?
- в) як називається найвище місце (гора, холм, горб) біля Вашого села?
- г) як називається найнижче місце біля Вашого села?
- д) яка назва у Вашій місцевості здається Вам найцікавішим? Поясніть, чому?
- е) яка назва у Вашій місцевості є незрозумілою?
- є) чи є назви у Вашій місцевості, які Вам не подобаються? Чому?

22. ЛІСИ, БОРИ, ГАЇ, ДІБРОВИ (також вказати переважаючі породи дерев колись і тепер).

- а) чагарники;
- б) парки;
- в) посадки;
- г) характер використання дерев (як будівельний матеріал і географія

його поширення, як паливний матеріал).

23. РІКИ, РІЧКИ, СТРУМОЧКИ (де беруть початок і куди впадають):

- довжина, ширина, глибина в межах даного села;
- швидкість течії, колір, смак, температура води;
- характер ґрунту дна, насадження вздовж річки;
- місце розташування населеного пункту щодо водоймища за сторонами світу:

- а) затоки;
- б) протоки;
- в) рукава;
- г) канали;
- д) озеро, став, ставок, мочила, інші водоймища;
- е) джерела, криниці, копанки;
- є) водоспади, вири;
- ж) мости, пристані, кладки, переправи, броди;
- з) береги, болота, торфища;
- и) кручі, дамби;
- і) острови, півострови;
- ї) пляжі,
- й) місця риболовлі.

24. Число, місяць і рік заповнення “___” _____ .

25. Прізвище, ім'я й по батькові та коротка біографія складача.

P. S. Зрозуміло, що все зібрати ніколи не вдасться. І не всі питання стосуються кожного населеного пункту. І не все можна відобразити в анкеті. Важливо відповідати на те, про що ви знаєте, що Вам відомо. І все.

* * *

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

Василь Петрович Горленко і
Марія Костянтинівна Заньковецька
Іван Петрович Кавалерідзе

Літературно-краєзнавчий альманах
Талалаївщини

Вітряк

Випуск 3

До 100-річчя від дня смерті
В. П. ГОРЛЕНКА

та

120-річчя від дня народження
І. П. КАВАЛЕРІДЗЕ

Ідея Івана Забіяки

Упорядкування Івана Забіяки

Макет, верстка Івана Забіяки

На обкладиці використано листівку
з колекції *Володимира Яцюка*

Видання здійснено за сприяння
керівника Прилуцького осередку
Чернігівського земляцтва в м. Києві

Павла Олександровича
КРИВОНОСА